

ગુજરાતીમાં તેમણે લખેલા અનેક ગ્રંથનચરિત્રોની પેઠે, આમાં પણ જોરા મળે છે

૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બર સુધીના મનાવેલી નોંધ આ પુસ્તકમાં મળે છે ત્યારપછીનાં વરસેની ઐતિહાસિક પગનાઓ આપણા રમરણુમ કશું તાણ છે ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બરમાં મદાસમાંએ વાહ્યોરતાતન્ત્રને ખાતર જે વ્યક્તિમત સત્યાગ્રહ આદર્યોતેલા મૌમાના સાહેમે વરમેકની જેમ જોમવી ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરમાં જરાન સામેનાં લડાઈ શરૂ થઈ એજ અરસામાં વાહસરોયે પેતાની કાઉન્સીલની વેસર રચના કરી, મે એ નવી કાઉન્સીલે સર્વ રાજકીય કેડીઓને ઊકાયા તે વેળા પણ મદ સમાની કાર્યવાદક સમિતિ પરદેશી આક્રમણ સામે રેશની રેમા કરવાના કામમાં શોખ આપવા રજીદની, પણ સરકાર પક્ષની અક્ષકાર્ષ ઓઝી થઈ નહેતી તે પછી. ૧૯૪૨ના માર્ચમાં સર રટ્ટેકી ક્રિસ

“હિન્દુ આધુનિક સામ્રાજ્યવાદની મુખ્યચિહ્ન બૂમિ દોઈ, આ સવાલમા સૌથી અટપટો બાગ એ જ થઈ પડ્યો છે, કેમકે હિન્દુની આઝાદી પડે જ બ્રિટન તથા સંયુક્ત રાજ્યોની કસોટી થવાની છે, અને તેનાથી જ એશિયા ને આફ્રિકાની પ્રજાઓમા આશા ને ડસાઈનો સંચાર થવાનો છે આમ જા દેશમા બ્રિટિશ અમલનો અન્ત આવે એ અતિ મહત્વનો ને તાત્કાલિક પ્રશ્ન છે, અને તેના પર આ યુદ્ધના ભાવિનો તેમજ આઝાદીને લોકસાસનુની સફળતાનો આધાર રહેલો છે. આઝાદીની લડાઈમા તથા નાઝીઝમ, ફાસીઝમ ને સામ્રાજ્યવાદના હુમલા સામે, પોતાની સર્વ વિપુલ સાધનમામત્રીનો ઉપયોગ કરીને આઝાદ હિંદ એ સફળતાને નિશ્ચિત ખનાવશે. આથી યુદ્ધના ભાવિ પર સારી પેઠે અસર પડશે, એટલું જ નહીં પણ સર્વ પરાધાન ને પીડિત માનવજાતિ સંયુક્ત રાજ્યોના પક્ષમા સળશે; અને આ જે પ્રજાઓનું હિન્દુ મિત્રને સાથી ખનશે તેમને જગતનું નૈતિક ને આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ પ્રાપ્ત થશે જ ધનમાં પડેલું હિન્દુ મિટિશ સામ્રાજ્યવાદના પ્રતીકરૂપે જ ધનમાં પડેલું હિન્દુ મિટિશ સામ્રાજ્યવાદના પ્રતીક રૂપે ઘોડી રહેશે, અને એ સામ્રાજ્યવાદનું કષ્ટ સર્વ સંયુક્ત રાજ્યોના ભાવિ પર અસર પાડશે તેથી આજના સંકટમા હિન્દુ આઝાદ ખને ને બ્રિટનની સિરઝેરીનો અન્ત આવે એ જરૂરું” છે ભવિષ્યમા ફળે એવા થયેનો કે બાહેધરીઓથી આજની પરિસ્થિતિ પર અસર પડે નહીં કે પેલા સંકટનું નિવારણ થાય નહીં આનાથી આગળનતાના માનસ પર જરૂરી અસર પડવા પામે નહીં હવે તો આઝાદીની રોશની જ કરોડો માણસોની એ સંસ્થિતિને તથા તેમના હૃદયોમાં છટા મૂકી શકે, ને તેમ થાય તો જ લડાઈનું અરૂપ તત્કાળ બદલાવા પામે.”

દેશની રક્ષામા પૂરો હાલો આપવાની મહાસભાની છત્તેગરી દરેક વક્તાના બાવલુમા દેખાઈ આવતી હતી હિન્દુને આઝાદી મળે ને પછી કદાચ ને નડાઈમા સાથ ન આપે, એ શંકાનું નિવારણ કરવા મૌલાના સાહેબે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહ્યું: “એક તરફ હિન્દુની આઝાદીની બહેરાત, ને બીજી તરફ હિન્દુનો તમાનો જોડે મિત્રતાનો કરાર, બંને તૈયાર રાખો, જે પળે હિન્દુની આઝાદી બહેર થાય ને પળે જ તમારો સાથેની મિત્રતાનો કરાર હિપર પણ સહીઓ થાય.”

પણ સરકારની ધારણા જુદી હતી, એટલે આ વચનો ઉચ્ચા ગયા તે રાને જ નેતાઓની ધરપકડ થઈ તે પછીના મનાવેલી વીમનોમા અહીં લિતરવાની જરૂર નથી આજ્ઞ કરી પાછો દેશના ઇતિહાસમાં એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે મૌતાના સાહેબના યાદોમા કહીએ તો “ હિન્દુસ્તાન સ્વરાજના પ્રસવકાળની વેદના અનુભવી ગ્રંથુ છે ” એવે વખતે આ પુસ્તક રસપૂર્વક વચાસે એવી આશા છે

વૌતરા ૧૧-૩-૪૬

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

પ્રસ્તાવના (અંદાજકર શુકલ)	૩
ઉપોદ્ધાત (માધીજી)	૬
આમુખ (હોરસ એલેક્ઝાંડર)	૧૦
૧. પ્રસ્તાવિક	૧૨
૨. પ્રતાપી પૂર્વજો	૧૮
૩. માતપિતા અને બાળપણ	૨૩
૪. મેધાવી કુમાર	૩૦
૫. ' અલ્પ હિલાલ 'નો જન્મ	૩૬
૬. નજરકેદ	૪૮
૭. અસહકારનો જીવાળ	૫૬
૮. છુલંદ એકરાર	૬૬
૯. આસરતાં પાણી	૮૦
૧૦. ધર્મવિચાર	૯૨
તેની વિશેષતાઓ	૧૦૫
) સકલ	૧૧૭
) આત્મક કાર્યકર્તા	૧૨૮
) આ ભણકારા	૧૩૬
) પતિ	૧૪૫
) તેની આગાહી	૧૫૭
.	૧૬૬-૭૨

કે. વોરા
એન્ડ કંપની
લિમિટેડ
૧૬, મુબઈ ર

મુદ્રક :
ચતુરભાઈ શનાભાઈ પટેલ
શ્રી મહેન્દ્ર મુદ્રણાલય,

ઉપોદ્ધાત

મૌનાના અગ્રુપ કવામ આઝાદની સાથે રાષ્ટ્રકાર્યમાં ૧૯૨૦થી કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે. ઇસ્લામને લમતા જ્ઞાનમાં એમને કોઈ આવી શકે એન નથી. તેઓ અત્મીના પ્રખર વિદ્વાન છે. ઇસ્લામ વિષેની એમની શ્રદ્ધા જેવી અડગ છે તેવી જ અડગ એમની રાષ્ટ્રીય ભાવના પણ છે તેઓ આજે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ છે એ હકીકતમાં જે જોડો અર્થ રહેતો છે, તે હિંદી રાજકારણના કોઈ પણ અભ્યાસીની નજર ખડાર રહેવા પડતો નથી.

સેવામામ, વધી
૧૮મી મે, ૧૯૪૦

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

આમુખ

આ પુસ્તક આજે ઇંગ્લેન્ડમાં બહોળા પ્રમાણમાં વંચાતું છે જનતામાં વિદ્યુત જે મદરવ છે તેના પ્રમાણમાં આપણને એ દેશ વિશે થતું જ ઓછું જાણવા સામગ્રીવાનું મળે છે વળી જ્યારે જ્યારે દિલ્લો સવાવ અહીંની પ્રજાના ધ્યાન પર લાવવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે આપણી સમક્ષ એવો ચિતાર ખડો કરનામા આવે છે કે નવ કરોડ મુસવમાનો અને વીસ કરોડ હિંદુઓ વચ્ચેની પથ્થુ કતલ આવી રહેતો છે, ને તેનો નિવેડો કદી આવી શકે એમ છે જ નહીં એ ચિતાર કેટલો ખોટો છે તે આ પુસ્તક વાચનાર જોઈ શકશે. શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ હિંદુ મુસવમાન વચ્ચેના સંઘર્ષનું રૂપ છે તેના કરતા હળવું કે ઓછું તીવ્ર ચીતરી બતાવ્યું છે એવું નથી તેમણે તો બતાવ્યું છે કે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અત્યારના પ્રમુખ મોવાના અણુસ કસામ આઝાદ, જેઓ ધર્મનિષ્ઠ ને શ્રદ્ધાળુ મુસવમાન છે, તેમણે તથા તેમના ધણા મુસવમાન તેમજ હિંદુ સાથીઓએ એ કતલની આગ સમાવવાને વરસો થયાં કેવી જલ્દમત લાવી છે, ને હજી પણ ઊઠાવી રહ્યા છે વળી લેખકે એ પણ બતાવ્યું છે કે દરેક વાતમાં બહુમતીના વિચાર પ્રમાણે જ કામ લેવાય એવી માનણી મહાસભાએ પોતે કરી જ નથી (કરી છે એમ વિશ્વાસમાં ધણી લોકો માનતા લાગે છે, પણ એ ખોટું છે); પણ આઝાદ દિલ્લો લોકશાસનવાળા રાજ્યતંત્રની અંદર નાની કોમોને પૂરેપૂરું રક્ષણ મળી રહે તે માટે અમુક સલામતીઓ રખાવી જોઈએ, એવી દરખાસ્ત મહાસભા લંડોન ફરીફરીને કરતી આવી છે, ને એ વાત પર આજ સગી મસ્કમ રહી છે. ચિટનના અમેસર મુત્સદીઓ ને રાજધુરીએ ફરીફરી આ કોમી સલામતો આગળ ધરે,

ને એ બાબતમાં મદાસમાનું જે વલણ છે તેને અવળા રૂપમાં અહીંની પ્રજા આગળ રજૂ કરવાનું ચાલુ રાખે, ત્યાં સુધી હિંદીઓ તો એમજ માને કે બ્રિટન હિંદમાં, જાણીજૂઝને કે અજાણતાં, કામ કામ વચ્ચે ફૂટ પડાવીને અને તે બેદનીતિ ચાલુ રાખીને જ કામ લેવા માગે છે. હિંદીઓની મરજી હોય કે ન હોય તોપણ તેમનાં મનમાં આવી ગાંઠ બંધાયા વિના ન રહે, તેનું કારણ પણ આ પુસ્તક વાંચનારને દીવા જેવું સમજાશે.

આ આમુખ લખાય છે તે ઘડીએ આપણી સરકાર ઘસડાતી ઘસડાતી હિંદનાં રાષ્ટ્રીય દ્યોતી સામે ખુદથી લડાઈમાં જોતરી છે; અને હિંદની કૃષ્ણ દીપાવનારાં તેનાં ધણાં મંતાનો—પુત્રો તેમજ પુત્રીઓ—કારાગૃહમાં પુરાયાં છે. આપણે આશા રાખીએ કે થોડા જ વખતમાં સમજૂતી ને સમાધાનનો કંઈક રસ્તો નીકળશે. એ સમાધાનની દિશામાં પહેલું પગલું તો એ છે કે બ્રિટિશ સરકારના માનસમાં પરિવર્તન થવું જોઈએ. તેણે એમ સમજવું જોઈએ કે હિંદની નાની કોમોના હકની રક્ષા બ્રિટિશ સત્તાની દરમ્યાનગીરીથી થવાની નથી. વળી ગાંધી, નેહરુ ને અણુજ કલામ આઝાદ જેવા પુરુષોની આજેવાની નીચે જે બહુમતીવાળો પક્ષ કામ કરી રહ્યો છે તે પક્ષમાં કેટલાક ઓછા જવોબદાર માણસો છે તેમની ધાંધલ તરફ આપણે ધ્યાન ન આપવું જોઈએ, ને એટલો વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે એ પક્ષે આ બાગતોમા જે વચનો આપ્યાં છે તેનું અચૂક પાલન તે ક્યાં વિના નહીં જ રહે.

છઠ્ઠાંડમાં આ સવાલને અંગે લોકોનાં મનમાં અનેક ખોટા ખ્યાલો ધર કરીને બેઠા છે. અંગ્રેજ વાયકો જે આ પુસ્તક કાળજી-પૂર્વક વાંચશે તો તેમાંના ધણા ખ્યાલો દૂર થયા વિના નહીં રહે. આપણે જે હિંદ પ્રત્યે ન્યાયથી વર્તીશું, તો સંભવ છે કે એકલા યુરોપમાં જ નહીં પણ આખી દુનિયામાં ન્યાયનો પક્ષ વધારે સ્પષ્ટ બનશે.

ડિસેમ્બર ૧૯૪૦

હોરિસ એલેક્ઝાંડર

પ્રાસ્તાવિક

૧૯૪૦ના માર્ચ મહિનામાં ગમગદની મહાસભાના પ્રમુખપદ માટે ચૂંટણી થઈ તેમાં મૌલાના અબુલ કામ આઝાદને ૧,૮૫૪, ને તેમના હરીફને ફક્ત ૧૮૩, મત મળ્યા, ને મૌલાના સાહેબ રાષ્ટ્રપતિ થયા. એ પ્રસંગે હિંદના છાપાંએ કંઈ આશ્ચર્ય બતાવ્યું નહોતું, કે કયા તર્કવિત્તે કંઈ નહોતા. એ છાપાંને તો ખચર હતી કે એ ચૂંટણીનું પરિણામ આવી બીજું આવવાનું જ નહોતું. પણ વિલાપતનાં છાપાંએ તો એને અંગે જાતજાતની કલ્પનાઓ કરી, ને તરેહતરેહની અટકો બાધી. એક છાપાંએ કહ્યું કે આ ચૂંટણી પાછળ એમ બતાવવાનો ધરિહો છે કે મહાસભા મુસલમાનોની બેઠે છે, ને મુસલમાનો મહાસભાને પડખે જીએલા છે. બીજા એકે કહ્યું કે જે મુસલમાનોનાં મન મુસ્લીમ લીગ તરફ ખૂંટ્યાં છે, છતાં જેમને હજી મહાસભા તરફ વાળી શકાય એમ છે, તેમને ફાસલાવવા માટે આ યુક્તિ કરવામાં આવી છે પણ એ બંધી વાતો સાવ પાયા વિનાની હતી, હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેનો વિખવાદ જેટલો બીવણ આજે છે તેટલો અમાઠે કદી નહોતો, એમ કહેવામાં આવે છે. તે ગમે તેમ હો, પણ આ ચૂંટણીને એ સવાલ સાથે કશો મંત્ર-મંત્ર નહોતો એ તો દેખીતું છે. એ પદને માટે ૧૯૩૮માં પણ મૌલાના સાહેબનું નામ ચારેકાર બોલાતું હતું; અને તેમણે છેક છેલી ધડીએ પોતાનું નામ એની ન લીધું હોત, તો ૧૯૩૯ની ત્રિપુરી મહાસભાને પ્રમુખપદે તેઓ, સર્વોન્નમતે નહીં તો ધણી જ મોટી બદ્દમતીથી, ચૂંટાઈ આવ્યા હોત

મહાસભાના પ્રમુખપદ માટે એક મુસલમાનનું ચૂંટાવું એ

મહાસભાના ઇતિહાસમાં જરાયે નવી વાત નથી. ગાંધીજીએ મહાસભામાં પ્રવેશ કર્યો તે પહેલાંના દિવસોમાં મહાસભામાં મુસલમાન પ્રમુખો થઈ ગયેલા, એટલું જ નહીં પણ ખ્રિસ્તી અને પારસી પ્રમુખો પણ થઈ ગયેલા. ગાંધીયુગમાં, એટલે કે ૧૯૨૦ પછીનાં વરસમાં પણ, ચાર મુસલમાન પ્રમુખો થઈ ગયા છે. એમાંના એક તો મૌલાના સાહેબ પોતે જ હતા. ૧૯૨૩માં ધારાસભાપ્રવેશ વિષે નિર્ણય કરવા મહાસભાની જે ખાસ બેઠક દિલ્લીમાં ભરાઈ તેના પ્રમુખપદે તેમને ચૂંટવામાં આવેલા; ને ત્યારે તો તેમની ઉંમર પણ માત્ર પાંત્રીસ જ વરસની હતી. એટલે ૧૯૪૦માં રાષ્ટ્રપતિપદ માટે તેમની જે ચૂંટણી થઈ એનો જે કંઈ અર્થ હોય તો તે એટલો જ કે મહાસભાના મનમાં ડોમી ભેદભાવ વિષે પહેલાં કદી હશે તેના ઉકરતાયે આજે વધારે સખત અણુમમે છે, અને જે કાંઈ હિંદીએ દેશની સેવા અને સ્વાર્થથી વડે પ્રજાના પ્રથમ સેવક થવાની પાત્રતા મેળવી હોય તેના હાથમાં દેશનું મુકાન સોંપવા મહાસભા તૈયાર છે.

પશ્ચિમના લોકોને મૌલાના સાહેબનો પરિચય બધે ન હોય, પણ હિંદુસ્તાનને તો તેના રાષ્ટ્રપતિનો પરિચય સારી પેઠે છે જ. છેક ૧૯૨૩માં તેઓ રાષ્ટ્રપતિ થવાની પાત્રતા મેળવી ચૂક્યા હતા, ને મહાસભાએ તેમને એ આસને બેસાડીને સત્કાર્યા હતા. બળવાખોર તરીકે તો તેમણે ગાંધીજીથી પણ વહેલી નામના મેળવી હતી. ૧૯૧૬માં પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે ગાંધીજી અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સહકાર કરવાનો વિચાર ધરાવતા હતા, અને એ અમલ પ્રત્યે વફાદારી બહાર કરી લોકોને તેમ કરવાનો ઉપદેશ આપતા હતા. પણ મૌલાના સાહેબે તો ત્યારે પણ બળવો પોકારેલો, ને હિંદી સરકારે તેમને નજરકેદમાં રાખેલા. આજે મહાસભા જિંદગને કહે છે કે ‘તમે તમારો સામ્રાજ્યવાદ ફગાવી ન દો, ને હિંદી સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર ન કરો, તો અમે તમને આજની જાડાઈમાં મદદ

નહીં આપીએ.' અયા વિશ્વયુદ્ધમાં જે પ્રસિદ્ધ મુસલમાન નેતાએ બ્રિટિશ સરકાર સામે ઝુંબેશ ચલાવેલી તેઓ જ આજે પણ મહા-સમાના સુકાની છે, એ હકીકતમાં બારે અર્થ રહેવો છે, એ જૂના જમાનામાં તેઓ 'અલ-દિલાલ' નામનું લિટ્ડે છાપું ચલાવતા. એ છાપું શક થયું તે પછીનાં બેત્રણ વર્ષમાં જ તેણે બ્રિટિશ રાજ-નીતિની નિર્બંધપણે ટીકા કરીને એવી નામના મેળવી ને લોકો પર તેનો એવો પ્રભાવ પડવા લાગ્યો, કે સગકાળે તેની સામે સખ્તીનાં પગલાં લેવાં પડ્યાં. તેણે 'અલ-દિલાલ' ની જામીનગીરી જપ્ત કરી, નવી જામીનગીરી માગી, ને તેના તન્ત્રીને નજરેદદમાં પૂરી દીધા.

પણ એ નજરેદદથી એમના વિચારોમાં ફરક પડવા પામ્યો નહીં. હિંદમાંના બ્રિટિશ અમલ સામેનો તેમનો વિરોધ બિલ્લેટ-વધારે તીવ્ર થયો. ૧૯૨૦માં તેમને કારાવાસમાંથી છોડવામાં આવ્યા છૂટીને તેમણે જોયું કે તેમના દેશબાપ્તઓમાંથી ઘણા મોટા બાગની આંખે બિધડી હતી, તેમનો બ્રમ બાંધ્યો હતો, ને તેઓ સરકાર સાથે અસહકાર કરવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. મોહાના સાહેબે જે સ્વપ્ન લાંબા વખતથી સેવેલું તે કળીભૂત ઘરા માટે મંજીરો અણુકૂળ થયેલા તેમણે જોયા. દસ વર્ષ પર તેમનો અવાજ અરણ્યરદન જેવો હતો. તે વેળા તેમણે પોતાના સહધર્મીઓને કહેલું કે 'તમે જે રસ્તે ચાલી રહ્યા છો ત્યાંથી પાઠા વળો. હિંદુઓ જે દેશની પ્રજા છે તે જ માતૃભૂમિનાં મંતાન આપણે પણ છીએ; અને જંને કામે સાથે દુખવું કે તરવું રહ્યું છે; એ સમજો.' હવે જેલમાંથી છૂટીને તેમણે જોયું કે મંજીગવણાત જંને કામેએ સાથે કામ કરતાં કરતાં તરવા મરવાનો, સાથે રહીને કપોરો સહન કરવાનો, ને તેનાં જે કંઈ સુકળ આવે તે સાથે મળીને બોગવવાનો, નિશ્વસ કપોં દતો. એ જોઈને એમને આશ્ચર્ય થયું તેની સાથે આનન્દ પણ થયો. તે વખતથી તેમણે પોતાના હિંદુ, પારસી, શીખ તથા ખ્રિસ્તી દેશબાપ્તો સાથે સ્વરાજ મારેની દિલચાલમાં યુકાવું છે; એ સદુનાં સુખદુઃખના

ભાગીદાર બન્યા છે; અને સ્વરાજ માટેની, લડતમાં અનેક ભરતીઓટ આવી, ને ડેટલીકવાર અતિથય બેઠા ને આપણને લગવે એવા બનાવો બન્યા, છતાં તેમનાં વિચાર, વાણી ને વર્તનમાં તકલ્પ જોટલો પણ ફરક પડવા પામ્યો નથી. ૧૯૪૦ના માર્ચમાં રામગઢની મહા સભાને પ્રમુખપદેથી તેમણે જે ચિરસ્મરણીય બાપણ આપ્યું તેમાં તેમણે પોતાના સહધર્મીઓને હૃદયથીને કહેલું:

“ આ સવાલ વિષે મેં તેમને કહેયીને ૧૯૧૨માં જે વિચારો બજાવેલા તે જ વિચારો મારા મનમાં આજે પણ કાયમ છે. ત્યારપછી જે અગણિત બનાવો બની ગયા તે બધા ઉપર મેં સારી પેઠે ચિન્તન કર્યું છે; એ ઘટનાઓ મારી આંખોએ નિહાળી છે, મારા ચિત્તે એના પર મનન કર્યું છે. એ બનાવો અને કોરે રાખીને પસાર થઈ ગયા છે એવું નથી. હું એ બનાવોની યચ્છાવચ્છ હતો; મેં એમાં ભાગ લીધો છે; ને મેં એકેએક સંજોગને કાળજીપૂર્વક તપાસ્યો છે. મેં જે કંઈ સારી જાતે જોયું ને નિહાળ્યું છે તેને હું બેવડા નીવડી શકું નહીં. જે વિચારો મારા મનમાં ફસી ગયા છે તેને હું ફેંછી ફાંટી શકું નહીં. મારા અંતરમાંથી જે અવાજ ઊઠતો હોય તેને હું શ્રુતગાવી શકું નહીં. આટલાં વરસથી જે વાત હું કહેતો આવ્યો છું તે આજે ફરીવાર કહું છું. દિલ્લિયા નવ કરોડ મુસલમાનોને જે રસ્તો લેવાની સલાહ મેં ૧૯૧૨માં આપેલી તેથી જુદો રસ્તો લેવો તેમને માટે લાભજન નથી; તેમાં તેમની શોભા નથી, ને તેમણું દિલ પણ નથી. ”

દેશમાં કોમી કસબની આગ અનેક જગ્યાએ ફાટી નીકળી છે; અનેક બેઠા બનાવો બન્યા છે; અમારો જે મિત્રો ને સાથીઓ આપણી સાથે કામ કરતા હતા તેઓ જઈને સામા પક્ષમાં બન્યા છે; જેમ વરમો વીત્યાં તેમ જો કામ વચ્ચે વૈમનસ્ય વધ્યું છે. છતાં મૌલાના સાહેબ ખડક જેવા અડગ ને અપિચળ ઊભેલા છે; અને આખું મુસ્લીમ જગત તેમને તજી દે ને તેમના પર માથો વરસાવે નો એકલા પણ ઊભા રહેવાનો તેમનો નિર્ધાર છે. દિલ્હી મુસલમાનો આ દેશમાં ગંધીને રહેવું જોઈએ, અને બંને કોમનાં

ભાગ્ય એકખીજ સાથે જોડાયેલાં છે, એ વિષેની એમની શ્રદ્ધા પહેલાં કદી હશે એના કરતાં આજે વધારે સતેજ છે એને લીધે જ તેમણે દિલ્હના વિશાળ જનસમૂહનો પ્રેમ સ્પર્શ કર્યો છે, ને એને લીધે જ તેમના દેશભાઈઓએ ધણી મોટી બહુમતીથી તેમને ચૂંટી આપીને વિષમ પ્રમંચે મહાસભાનું સુકાન તેમના હાથમા સોંપ્યું છે. આવા એકનિષ્ઠ દેશસેવક અને નેતાના જીવનની આછી રૂપરેખા આ પુસ્તકમા આપવાનો મારો વિચાર છે.

પશ્ચિમના વાયઠોને મોહાના સાહેબનો જરાયે પરિચય નથી, એટલે તેમને માટે તો આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા દેખીતી છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ સર સૈયદ અહમદખાનના જીવન અને કાર્યોનો અભ્યાસ સારી રીતે કર્યો છે. મુસલમાનોમા પશ્ચિમની વિદ્વાનો પ્રકાશ દેલાવવાની પહેલ તેમણે કરેલી તેમના પ્રભાવશાળી બ્યક્તિત્વની અને પ્રયત્ન કાર્યશક્તિની સુસ્તીમ દિલ્હ પર કદી ન જૂસાય એવી છાપ પડેલી છે, એટલા એક જ કારણસર તેમના જીવન અને કાર્ય તરફ પશ્ચિમના વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાય ને તેને વિષે પશ્ચિમના વાયઠો આગળ ઠીકઠીક માહિતી રજૂ કરવાનું તેમને મન થાય, એ સ્વાભાવિક હતું. પણ તે ઉપરાંત એક ખીજી ને વધારે સમજ કારણ પણ હતું તેમણે મુસલમાન કોમનુ માનસ બદલાવું ખરું, પણ સાથેસાથે અંગ્રેજોને એમ પણ દેખાઈ આવ્યું કે દિલ્હમા બ્રિટિશ અમલના તેઓ એક મોટા ખેરખા અને આધારસ્તંભ હતા. એટલે, પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ પશ્ચિમના લોકો આગળ સર સૈયદ અહમદખાનના ચરિત્રની વીમતો રજૂ કરી ને તેમનાં ગુણગાન કર્યો એમાં તો તેમણે, ખરું જોના, દિલ્હના મુસલમાનો પ્રત્યેનું અણુ ચૂકચૂં એમ જ કહી શકાય. એથી જિલ્દ, (મોહાના સાહેબે તો પચીસ વરસથી બ્રિટિશ અમલ સામે જળવો પોકારેલો. પણ તેઓ અહિં સકળ જળવાખોર છે, ને તેમના મનમાં અંગ્રેજ પ્રત્યે છાટાબાર દોષ કે વેરભાવ નથી) એટલે પશ્ચિમના વાયઠો, ને ખાસ

કરીને અંગ્રેજો, તેમને વિષે કંઈક જાણે એ જરૂરનું છે. કેમકે ઠાક દહાડો તો અંગ્રેજ પ્રજા એટલું સમજવાની જ છે કે માંધીજી, જવાહરલાલજી અને મોલાના સાહેબ જેવા જે ભડવીરાએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામે બળવો પોકાર્યો તેમણે, એ બળવા વાટે જ, અંગ્રેજ પ્રજાની પારાવાર સેવા કરેલી છે.

(દિંદી વાચકોમાંથી જેઓ હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્યને ચાહનારા છે તે એ ઐક્ય સ્થપાયેલું જોવાને આતુર છે તેઓ તો એ ઐક્યને બંધે થોડી પણ મદદ કરે એવી દરેક વસ્તુને — એવા દરેક પ્રયત્નને કે લખાણને — વધાવી જ લેશે.) બાપજી, પરિપક્વો ને ઠરાવોનો જમાનો ક્યારનો વીતી ગયો છે. આપણે દરેક જણે આપણા આચરણ દ્વારા બતાવી આપવું રહ્યું છે કે માતૃભૂમિનો સેવક કેવો હોવો જોઈએ. કેમી શાન્તિ અને એકરાગને આપણે આપણાં વિચાર, વાણી ને વર્તન દ્વારા મૂર્તિમંત નહોં કરી બતાવીએ ત્યાં સુધી સાચું ઐક્ય સ્થપાવાનું નથી. એ ઐક્ય વિના સ્વરાજ મળવાનું નથી; અને કદાચ મળશે તોપણ એમાં કશી બલીવાર નહીં હોય. મોલાના સાહેબની મોટામાં મોટી સેવા તો એ છે કે તેમણે એ ઐક્યને પોતાના જીવનમાં મૂર્તિમંત કરી બતાવ્યું છે. એટલે એમના જીવન અને કાર્યને વિષે પ્રજામાં સાચી સમજ ફેલાય, તો તેથી એ મહાન કાર્યમાં થોડે અંશે પણ મદદ જ થવાની છે, એમ માનવું વધારેપડતું નથી.

પ્રતાપી પૂર્વજો

મોહાના અણુન કવામ આઝાદના એક પૂર્વજો મોમલ બાદશાહ અકબરના જમાનામાં સારી નામના મેળવી હતી તેમનું નામ શેખ જમાબુદ્દીન દહેલવી હતું મુસ્લીમ ઇતિહાસમ-ચોમાં રદમતુલાહ હે અતયહે એ નામથી તેમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ નામ સૂચવે છે કે તેઓ મંતપુરુષ હતા, ને અશ્વાની રહેમ તેમના પર જીતરી હતી, તેઓ સસારથી વિરક્ત રહીને સાધુજીવન માળતા તે ઉપગત ધરક્ષામનું હોંડું જ્ઞાન ધરાવનાર આલિમ તરીકે પણ તેમની ખાસ ખ્યાતિ હતી; ને તેમણે અનેક પુસ્તકો લખેલાં, તેને વિષે આજે પણ લોકો અતિશય આદર ધરાવે છે એમાં એક પુસ્તક તે હદીસ (ખરિલામનો રમૂતિમ-ચ) ની સૌથી અધિક વિશ્વાસપાત્ર વાચના પર લખેલી દીકા છે; ને તેને મુસ્લીમ ધર્મવેત્તાઓ આજે પણ પ્રમાણભૂત ગણે છે એમના અનેક મુરીદો (શિષ્યો) માં શહેનશાહ અકબરના બાઈ ખાને આજમ પણ હતા કહેવાય છે કે જેખ સાહેબની વિદ્વત્તાની કદર કરવા સારુ તેમને ધરિલામી ધર્મ-શાસ્ત્રની વહી મદસાના સદર (આચાર્ય) નીમવાની શહેનશાહ અકબરની ઈચ્છા હતી. શહેનશાહ તો ખીજાં પણ ધણાં માનપાન આપત, પણ શેખ સાહેબે તેમાંથી એકમ લેવાની ના પાડી હતી એ સાધુ પુરુષના જીવનમાં આડબર કે અભિમાનનો છાંટે નડોતો છતાં એક પ્રસંગે એમને પણ બાદશાહની ઈચ્છા અનુસાર વર્તવાની ના પાડવી પડેલી

એ પ્રસંગની વિશેષ હકીકત જાણવાને આપણે અકબરના જીવનમાં ને એ જમાનાના વાતાવરણમાં પળવાર ડોકિયું કરવું પડશે

સર્વ ધર્મો પ્રત્યે અકબરના મનમાં કેવી સહિષ્ણુતા હતી તે ઇતિ-
હાસના અભ્યારીઓ જાણે છે. એ સહિષ્ણુતા એમને શીખવનાર
મુસ્લામ મુખારક હતા. એને માટે ને વખતના રૂઢિચુસ્ત આલિમોએ
એમનો બહિષ્કાર કરેલો. એમને પગલે ચાલીને એમના દીકરા અબુલ
ફઝલે પણ સર્વ મત અને પંથ પ્રત્યે સહિષ્ણુતાનો ઉપદેશ કર્યો; ને
એમના ઉપદેશની અસરને લીધે જ અકબરમાં સર્વ ધર્મો વિષે
તટસ્થભાવે જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિ જાગી. એને અંગે એક ઈસાહત-
ખાતું (પ્રાથનામંદિર) કાઢવામાં આવ્યું. ત્યાં જુદા જુદા ધર્મોના
આચાર્યો ને વિદ્વાનોને નિમન્ત્રણ આપીને બોલાવવામાં આવતા, ને
તેમની વચ્ચે છુટથી ચર્ચા ચાલતી. એકવાર અબુલ ફઝલે ચર્ચા માટે
એવો વિધિ રજૂ કર્યો કે માત્ર સંસારવહેવારની બાબતમાં જ બાહ-
શાહના હુકમનું પાલન થાય એટલું બસ નથી; ધર્મની બાબતમાં
પણ તેમને પ્રજાજનોના માર્ગદર્શક માનવા જોઈએ. મૌલાના સાહેબને
મોમલ ઇતિહાસનું બહુ ઊંડું જ્ઞાન છે, એટલે તેમણે એ પ્રસંગ
મને સંભળાવ્યો : “ મથુરામાં દિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ટંટો થયો હતો,
ને કેટલાક દિંદુઓએ એક મસીદ બાંગીને જમીનદોસ્ત કરી હતી.
અકબર એ દિંદુઓને બચાવવા માગતો હતો, ને તેમને મારી
આપવી જોઈએ એવી દલીલ તેણે કરી હતી. પણ મુસલમાન ઉલ્લેખ-
ઓએ તેની સામે જુલેશ ઉઠાવી હતી. એ ઉલ્લેખોએનો પ્રભાવ
ઓછો કરવા સારું મુસ્લામ મુખારકે ચતુરાઈથી આ યુક્તિ રચેલી કે
આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરાવવી, ને ઉલ્લેખોએની સંમતિથી જ આ
સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાયો હોય એવો દેખાવ કરવો.” જે વાતમાં અકબરની
સત્તાનો સવાલ રહેલો હોય તે વાતનો મુસલમાન ઉલ્લેખોએથી વિરોધ
કેવી રીતે થઈ શકે? એક ઇતિહાસકાર કહે છે : “ તેઓ માંડો-
માંડે ચર્ચા કરીને એક નિર્ણય પર આવ્યા. એ વચ્ચે રસ્તો હતો
એમ એમનું કહેવું હતું. પણ ખરું જોતાં તો તેમણે સામા પક્ષની
વાત પૂરેપૂરી કબૂલ કરી લીધી હતી. તેમણે એક લખાણ તૈયાર

કર્ણુ. તેમાં એવું પ્રમાણપત્ર આપ્યું કે બાદશાહ ન્યાયી રાજ્યકર્તા છે, અને તેથી તેમને ‘મુજતહીદ’નો હુકો આપવામાં આવે છે. મુજતહીદનો મત ઈસ્લામને લગતી સર્વ બાબતોમાં પ્રમાણભૂત ગણાય, એટલું જ નહીં પણ એને વિશે એમ પણ માનવામાં આવે કે એની તો વધી જૂત થાય જ નહીં.” અણુલ રૂઝવના પિતા મુસ્લા મુખાગે એ લખાણ પર સહી કરી, ને દેશના બીજા ઉલેમાઓને સહી કરવા કહ્યું. આત્રા, જોનપુર ને બીજા જગાઓના ઉલેમાઓએ સહી કરી; ને દિલ્લીના ડેલ્લાક ઉલેમાઓએ પણ હસ્તાક્ષર કરી આપ્યા, પણ આપણા મોહના સાહેબના પૂર્વજ જેમ જમાલુદ્દીને સહી કરવાની ના પાડી, ને એમનું અનુકરણ કરી બીજા ડેલ્લાકે પણ એ વાતનો ઈનકાર કર્યો એને સારુ રોષ સાહેબ સામે બાદશાહ નારાજ થયા કે કેમ એ તો જણવામાં નથી, પણ એટલું ખરું કે તેઓ હિંદ છોડીને મક્કા ચાલ્યા ગયા.

આ પ્રસંગ સાંભળી મેં મોહના સાહેબને કહ્યું. “ત્યારે તો આપના જે જૂનામાં જૂના જણીતા પૂર્વજ છે તેઓ જ આપને માટે સત્યાગ્રહનો વારસો મૂકી ગયા છે!”

મોહના સાહેબ મેં મવકાવીને કહે : “એમ કહેવું હોય તો તમે કહી શકો છો. એ સત્યાગ્રહનો દાખલો હતો એ વાત સાચી છે, પણ એને માટે તો તે પછીના મારા એક પૂર્વજનો એક બીજો પ્રસંગ તમને સંભળાવું.”

“આભાર આપનો,” મેં કહ્યું એટલે તેઓ બીજા પૂર્વજોનો ઇતિહાસ ટૂંકામાં કહેવા લાગ્યા. “મારા બાપદાદાની વંશાવળી જોતાં હું રોષ જમાલુદ્દીનની આક્રમી કે નવમી પેઢીએ જન્મેલો છું. આખી વંશાવળીની વીંમતોમાં તમને ઉતારવાની જરૂર નથી. પણ મને એટલું કહેતાં આનંદ થાય છે કે સંપત્તિ અને વિદ્યાનો—ધી અને સરસ્વતીનો—સંયોગ એક કુળમાં એકસાથે ત્રણચાર પેઢીથી વધારે દેખતો નથી એવી જે સૌકિક માન્યતા છે તે મારા કુટુંબને વિશે

પ્રતાપી પૂર્વજો

ખોટી પડેલી છે. હું એટલું કહી શકું છું કે મારા પૂર્વજોમાં કોઈ એવા નહોતા જેમણે આલિમ (વિદ્વાન) અને સૂક્ષ્મ તરીકે નામના ન મેળવી હોય. એમાંના શ્રેષ્ઠ મહમદની વાત મારે તમને કહેવાની છે તેઓ બાદશાહ જહાંગીરના સમયમાં થઈ ગયા. કોકે બાદશાહ આગળ નીચા નમીને કુર્નીશ બખ્શવવાનો રિવાજ ચક્ર કર્યો; ને પછી તો બધા દરબારીઓએ—ઉલ્લેખોએ સુદ્ધા—એવી રીતે કુર્નીશ કરવી એવો હુકમ છૂટ્યો. દિલ્લીના ધણીખરા ઉલ્લેખોએ તેમ કરવાનું કબૂલ કર્યું, પણ મારા પૂર્વજ શેખ મહમદે કબૂલ કર્યું નહીં. તેમણે કહ્યું કે આવી કુર્નીશ તો એકલા ખુદાને જ કરવાની હોય; આ ધરતીના કોઈ રાજા આગળ કરાય નહીં. શેખ જમાલુદ્દીને બાદશાહની ઈચ્છાનો અનાદર કર્યો છતાં તેમના પર કશો બેરજુલમ થયો નહીં ને તેઓ નાસી છૂટ્યા. પણ શેખ મહમદ એમ છૂટવા પામ્યા નહીં. તેમણે બાદશાહને કુર્નીશ કરવાની ના કહી એને સારુ એમને આલિયરના કિસ્લામાં ચાર વરસની કેદ બોગવવી પડી. ”

આ વાત કહીને મોલાના સાહેબ કહેતા લાગ્યા : “ અમારા કુટુંબમાં પેઢીઓ મુધી એવો રિવાજ રહ્યો કે રાજદરબારમાં કોઈ પણ હોદ્દો કે સત્તાવાળી જગા લેવાં નહીં. આગળ જતાં મારા બીજા એક પૂર્વજ શેખ સરાજુદ્દીને વડા ન્યાયાધીશની જગા લીધી, ને ત્યારથી એ રિવાજ તૂટ્યો એમ કહી શકાય. તેમની પછીના માણસો હોદ્દા લેવા લાગ્યા; અને મારા દાદા મોગન બાદશાહે નીમેલા હેલા રૂઝન—હલ-મદરસીન (વિદ્વાના સ્તંભ) હતા. ”

આવા પ્રતાપી ને વિદ્વાની અખંડ ઉપાસના કરનાર પૂર્વજોના વશજોમાં પોતાના વારસાને વિષે અમુક અભિમાન હોવું અધિકૃત નથી એવું અભિમાન મોલાના સાહેબના હોદ્દોમાં ઊતરી આવેલું છે એમ કહી શકાય. એક બાબતમાં તો તેઓ એમના ગરવા પૂર્વજો કરતાં પણ આગળ વધ્યા છે. પ્રખર શુદ્ધિ ને વિશાળ વિદ્વાતામાં

તેમની પરોઝરી શકે એવા બીજા કોઈ દલાય હશે, પણ તેમને આંટી શકે એવું તો કોઈ નથી જ. તેમના ધણા પૂર્વજોએ—ને તેમના પિતાએ સુદાં—અનેક મુરીદો બેઠા ક્યો હતા; પણ તેઓ પોતે કોઈના ગુરુ બન્યા નથી. એમનામાં જે સકાય છે ને આજામોદો સ્વભાવ છે તેને લોકો ધણીવાર જૂવથી અભિમાન અને અતડાપણું આની લે છે; પણ ખરેખર એવું નથી. તેમને સાવ એકાન્તમાં પોતાના પુસ્તકોમાં દટાઈ જવાનું મમે છે, ને પોતે જ પોતાના શિષ્ય ને એના બનવામાં તેમને સન્તોષ છે.

માતૃપિતા અને બાળપણ

મોલાના સાહેબના પિતાશ્રીનું નામ મહમદ ખૈરુદ્દીન હતું. તેમણે પોતાના જીવનમાં પોતાના પ્રાચીન પૂર્વજ શેખ જમાલુદ્દીનની યાદદાસ્ત તાજ કરાવો, ને એમની આખી પ્રજાવિકાને કરી સજીવન કરી. શેખ સાહેબની પેઠે તેઓ પણ વિદ્વાન અને સૂફી હતા. પણ તેમના આચારવિચાર અને સ્વભાવમાં સૂફી લોકોની કડક સાદાઈ અને ચિન્તનની માત્રા વધારે હતી તેમને એકલા દિલ્લીમાં જ નહીં, પણ પશ્ચિમમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને પૂર્વમાં કલકત્તા સુધી, તેમના હજારો શિષ્યો હતા.

તેઓ દિલ્લીમાં રહીને ધર્મચરણ અને વિદ્યાભ્યાસંગમાં પોતાનું જીવન શાન્તિથી ગુજારી શક્યા હોત, ને બાપદાદાને પવિત્ર ધંધા ચલાવી શક્યા હોત. પણ એ દિવસોમાં ધર્મનિષ્ઠ લોકો પણ શાન્તિમાં ને વિનાયકવજ્રીએ રહી શકે એવું ન હતું. ૧૮૫૭માં દિલ્લી સર થયા પછી ત્યાં જે બનાવો બન્યા તેને લીધે અંગ્રેજ લોકોના લશ્કરી ઇતિહાસ પર એક કાળો ડાઘ રહી ગયો છે. બળવાખોરોએ ખુનામરફી કરેલી એ સાવ સાચું; પણ એમને હરાવનાર લોકોએ તો બળવાખોરોનાં પણ કાળાંમાં કાળાં કામોને આંટી દીધાં. મોંટગોમેરી મોટીન નામનો અંગ્રેજ લેખક લખે છે : “આપણું લશ્કર શહેરમાં પેહું તે વેળા ઠાટની અંદર જેટલા માણસો જોવામાં આવ્યા તેમના શરીરમાં તેની તેજ જગાએ બંદૂકનાં અણિયાળાં બાલાં ભોંકી દેવામાં આવ્યાં. કેટલાંક ઘરોમાં તો ૪૦-૫૦ જેટલાં માણસો સંતાઈ રહેલાં એમ હું કહું, તો તે પરથી તમને ખ્યાલ

આવશે કે આવી રીતે મરાયેલાં માણસોની સંખ્યા નાનીમૂની નહોતી. આ બળવાખોરો નહોતા, પણ શહેરના રહેવાસીઓ હતા. આપણો અમલ હળવો છે એમ જાણતા હોવાથી તેમણે મારી મળવાની આશા ગણેલી. પણ એમની એ આશા ખોટી ફરી, એથી મને આનન્દ થાય છે." હોમ્સ નામનો બીજો અંગ્રેજ સેપક કહે છે : " શહેરના નિર્દોષ ને નિરપરાધ લોકો હાથ જોડીને દયાની ચાચના કરતા જિભા ફેંટા ત્યા જ તેમના પર ઝાળાએ છોડવામાં આવી. ચથરતા ધરણ માણસોને કાપી નાખવામાં આવ્યા.....બળવા ખોરોએ જે કંઈ ગુના કર્યા હશે તેનો અનેકમણો બદલો દિલ્હીના લોકોએ ભરી આપ્યો. હજારો સ્ત્રી પુરુષ બાળકો, કયા વાંકે ગુના વમર, ધરખાર વિનાનાં બનીને દેશમાં રવડવા લાગ્યાં. જે માલમતા તેઓ પાછળ મૂકી ગયેલા તે કાયમને માટે ગુમાવી બેઠાં; કેમકે સોલજરો ઘેરઘેર ને શેરીએ શેરીએ ફરી વળ્યા; ખોળાખોળાને એકેએક ચીજ ઉપાડી ગયા; ને જે ઉપાડીને કંઈ ન જવાયું તે બાગીતોડીને ચૂરા કરી નાખ્યું." ૨૨ દીનબન્ધુ એક્ટ્રેએ "મોલવી માહાદેવનાં જીવનચરિત્ર લખ્યું છે, તેમાં બતાવ્યું છે કે એ ધર્મ-નિષ્ઠ માણસના કુટુંબને કયા જ વાકે વિના કેટલું દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું એ દિવસોમાં અંગ્રેજોને જેટલી મદદ સર સૈપદ અફમદખાને કરેલી તેટલી તો બીજા કોઈ માણસે નહીં કરી હોય. તેમણે પણ દિલ્હી જઈને જોયું તે તેમના મામાનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું, ને તેમનાં માને એક નોકરના ધરમાં આશરો લેવો પડ્યો હતો. જે હજારો માણસો જીવ બચાવવા નાસી છૂટ્યા તેમાં મોહનાના સાહેબના પિતાશી પણ હતા. આશ્વતથી ઘેરાયેલો આ દેશ છોડીને મક્કા ચાલ્યા જવામાં તેમને ડડાપણ દેખાયું. એ વિચારથી તેઓ દિલ્હી સર યતવિંત શહેરમાંથી નીકળ્યા ગયા, ને રામપુર ગયા ત્યાંના નવાજ યુસુફઅલીખાન ઘિઠનના પક્ષમાં જાણેલા હતા, ને મોહનાના સાહેબના પિતાશીના મુરીદ હતા તેમણે ગુરુને મુંબઈ

ને ત્યાંથી મહા સુરક્ષિતપણે મુસાફરી કરવાની ગોઠવણ કરાવી આપી.

તુકીમાં એ વખતે સુલતાન અબ્દુલ મજીદનો અમલ ચાલતો હતો. તેમણે મૌલાના મહમદ ખૈરુદ્દીનની વિદ્વત્તાની ખ્યાતિ, સાંભળી હતી, તે પરથી તેમને ઈસ્તંબૂલ આવવાનું નિમન્ત્રણ મોકલ્યું. આ સુલતાનના રાજ્યાશ્રયને લીધે મૌલાના સાહેબના ધણા મન્દો ફેરા (ઈજિપ્ત) માં પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યા હતા. મૌલાના સાહેબ ઈસ્તંબૂલ જઈને પાછા મહા ગયા; ને ત્યાંની પ્રસિદ્ધ નહેર બાંધવા માટે ફાળો કરવામાં તેમણે ધણી મદદ કરી. એ નહેર 'આઈને-જુમેદા' એ નામે ઓળખાય છે. તે બાંધવામાં ૧૧ લાખ રૂપિયા ખર્ચાયા છે; ને એ રકમ મૌલાના સાહેબે હિંદ તથા બીજા દેશોમાં વસતા તેમના સંખ્યાબંધ શિષ્યો પાસેથી મેળવેલી. મહકામાં શેખ મહમદ ઝહીર વેટ્ટી કરીને એક પ્રખ્યાત આલિમ રહેતા હતા, તેમની દીકરી સાથે તેમણે લગ્ન કર્યાં. આમ આપણા મૌલાના સાહેબને કેવળ પિતૃપક્ષ તરફથી જ નહીં પણ મોસાળપક્ષ પાસેથી પણ વિદ્વત્તાનો ભવ્ય વારસો મળેલો છે બંને કુટુંબ મુસલમાનોમાં બહુ ઊંચા ગણાતા શેખ કુળનાં વંશજો છે.

મૌલાના ખૈરુદ્દીન મહા પાછા ફર્યા તે પછી, હજુ માટે મહા ગયેલા ફાઠિયાવાડના એમના કેટલાક મુસલમાન શિષ્યોએ એમને હિંદુસ્તાન પાછા આવીને ત્યાં રહેવાની વિનંતી કરી. એમની એ અતિશય આગ્રહભરી વિનવણીને માન આપી તેઓ ૧૮૮૦માં મુંબઈ પાછા ફર્યા. ૧૮૮૦ ને ૧૮૮૨ની સાલ વચ્ચે તેમણે મુંબઈ ને મહા વચ્ચે અનેક વેળા પ્રવાસો કરેલા.

આમ આપણા ચરિત્રનાયકનાં બાળપણનાં વરસ અરબસ્તાનમાં જ પસાર થયાં. છેવટે ૧૮૯૮માં તેમના પિતાએ, તેમના એક શિષ્ય હાજી અબ્દુલ વહીદના દયાણુને વશ થઈને, કલકત્તામાં કાપમનો વસવાટ કર્યો.

મોહનના સાહેબની માનુષાયા અરબી હતી, કેમકે તેમનાં માતાને ખીજી કોઈ બાપા આવડતી નહોતી પણ તેઓ પિતા પાસેથી ઉર્દૂ શીખેલા એટલે પિતાની સાથે મ્લકતે રહેવા આ-આ ત્યાં તેમને આ બંને બાપાનું ઠીકઠીક જ્ઞાન હતું. કવચલામા તેમને કોઈ નિશાળે મૂકવામાં ન આ-આ પિતા પાસેથી, તેમજ અરબીના સારા વિદ્વાન એવા તેમના મિત્રો પાસેથી, બાળક અણુલ કલામને પૂરતું શિક્ષણ મળી રહેતું અભ્યાસમા તેઓ જે ઝડપે આગળ વધતા તે ખરેખર અજબ હતી 'દમે' નિઝામી' એ અરબી ને ફારસીનો સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમ છે એમા બાપાઓ, ફિલસૂફી, તર્કશાસ્ત્ર, અકગણિત, ભૂમિતિ ને ઇતિહાસ એટલા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે એ અભ્યાસક્રમ પૂરો કરતાં મદુ ચપળ વિદ્યાર્થીને દસ વર્સ, ને સાધારણ વિદ્યાર્થીને ચૌદ વર્સ, લાગે છે પણ અણુલ કલામે તે ચાર વર્સમા પૂરો કર્યો એટલું ખરું કે હિંદ આવતા પહેલા તેમને અરબી બાપાનો પૂરો પરિચય થઈ ચૂકેલો હતો, એ લાભ બીજાને ન મળે એવો મળેતો આ ક્રમ પૂરો થયો પછી તો તેમણે બીજાઓને એ જ વિષયો બજાવવાનું પણ શરૂ કરી દીધું 'દમે' નિઝામી'ના જે અભ્યાસક્રમની ઉપર વાત કરી તેમાં એક વિષય અમુક પ્રકારના અધ્યાપનકાર્યનો પણ હોય છે ઉમેરવાર પોને શીખ્યો હોય તે જ વિષયો બીજા અનેક વિદ્યાર્થીઓને શીખવી ન બતાવે ત્યાં સુધી તેનો અભ્યાસ પૂરો થયો ગણાતો નથી, ને તેને 'આલિમ'નું પ્રમાણપત્ર આપવામા આવતું નથી અણુલ કલામ આ રીતે ચૌદ વર્સની ઉંમરે વિદ્યાર્થી-શિક્ષક બન્યા એ દિવસોની એક સરસ વાત તેમણે મને કહી છે " એકવાર મોરારી વિદ્યાર્થી એમા મોરારી સફેદ દાઢીવાળો એક પઠાણ હતો બિયારાની બુદ્ધિ મદદ હતી, ને એની બુદ્ધિ જેટલી ધીમી ચાલે એટલી ધીમા ઝડપે બજાવવા જેટલી ધીરજ મારામા નહોતી કાપસ (નિગમન) અને ઇસ્તક (વિગમન) એ તર્કના જે પ્રકાર વચ્ચેનો બેદ

એના બેગમાં ઘુસાડવા હું દિવસો સુધી મહેનત કરી ચૂક્યો હતો. એક સામાન્ય નિયમ આપ્યો હોય તે જુદાં જુદાં વ્યક્તિમત દષ્ટાંતોમાં લાગુ પાડવો, એ કાયસ—એ એક રીત; ને જુદાં જુદાં દષ્ટાંતો પરથી એક સામાન્ય નિયમ તારવવો એ ઇસ્તક—એ બીજી રીત; એ બે વચ્ચેનો બેઠ સમજાવવા મેં કહ્યું: ‘કાયસ એટલે ઉપરથી નીચે આવવું તે; ઇસ્તક એટલે નીચેથી ઉપર જવું તે.’ મને લાગ્યું કે આ રીતે સમજાવવાથી એને જરૂર પાડ રહી જશે. બીજો દિવસે મેં એને બે વચ્ચેનો ફરક પૂછ્યો. તો સાવ ઊલટી જ વાત એના મગજમાં ઠસી ગયેલી! મારો મિત્રજ હાથથી ગયો, ને મેં છૂટી ચોપડી એના મોં પર ફેંકી કહ્યું: ‘ભણી રહ્યા તમે. ઘેર જાઓ ને ખડ ખાઓ.’ ઘરડો પઠાણ કંઈ ન બોલ્યો, પણ આખો દિવસ એણે કંઈ ખાધું નહીં. મારા પિતાને આ વાતની ખબર પડી એટલે તેમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહીં. તેમણે તરત જ મને બોલાવ્યો ને કહ્યું: ‘તને તારા આ વર્તનની શરમ નથી આવતી? એ પઠાણ તારા ખાપ જેટલો ઉંમરનો છે એ જોનો નથી? જા, હમણાં ને હમણાં જ એની માફી માગ, ને એને ખાવાને વીનવ.’ પઠાણ તો જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય એવી રીતે વત્યો. તેણે કહ્યું: ‘તમે મારા શિક્ષક છો, એટલે મને સજા કરવાનો તમને પૂરો અધિકાર છે. તમારે મારી માફી માગવાની હોય જ નહીં.’ એ સાંભળી મને વળી વધારે શરમ ઊપજી; ને એને ખાવા બેસાડ્યો તે પછી જ હું એની પાસેથી ઊઠ્યો.”

એ કુમળા વયમાં એમના પર મુખ્ય સરકાર તો પિતાશ્રીના પડ્યા. પિતાની ઘણી ટેવો ને તેમનો સ્વભાવ એમનામાં ઊતરી આવેલાં છે. મોહાના સાફેબ પિતાની વાત કરતાં કહેવા લાગ્યા. “મારા પિતાને એકાંત મહુ જ ગમતું. એમના હાથરો શિખ્યો હતા, તેઓ એમને મળવા અમારે ઘેર આવતા. પણ મોતુદ શરીર (પેત્રબર સાફેબનો જન્મદિવસ) અને ઇદના દિવસ બાદ કરતાં

તેઓ કોઈને મળવા બહાર ગયા હોય એવું મેં જોયું નથી. આ મેં દિવસોએ પણ તેઓ કોઈ એક જ શિષ્યને ઘેર જતા. અમાગ ધરમાં રહેણી બહુ જ સાદી હતી. નવા જમાનાની ઝીંજો વિશે એમને બારે અણુમમે હતો. ફરનીયત્માં એક ચટાઈ સિવાય બીજું કંઈ ધરમાં ન મળે. એના પર જ નાના મોટા સહુ મળવા આવનારા બેસતા. એમાં અનેક નવાબો હોય. ટિપુ સુલતાનના દીકરા પણ મળવા આવતા. પિનાશીની રહેણીની પેઠે એમનો પહેરવેગ પણ અતિશય સાદો હતો બટનવાળો ડગથો એમણે પહેરેથો મેં કહી જોયો નથી. આધુનિક સુધારાની મધ્યસુદ્ધાનો એમને ડર હતો એટલે એમને બાળકોને અંગ્રેજ કેળવણી આપવાનો વિચાર તો એમને કહી આવેજ કષાંથી! એ જમાનામાં સર સપદ અહમદખાને જૂના વિચારો ને જૂના રીત-રિવાજ સામે ઝુલ્મિયેશ ચલાવી હતી, અને અંગ્રેજ તથા આધુનિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસ તરફ વળવા મુરઝીમ કોમને આમદપૂર્વક વિનંતી કરી હતી. એ મારા પિતાથી સાંખી શકાતું નહોતું. તેથી તેમણે તો મને ને મારા ભાઈને જૂની ઢબની કેળવણી જ આપી. એટલે મારાથી અંગ્રેજ નિયામે જવાનો વિચાર થઈ શકે એમ હતું જ નહીં. પણ મારું નામ પ્રથમ પંકિતના વિદ્વાનોમાં મહાય એવી તો એમની ખામશ હતી જ. એટલે તેમણે ૧૯૦૫માં ફેરના અમ-અઝદાર વિશ્વવિદ્યાલયમાં અરમીનો ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા મને પોતાને ખરચે ઇન્જિનિયર મોકલ્યો. હું ત્યાં બે વર્સ રહીને ૧૯૦૭માં દિંદ પાછો ફર્યો. ૧૯૦૯માં મારા પિતા જન્મતરીન થયા. ત્યારપછી જ, એક મિત્રના કહેવાથી, મેં બ્યાકરથુ અને શબ્દકોશની મદદથી અંગ્રેજ શીખવું શરૂ કર્યું. પણ મારા પિતાએ મને અંગ્રેજ નિયામમાં ન મોકલ્યો એનો મને અફસોસ નથી થતો એથી મેં કશું યમાચું નહીં. બીલદુ, મારે જેટલું અંગ્રેજ શીખવું હતું તે શીખવામાં મારે સ્વાશ્રય પર આધાર રાખવો પડ્યો એને લીધે, હું માનું છું મને મળેા લાભ જ થયો. મારા સમય ને શક્તિ ધણી બધી મળ્યાં ને

જે ચીજો મારે શીખવા જેવી હતી તે જ હું શીખ્યો.”

હું ઉપર કહી ગયો તેમ, મોલાનાના પિતાશ્રીને હજારો શિષ્યો હતા. એમાં હિંદુઓનું પ્રમાણ પણ ઠીકઠીક હતું. તેઓ જાતજાતના સવાલો પૂછતા, ને મોલાના સાહેબ જોટલાં હેત અને ઉમળકાથી મુસલમાન શિષ્યો સાથે વાત કરતા તેટલાં જ હેત ને ઉમળકો આ હિંદુ શિષ્યો પ્રત્યે બતાવતા, ને તેમની સાથે ‘પૂરેપૂરું’ દિલ બોલીને વાત કરતા. એટલે એમના સુપુત્ર હિંદુ-મુસ્લીમ એકતાના અકબ દિમાયતી બન્યા છે એમાં નવાઈ કશી નથી.

મેધાવી દુમાર

આમ અણુલ કલામને પિતા પાસેથી નિવૃત્તિપરાયણ ને એકાન્તપ્રિય સ્વભાવનો વારમો મન્યો હતો ખરો. પણ એમનામા સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનને માટે એની જાડી જૂખ હતી કે કેવળ ધર્મ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને વિદ્વાન કે ધર્મવેત્તાનું શુભન માળવામા એમને એન પડે એમ નહોતું તેમણે પુસ્તકો ને વર્તમાનપત્રો દ્વારા બહારના જગત સાથે સંપર્ક સાધ્યો, ને એ વખતે જે પ્રશ્નો પર બારે વાદવિવાદ ચાલી રહ્યા હતા તે પ્રશ્નોમા રસ લેવા માંડ્યો લેખક ને પત્રકાર થવાની યોગ્યતા એમનામા જણે જન્મથી હતી એટલે કિશોરવય પૂરી થતા પહેલાં તો તેઓ અનેક પત્રોના મંપાદક બની ગયા. ‘લિસાલુગ્સિદ્દ’ (સત્યની વાણી) એ એમનું પહેલ લેખનું પત્ર હતું ને તે કાઢ્યું ત્યારે એમની ઉંમર માત્ર ચૌદ વરસની હશે કોઈ વિષય એમને ન સમજાય એવો હોય એમ દેખાતું નહોતું ને કોઈ પણ ખામતમા તેઓ કોઈ સત્ય ઉચ્ચારતા અચકાતા નહી. જે જે વિષયો હાથમા ને તે બધામા તેઓ નિર્ભયપણે પોતાના વિચારો જણાવતા, ને પ્રસિદ્ધ લેખકોના પુસ્તકોની સમાલોચના કરતાં પણ સંકોચ પામતા નહી. ખ્યાલ અતતાદ્દ દુસેન હાથી નામના એક ઉર્દૂના મોટા વિદ્વાન ને કવિ થઈ ગયા છે તેમણે સર સૈયદ અદમદખાનનું ચરિત્ર ઉર્દૂમાં લખેલું, તેની પણ સમાલોચના મોલાના અણુલ કલામે કરેલી, ને તેમાં કેટલીક ટીકા પણ કરી હતી. તેનાતરફ ઘણા લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયેલું પણ કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ પુરુષને હજી આ જગતા લેખક ને પત્રકારનો ભેટો થવા પામ્યો ન હતો.

એ જ અરસામાં એમને એક મહત્ત્વને પ્રસંગે જાહેર બાપણ કરવાનું નિમન્ત્રણ મળ્યું લાગે છે. નાની નાની સભાઓ આમળ ને સાહિત્યનાં અભ્યાસી મંડળો આમળ તો એમણે વ્યાખ્યાનો આપેલાં. પણ લાહોરમાં મોટા મોટા પ્રતિષ્ઠિત માણસોની સભામાં બાપણ આપવાનું નિમન્ત્રણ મળ્યું એ એમના જીવનમાં એક અપૂર્વ પ્રસંગ હતો. લાહોરમાં અંજુમને-દિમાયતે-ઈસ્લામ નામનો એક સંઘ છે. તેણે ‘લિસાનુસ્સદ્દક’માં ઝમકદાર શ્રેણી લખનાર તન્ત્રીને ૧૯૦૪ નું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપવા બોલાવ્યા. તન્ત્રી કાણ ને કેવડા હશે એની એ લોકોને કંઈ ખબર નહીં હોય એમ દેખાય છે. સર સૈયદ અહમદખાનનું ચરિત્ર લખનાર મહાકવિ હાલી, ઉર્દૂના નામાકિત મઘનેખક નઝીર અહમદ, કવિતાના ક્ષેત્રમાં પોતાની પ્રતિભાને બળે ઝળકી રહેલા શેખ મહમદ ઈકમાલ વગેરે અનેક પ્રસિદ્ધ પુરુષો સભામાં દાખર હતા ધર્મ અને શુદ્ધિ બેના સંબંધ વિષે બાપણ થવાનું હતું આ વરસે નિયત થયેલા આદલા કઠણ વિષય પર આવા વિદ્વાન શ્રોતા-ધર્મ આગળ ૧૫-૧૬ વર્ષનો એક બાળક, જેને મૂળનો દોરો પણ ફૂટ્યો નહોતો, તે બાપણ આપવાની હિમત કરશે એવી કલ્પના તો કોઈએ સ્વપ્ને પણ નહીં કરી હોય હાલીના પુસ્તકની મીઠાના

પરનું માયુ તો ભુઝર્ગનું છે "

આ પહેલાં, ચૌદ વરસની ઉંમરે, અણુલ કલામે કવિતા ઉપર
પશુ દાય અજ્ઞાઓ દતો, ને તેમાં સફળતા મેળવી હતી તે ઉપરાંત
'નેરગી આસમ' કરીને એક પત્ર કાઢ્યું હતું, ને તેમાં ઉર્દૂના
શિખતા કવિઓના કાવ્યો છપાતા. અણુલ કલામ એ પત્રને માટે
કાવ્યો લખતા, એટલું જ નહીં પણ કવિઓના મુશાયરામાં બામ
પશુ લેતા. કલકત્તામાં આર્ડન રીચ નામનો લત્તો છે તેની પાસે
એક જગ્યાએ શિખતા તેમજ શ્રૌક કવિઓ બેસા થતા, ને કવિતાની
રમઝદ જમાવતા. પાદપૂર્તિ માટે એક સીટી આપી તેના પર લિખિ-
કાવ્ય રચવાનું તેમને કહેવામાં આવતું બાળકવિ અણુલ કલામ એમાં
અચૂક બામ લેતા, ને હ મેશા શ્રોતાઓની વાદવા મેળવતા. ઉર્દૂના
મશહૂર શાયર ઘાલીમના શિષ્ય નાદીરખાન નામના એક કવિ
વધોદૃઢ હતા તેમ યાનદૃઢ પણ હતા તે તો મારી શકતા જ
નહી કે આ છોકરો ખરેખર પોતાના રચેલાં કાવ્યો સમાર્પી રજૂ
કરી શકતો હશે એમને તો એમ જ લાગતું કે નહીં એ કેઈ
પુસ્તકોમાંથી તકરૂં કરી લાવતો હશે, અથવા તો કેઈ મોગી ઉમરનો
માણસ પોતાના કાવ્યો એની પાસે રજૂ કરાવી એ છોકરાને
અલ્પકિત કીર્તિ અપાવતો હશે એક દિવસ આપણા આ બાળકવિ
ચોપડીઓની એક દુકાનમાં પુસ્તકો જોતા હતા એવામાં નાદીરખાન
એ રસ્તે થઈને નીકળ્યા, એમણે તરત જ આ બાળકવિને હાક
મારીને બોલાવ્યા, ને કહ્યું 'આપણા મુશાયરામાં તમે કવિતાની
સીટી પર લીખી અગડાવ્યે તો રાખો છો. પણ એ તમારી પોતાની
જ રચેલી હોય છે એ હું કેવી રીતે જાણી શકું ?' તમે કેઈની પાસે
ગ્યાવી લાવતા હો, ને તે તમારી છે એમ કહેતા હો, તોયે કેને
ખખર ? પણ આવી જાઓ આજે, હું અહીં જ તમારી પરીક્ષા
લઉ આ એક ચરણ છે — 'ચાદ ન હો, ચાદ ન હો, આચાદ ન
હો' હવે એની પાદપૂર્તિ કરો " આ સાંભળી આપણા બાળકવિને

ચીડ તો બહુ ચડી. પણ તેમને પોતાની શક્તિની પારખું આપવાનું હતું એટલે ગમ ખાઈ ગયા, કોધને રોકી લીધા, ને તરત જ કવિતાની લીટી પર લીટી ફેંકવા માંડી. નાદીરખાન નો સડક જ થઈ ગયા; ને સભ્યતા કે શિષ્ટાચાર કોરે ચૂકી દુકાનની સામે રસ્તા વચ્ચે વચ નાચવા લાગ્યા, ને આનંદના ઉલ્લાસમાં આવી ખૂમ પાડીને કહેવા લાગ્યા : 'સુભાન અલ્લા, સુભાન અલ્લા !' સુઝર્મ નાદીરખાને કબૂલ કર્યું કે "હું આ છોદારાને આજ લગી સેભાગુ ને ટોંગી માનતો હતો. પણ આ તો આજના ધણા કવિઓને ટપી જાય એવો છે." અહીં પ્રમંથવશાત્ એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે 'આઝાદ' તે આ બાળકવિએ સ્વીકારેલું તખલ્લુસ હતું; ને કાવ્યરચનાનો એ કાળ તો વીતી ગયો, છતાં તખલ્લુસ કાયમ રહી ગયું છે.

પણ અણુલ કલામ આઝાદ આમ સહેલાઈથી કીર્તિ મળી એટલાથી નિરાત વાળીને એસી જાય એવા અસ્પર્શતાઈ નહોતા. કવિતા અને વિવેચનના માસિકો એ તો કેવળ વિનોદના સાધન હતાં; એની પાછળ જ જીવનની સર્વ શક્તિ વાપરવા જેવી નહોતી. જિજ્ઞાસાના કીકાએ આ ગેમતા યુવાનના મગજને કોરવા માંડ્યું હતું. થંકાઓ ઘેરાવવાની ને પ્રશ્નો પૂછવાની વૃત્તિ તેમનામાં જાગૃત થઈ હતી. 'હું કયા ધસડાઈ રહ્યો છું ?' એવો પ્રશ્ન તેમણે પોતાના મનને પૂછવા માડ્યો હતો. ૧૯૦૫-૭માં ઈરિક, સીરિયા ને ઈન્જિનિયરિયા વિદ્યાને અર્થે રવા ને રૂપી નેથી આ વૃત્તિ વિશેષ પ્રબળ બની. ત્યાંથી સ્વદેશ પાછા આવીને જોયું તો બમાળમા અસતોષની જ્વાળા બમૂકી ગઈ હતી, નવા નવા પોકારો સંજગાતા હતા, ને રાજસત્તાને પડકાર આપવા પ્રજા તલપાપડ થઈ રહી હતી. બંન-બંનની પ્રચંડ દિવસાત પૂરજોશમાં ચાલતી હતી. તેમાં પોતાનો ફાળો આપ્યા વિના અણુલ કલામના જુવાન દિલને એન પડે એમ નહોતું. તેઓ એ જમાનાના કેટલાક અગ્રગતનાવાદીઓ ને ત્રાસવાદીઓને મળ્યા. તેમનું પોતાનું મન સ્પષ્ટપણે એ દિશા તરફ ખૂબી

રહું હતું. તેઓ એ રસ્તે કેટલે સુધી ગયેલા એ મેં એમને પૂછ્યું નથી. પણ સરકાર તેમને વહેમની નજરે જોતી થઈ હતી, ને છપી પોલીસવાળા તેમની કિલ્યાલની ચોટી રાખવા લાગ્યા હતા.

પણ એમના મનમાં સૌથી વધારે તો બીજી જ વાત રમી રહી હતી. ઇસ્લામનું બાપિ બિજળું કેમ બને, ને મુસલમાન કેમની સ્થિતિ કેમ સુધરે, એના વિચારે એમને રાતદિવસ આવતા. કેમની સેવા કરવાની, પોતાની દૃષ્ટિ વિશાળ બનાવવાની, જગતમાં ચાલતા વિચારના પ્રવાહોનો અભ્યાસ કરવાનો, ને મદદરવા વિષયો પર સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બાધવાનો આ જે વૃત્તિ હતી તેને સર સૈયદ અહમદનાં લખાણોના વાચનથી પોષણ મળ્યું. ગાન, ચારિત્ર અને ધાર્મિકતાને મદદન વારમો તો નેમને બાપદાદા તરફથી મળ્યો હતો. પણ એટલાથી એમના આત્માની તરસ છીપે એમ હતું 'ખડુ' જૂની ધરેડમાં ચાલનારા વિચારો. એમને સંકુચિત લાગતા હતા. ઇશ્વર વિષેની શ્રદ્ધા ને ધર્મના રહ સિદ્ધાન્તો પરની આસ્થાને પણ સખત આધાત પડેલો હતો. તેઓ જેમ જેમ વધારે સાંબળતા ને વાંચતા ગયા, તેમ તેમ આજ સુધી શીખેલી ને શ્રદ્ધાથી સાચી માની લીધેલી વાતો વિષે સંશય પેદા થવા લાગ્યો; 'ને વડાચૂના બધા જ જૂના લાંબરો જાણે તૂટી ગયા હોય એમ પણ એક ક્ષણવાર તો દેખાવા લાગ્યું. તેમણે ફરી કુરાનનો અભ્યાસ કર્યો, તેમના હિપદેશોને નવેસર તપાસ્યા; અને પોતાના સ્વતંત્ર ને સદસ્ય વિચારના સાન્ત પ્રકાશને બળે તેમની શ્રદ્ધા ફરી જાગૃત થઈ. એક ક્ષણવાર તેમને જિંદગીનો અન્ત આજીવાનો જે વિચાર આવી ગયેલો તે દુઃસ્વપ્નની પેઠે અમોઘ થઈ ગયો; અને નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવાનો ને અમુક આદર્શની સિદ્ધિ માટે જીવવાનો નવો જ માર્ગ તેમને દેખાયો. જૂની રૂઢિપૂજા બિટી અઈ હતી, પણ તેની જગ્યા સાવ સૂતી પડી નહોતી. મનમાં જે જે શંકાઓ ને સંશયો પેદા થયેલા તે સર્વની સાથે તેમના આત્માએ ચલાવેલી કુસ્તીને પરિણામે એક નવી જ શ્રદ્ધા પ્રગટ થઈ હતી.

ધરમૂળથી સુધારો—અથવા કહો કે ક્રાન્તિ—કરવાની નવી વૃત્તિનો જન્મ થયો હતો. જે ગરવા પિતાએ તેમને ફળવણી આપી હતી તે અખ્યાસ માટે પરદેશ મોકલ્યા હતા તેઓ હવે આ સંસારમાં નહોતા. પિતાએ તેમના જીવનમાં જે પ્રાચીનતાના પાંખા નાંખ્યા હતા તેના પર અર્વાચીન ઈમારત રચવાની છૂટ તેમને મળી ગઈ. પુત્રની ઔદિક શક્તિ હવે જે દિશામાં વહેવા લાગી હતી તે પિતાને ડુચી હોત કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે, ને એ વિષે તકો કરવા નકામા છે.

મોક્ષાના સાથેએ કુરાને સરીફનો ઉર્દૂ તરજુમો કરેલો છે, તેનો ઉપદ્રનો ભાગ અહીં ઉતારવા નેવો છે. તે આપણને એમની વિચારસરણીની ઝાંખી કરાવે છે સાથેસાથે એમાં એમની કવિત્વવાળી શૈલીનો એક સુંદર નમૂનો પણ આપણને ભેરા મળે છે. આ વધી એ ઉપસદારની ઠંડિકાઓ:

“ વિદ્વાનો ને દીક્ષકારોમાં આજઠાલ પ્રાચીન અને અર્વાચીનને જુદાં ગણવાનો રિવાજ પડ્યો છે. પણ હું એવા કરી બેઠ માનતો નથી. જે કંઈ પ્રાચીન છે તે અને વારસામાં મળ્યું છે; અને જે અર્વાચીન છે તેને માટે મારો રસ્તો એં ચોધી કાઢ્યો છે. અને પ્રાચીન માર્ગોનાં ‘મૂલેમૂલો’ નેટલો ભળીતો છે, તેટલો જ હું અર્વાચીન વિચારોથી પણ વાકેફ છું.

મારા મનની કોઈ શ્રદ્ધા એવી નથી જેમા સકાના કાટ ન લીધી ચૂક્યા હોય, ને મારા આત્માની કોઈ આરથા એવી નથી જે અશ્રદ્ધા યા ધનકારની સર્વ કસોટીઓમાથી પસાર ન થઈ ચૂકી હોય. મેં ફરેક જનમમાથી ઝેરના ધૂટા પણુ પીધા છે, ને વેદક્રાંત્રે જતાવેલા ઝેર ઉઘારવાના તમામ નુસખા પણુ અજમાવ્યા છે. હું જ્યારે તરસ્યો હતો ત્યારે મારી તરસ ખીલ્યોના જેવી ન હતી, અને ત્યારપછી જ્યારે મને વૃષ્ટિ થઈ ત્યારે એ વૃષ્ટિ પણ કોઈ સામૂહી ઝરામાથી મળી નહોતી.

‘જીવનને ઝરે પહોંચવાનો ખીજરનો રસ્તો લામો ને થકવનારો હતો એ મારી તરસ કોઈ જુદા જ ઝરામાથી ઊપાવી છે.’

‘અલ હિલાલ’નો જન્મ

આ વેળા મૌલાના બરજુવાનીમાં હતા. તેમણે હિંદના રાજ-
કાય ક્ષેત્રમાં દેખા દીધી તેનું વર્ણન કરું તે પહેલાં, આ દેશમાં
હિંદુ અને મુસલમાન પરત્વે અંગ્રેજોએ કેવી રાજનીતિ રાખી છે, ને
એને પરિણામે આપણે જે સમયની વાત કરીએ છીએ તે સમયે એ
જે કામ વચ્ચેનો મંત્ર-ધ કેવા પ્રકારનો હતો, એનું બધાન દ્રેકમાં
આપી જવું જરૂરનું છે. ૧૮૫૭ના હિંદી બળવાની પાછળ પૂરતું
સંબંધ નહોતું, અને તેનો ફેલાવો ઉત્તર હિંદના અમુક ભાગની
બહાર કદી થવા પામ્યો નહોતો, એ સાચું. છતાં એમાંથી અંગ્રેજોને
હિંદમાં અંગ્રેજી અમલનો પાયો પાકે કરવાની ચાવી મળી મઝી.
હિંદમાં હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે અગાહિ લડાઈઓ થયેલી ખરી.
પણ બળવામાં, બંને બંને તેવા અરપટ હેતુની સિદ્ધિને ખાતર,
બંને કામના માણસો ભેગા થઈ દારોદાર બિબા રહીને લડ્યા તે
વખતના અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓનાં વચ્ચેનાં જ આપણે કામ કામ
વચ્ચે કૂટ પડાવી રાજ્ય ચલાવવાની નીતિનાં પમરણ મંડાયેલા ભેદ
સહીએ છીએ. દાખલા તરીકે સર બાર્ટલ સ્ટ્રીઅરનાં વચન લે.
પણ ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય દિલચાસ શરૂ થઈ નહોતી ત્યાં સુધી આ ભેદ-
નીતિ શાન રહી. એ દિવસાલ શરૂ થઈ તેની સાથે જ અંગ્રેજ

પ્રતિનિધિઓને ગાડ'ન પાર્ટીમાં નિમન્ત્રણો પણ આપ્યાં. પણ સાથે-સાથે પોતાના મનમાં પાકા ગાંઠ વાળી કે "હિંમાં યુરોપ જેવી લોકશાસનની દિલચાલ ચલાવવાથી કરો લાભ થવાનો નથી." રાજ્યખંધારણના સુધારાને લગતો જે-ખરીતો તેણે વિધાયન મોકલ્યો તેમાં લખ્યું: "એક તરફ હિંદી પ્રજાનો, યુરોપના સંસ્કારોવાળો અથવા શિક્ષિત, વગેરે લઈએ: ને તેની સંખ્યા, પરિસ્થિતિ, તેનો દરજ્જો, ને રાજ્ય ચલાવવાની તેની યોગ્યતા, એ બધાનો વિચાર કરીએ અને ખીછ તરફ દેશના વિશાળ જનસમૂહ તરફ નજર ફગીએ તો, એ જેનો મુકાબલો કરતાં, મારી તો પાકી ખાતરી થઈ છે કે આપણે જે મહાસભાની દિલચાલનું બળ ને તેની કિંમત, તથા છાપામાં તેમજ ખીજે એ પક્ષના લોકોની લાગવમ, એ બેને વિશે ખોટો આક્રમણીએ, અને દેશના મુખ્ય કારોબાર ધૂની આપણી પકડ જરા પણ દીલી કરીએ, તો આપણે મોટી ખૂલ કરીય." હિંદને જે સામસામાં, કંઠર વિરોધી દ્વેષમાં વહેંચી નાખવાની, ને વહેંચાયેલાં રાખવાની, શરૂઆત લોડ' ડહરીને જ કરી. તેણે કહ્યું:

"પણ આપણા હિંદી જનવની સીધી વધારે દેખાઈ આવે એવી વિરોધતા કદાચ એ ગણાય કે આ જનવ જે વિશાળ કોમમાં વહેંચાઈ ગયેલું છે એ જે કોમોની ધાર્મિક શક્તિ, તેમના ભૂતકાળના ઇતિહાસ, તેમનું સામાજિક સંગઠન, ને તેમના સ્વભાવનાં વહેણ, એમાં જતાર અને દક્ષિણ મુખ જેટલું અંતર છે એક તરફ રહે કરોડ હિંદુઓ છે. તેઓ અનેક દેવદેવીઓને માને છે. તેમનાં મંદિરો મૂર્તિઓ ને પ્રતિમાઓથી શજીભરેલા હોય છે તેઓ ગાયને અવધ્ય માની તેની પૂજા કરે છે તેમનામાં નાતબંધના ઝીણા ઝીણા ઘણા બેદ છે આ દેશમાં એક પછી એક ને વિજેતાઓ આવ્યા તેને એ લોકો તાબે થતા આવ્યા છે ખીછ તરફ પ કરોડની મુસલમાન પ્રજા (નેશન) છે. તે એક ઈશ્વરને માને છે તેનામાં મૂર્તિભંજક ગુપ્ત છે. તે જનવરોની કુરબાની કરે છે તેનામાં સામાજિક સમાનતા છે. દિલ્લીમાં પોતાની બાદશાહીવ દી, ને પોતે દિગાલયથી કન્યાકુમારી સુધી એકચક્રે રાજ્ય કરેલું, એ દિવસો તેઓ દર્મશાં યાદ કરે છે."

લોડ્સ ડકરીને લખ્યાં છે એના કરતાં વધારે અર્ધસત્યો એક જ કંડિકામાં ખીચોખીચ ભરવાં મુશ્કેલ પડે. આપણા રાષ્ટ્રીય દિતને એ સારી પેઠે હાનિ કરે એવાં છે. પણ “મુસ્લીમ કોમના શિક્ષિત વર્ગના મુખ્ય માણસોમાંથી જે પ્રતિષ્ઠિત ને લાગવગવાળા માણસો દેશના જુદા જુદા ભાગમાં રહે છે, તેમની સાથે સંપર્ક સાધીને” એણે કેવું પ્રચારકાર્ય શરૂ કર્યું હતું તેનો ખ્યાલ એના આ લખાણ પરથી આપણને આવે છે. પોતાના એ કામથી એને સંતોષ થયેમો, તે પ્રગટ કરતાં લખે છે: “મુસલમાનોના મનમાં પણ સરકાર પ્રત્યે અગાહિ હતો એના કરતાં વધારે સદ્ભાવ પેદા કરી શકાયો છે એમાં શંકા નથી” મુસલમાનોમાં રાષ્ટ્રીય મદાસભા પ્રત્યે વિરોધની વૃત્તિ જન્મવવાના પ્રયત્નો કુનેદ અને ચાલાકાથી કરવામાં આવ્યા. વાયવ્ય સરહદના પ્રાન્તના લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નર સર ઓકલેન્ડ કોલવીને મિ. હુમની સાથે મદાસભાને વિષે દલીલ કરેલી તેમાં એવો પણ ડર ખતાવેમો કે મુસલમાનો કદાચ મદાસભાની સામે મોટી ચળવળ ઊઠાવશે. ખરેખર એમ અને એવી એમના મનની ઈચ્છા હતી, એમ કહેવું પણ વધારેપડતું નથી.

પણ મુસલમાનોમાં વિરોધી ચળવળ જાગેલી એ વિષે કશી શંકા નથી. સર સૈયદ અહમદખાન એના આગેવાન હતા. તેમનામાં કાર્યશક્તિ ને વેગ મોટા પ્રમાણમાં હતાં; પોતાના વિચારોને મક્કમ-પણે વળગી રહેવાની દિમિત હતી, ને તેને અમલમાં ઉતારવા જેટલું નિમ્નપત્રણ હતું. સર સૈયદ અહમદખાન મહાપ્રતાપી પુરુષ હતા. મુસલમાનોના વિચારોમાં ક્રાન્તિ પેદા કરવી એને તેમણે પોતાનું ઇવનકાર્ય માન્યું હતું. મુસલમાનોમાં પશ્ચિમી સભ્યતા, પશ્ચિમી ફળવણી, ને પશ્ચિમી વિજ્ઞાન દાખવ યાય એની સામે જૂના વિચારના સોશોનો જખરદસ્ત વિરોધ હતો. છતાં તેમણે પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું, અને તે એટલી કુશળતા ને ઝીણવટથી પાર પાડ્યું કે એનાં પાપોં ફળ આપ્યાં. એ કામને માટે એમને એટલી જાણી ધગત હતી

કે એને લીધે કેટલીકવાર બહુ જ અતિશયોક્તિવાળા વચનો પણ તેમનાથી દહેવાઈ જતા હાથલા તરીકે તેમણે ૧૮૬૯ ના અકરો બરની ૧૫મીએ લડનથી લખેલા એક ઝાગમમા કહેતું “હું અંગ્રેજોની ખુશામત કરવા માગતો નથી પણ હું ખરેખર કહું છું કે દિલ્હી રહીશો તો ત્યાં હોય કે નીચા, મોટા વેપારી હોય કે નાના દુકાનદાર, એમનો કેળવણી, રીતભાત ને સમ્યાઈની બાબતમાં અંગ્રેજો જોડે મુકામતો મરીએ, તો એમ જ દહેવું પડે કે કોઈ મહુ જાનવર કુશળ ને દેખાવડા માણસ આગળ જેવું દેખાય એના જેવી એ ભાકોની સ્થિતિ અંગ્રેજો આગળ છે” મક્કિમનો વૈભવ ત્યાની મુખસગવડો, અંગ્રેજ સ્ત્રીઓને અપાતી ગ્લત-વ્રતા ને તેમની કેળવણી વગેરે જોઈને તેમની આખો અભાઈ મચેની, એમ રપટ દેખાય છે વળી તેમણે લખેલું “મેં જે કંઈ જોયું છે ને રાજોરાજ જોઈ રહ્યા છું તેનો કોઈ દિલ્હવાસીને તો રવખે પણ ખ્યાલ ન આવે મુસ્લીમ ઠામની આખો પર અદ્વસ-તોય અને આપવડાઈની અધારી બધાથેતી છે, તે બિનાશક છ તેઓ પોતાના પૂર્વજોની જૂની જૂની વાતો યાદ કરે છે, ને માને છે કે અમારા જેવું તો દુનિયામાં કોઈ ડે જ નહીં ઇસ્લમ અને દુર્ધના મુસલમાનો રાજોરાજ મુધાગમાં આગળ વધના જાય છે એ દેશમાં ચાને છે એ રીતે આમરગની કેળવણી ન્યા સગી આગળ ન થયે ત્યા સગી દિલ્હી રહીશ મુધરી શકવાનો નથી ને તેને કદી આદરમાન મળવાના નથી જે લોકોએ દિલ્હી પરિસ્થિતિ ને તેની સભ્યતામાં મુધારો મરવાનો પાઠો નિશ્ચય કર્યો છે તેમણે એમણું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે એ કામ કરવાની એક જ રીત છે ને તે એ કે તમામ મનાઓ ને વિચારોના પોતાની બાપમાં તગજુમાં કરાવવા આ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ ઉત્તર દિલ્હીમાં ઠેરઠેર રહ્યો, ૧ મક્કિમી કેળવણી વિષે દેકેકેશણે બહુ જ ધમશબેર બાપણે આપ્યા છેવટે ૧૮૮૦ માં તેઓ અલીપદમાં એમ એ આ કોલેજ રચાવી શક્યા, ને પાછળથી

તેનો વિકાસ થઇને અધીગદનું મુસ્લીમ વિશ્વવિદ્યાલય રચાયું. તેને માટે તેઓ વિલામતથી અધ્યાપકો લઈ આવ્યા; ને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પશ્ચિમના સંસ્કારનો આપ મળે ને તેમનાં મન પશ્ચિમની સંબંધતા તરફ ઝૂકે એ માટે તેમણે જનતા પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કર્યો.

આમ એમણે મુસલમાનોમાં આ વિષયમાં સારું પરિવર્તન કરાવ્યું એ ખરું, પણ સાથેસાથે પ્રયત્નપૂર્વક તેમનામાં રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારીની ભાવના પણ પેદા કરી. સર વેન્ને-ટાઇન શિરોલ્લ કહે છે : “ બ્રિટિશ અમલ પ્રત્યે વફાદારી એનો અર્થ એમણે એ જ માન્યો હતો કે તેઓ પોતે જે જિંદા આદર્શોની ઉપાસના કરતા હતા ને જેનો ઉપદેશ તેમણે વિદ્યાર્થીઓને કર્યો હતો તે સર્વ આદર્શો પ્રત્યે વફાદારી...મુસ્લીમ હિંદમાં જે પ્રગતિથીલ વર્ગો હતા તેમના ઉપર સર સૈયદ અહમદના શિક્ષણનો પ્રભાવ એવો ભારે ને જીંડો પડેલો હતો કે ૧૯૦૫માં આલ ઇન્ડિયા મુસ્લીમ લીગની સ્થાપના થઈ, તેની પાછળ લગભગ સ્પષ્ટ રીતે ઉદ્દેશ એ રખાયો કે હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ જે જીયમપાલની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માંડી હતી તેનો વિરોધ કરવો. ” સર સૈયદ અહમદે પોતે ૧૮૮૮ના ડિસેમ્બરમાં મેન્ડર-જનરલ મેંદામને એક કામળ લખેલો, તેમાં લખ્યું હતું કે “ રાષ્ટ્રીય કહેવાતી કોંગ્રેસની સામે મેં ભારે કામ ઉપાડ્યું છે, ને ઇડિયન યુનાઈટેડ પેટ્રીઓટીક એસોસિએશન નામનું એક મંડળ સ્થાપ્યું છે. એનું કામ મારા બીજા કામેલા કરતાં મોટું છે. ”

આ મંડળના સભ્યો રાજ્યો ને જમીનદારો હતા. એમણે સરકારને અરજીઓ મોકલી. તેમાં એમ જણાવ્યું કે કોંગ્રેસનાં જે ખ્યેય ને પ્રવૃત્તિઓ છે, તેની સામે આ મંડળનો વિરોધ છે. કસ્ટોમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક બરાબ તે જ વખતે સર સૈયદ અહમદે, મુસલમાનોનાં મન મહાસભાથી જીલટી દિશાએ વાળવા સારું, બીજા એક જગાએ મુસ્લીમ કેળવણી પરિષદની બેઠક બરી. આ વિચાર.

વાળા લોકો ત્યારથી 'અલીમદ પય'ના કહેવાય છે. મદાસભાનો વિરોધ કરવો ને ક્ષિટિલ અમલને ટેકો આપવો, એ આ લોકોનું મૂત્ર ચર્ધ પડ્યું. મદાસભા હિંદુઓની સંરચા છે એમ માનીને સર સૈયદ અહમદે એનો વિરોધ કરવાનું ઠરાવ્યું ન હોય એ બનવાભેમ છે તેમને તો એવો ડર હતો કે મુસનમાનો મદાસભાના રાજકારણ જોડે જરા પણ સંબંધ રાખશે તો એ પોતે જિંદગીભર કરેલું કામ ધૂળધાણી ચર્ધ જશે. અલીમદ પયના વિચારોને અનુસરનારા તોડોનો ભેદનીતિ અલાવવામાં સાધન તરીકે સારો ઉપયોગ થઈ શકે એવો છે, એમ અંગ્રેજોએ જોઈ લીધું હોડું મિન્ટો. તો એટલે મુખી ગયા કે તેમણે ના આગાખાનની આગેવાની નીચે એક પ્રતિનિધિમંડળ પોતાને મળવા આવે એવી જોઈવણ કરી એ 'દુમ્મસર બજારવેલી વસ્તુ' હતી, એમ મૌલાના મદમદઅલીએ જ કહ્યું છે એ પ્રતિનિધિમંડળે વાઈસરોયની આમળ નોખા દેખી પ્રતિનિધિત્વની મામણી આમદપૂર્વક રજૂ મગી સર લેટેન્ટાઈન શિરોલ લખે છે

વધુ ન બહુ ખોટું નથી એનો બીજો પણ એક પુરાવો છે. લોડ' મોરલીએ લોડ' મિન્ટોને એક કાગળમાં લખેલું: “માત્ર હું તમને માનભર એટલી યાદ દેવા ઇચ્છું છું કે મુસલમાનોના ખાસ હકોને વિશે અમારું તમે જે બાવણુ કરેલું તેને લીધે જ મુસલમાનોની આ હિપાધિ શરૂ થઈ છે.” આ તો લોડ' મોરલીનો આડકતરો પુરાવો થયો. તે હિપરાત આ વિષયમાં ઠેથોક સીધો પુરાવો પણ છે. એ મને મૌલાનાએ પોતે આપ્યો છે આ પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવાનો, તેમજ મુસલમાનો મારે જુદું પ્રતિનિધિત્વ માગવાનો, વિચાર અધીમદમાં રેદા થયો નહોતો. તેનો જન્મ તો સિમવામાં થયો હતો. એ વખતે અલીમદની મુરશીમ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ મિ આર્ચ'બોલ્ડ કરીને એક અંગ્રેજ હતા. એ ગૃહસ્થ સિમવા અને અલીમદને જોડનારી સંકળરૂપ હતા તે સિમવા મથા; લોડ' મિન્ટોને મળ્યા; ને ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ તેમણે કોલેજના ઓનરરી સેક્રેટરી નવાબ મોદસીન-ઉલ-મુલકને પ્રતિનિધિમંડળ લઈ જવા માટે તૈયાર કર્યો ના. આમાખાન તરતમાં જ વિવાદત જવા મારે હિંદથી નીકળી ચૂક્યા હતા. તેઓ એકત પહેંચે તે પહેંચાં જ નવાબ મોદસીન-ઉલ-મુલકે તેમને પાછા ફરવાનો તાર કર્યો, જેથી તેઓ વાઇસરોય પાસે જનારા પ્રતિનિધિ મંડળની આગેવાની લઈ શકે તેઓ તરત જ મુલક પાછા ફર્યા એ આખી વાત હવે આપણને મિ આર્ચ'બોલ્ડનાં પોતાનાં લખાણોમાં વધુ વેલી બેવા મળે છે લોડ' મોરલીએ તો ફક્ત લોડ' મિન્ટોનું બાવણુ જ વાંચેલું પણ હિંદમાં પડદા પાછળ રો ખેલ બજવાઈ ગયો હતો તેની એને કદાચ ખબર નહીં હોય.

જીવાન અણુ ન કલામ આઝાદ ઇન્જિનિયરી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમણે દેશમાં આ વાતાવરણુ જોયું.

આપણે પાછળ જોઈ મથા કે મૌલાનાના પિતાશ્રીને ૧૮૫૭ના જળવામાં કડવા અનુભવો થયેલા, ને તેનાં હુ બદ સમરણો તેમના મનમાં રહી ગયેલાં. એ દિવસોમાં વેરવૃત્તિએ આઝાદ મૂકી હતી; ને

મિત્ર તથા શત્રુ પ્રત્યે એક જ જાતની પશુતાબરી ઠડકાઈથી કામ લીધું હતું એ દિવસોની વાને। પિતાએ પુત્રને કરી હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ અનુભવને પરિણામે પિતાના મનમાં તો પશ્ચિમની એક-એક વસ્તુ સામે શત્રુતાનો ભાવ પેદા થયેલો। પણ પુત્રનું એવું નહોતું સર સૈયદ અહમદખાને મુસલમાન ઠામને વિદ્યા અને ધર્મશાસ્ત્રની જૂની ધરેડમાંથી કાઢીને, તથા પશ્ચિમની કેળવણી ને પશ્ચિમનાં વિજ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવવાનો ઉપદેશ આપીને ઠામની ભારે સેવા કરેલી; એ વિષે તો અણુલ કલામના મનમાં જરૂરે ચંકા નહોતી. સાથેસાથે એક વાત જે એ દિવસોમાં બહુ જ ઓછા મુસલમાનોને દેખાયેલી તે વિષે પણ મૌલાનાની ખાતરી યર્ષ અર્ષ હતી તે એ કે સર સૈયદ અહમદે મુસલમાનોને કશી જ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં જીતરતા રોક્યા ને રાષ્ટ્રીય મદાસખાનો વિરોધ કર્યો, તેમાં તેઓ અગણ્યતાં જ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનું દધિવાર ચર્ચ પડ્યા હતા. એક તરફ તેમણે આખા દેશની રાજકીય જાગૃતિમાં અકચણ નાખી હતી, ને બીજી તરફ તેમણે મુસલમાનોને જે રસ્તે દોડાવે હતા તે રસ્તે જતા એ ઠામમાં સ્વમાન, હિદારતા ને વિશાળ રાજકીય દષ્ટિ પેદા થવાને બહોળે તેનામાં શુદ્ધાત્મી માનસ જ પેદા થાય એમ હતું

૧૯૦૮ માં મૌલાનાની ઉંમર વીસ જ વરસની હતી તે વખતે તેમના મનમાં અપાટાજય ફેરફાર થવા લાગ્યા, એમાંનો એક મોટો ફેરફાર તો હિંદની તે વેળાની રાજકીય પરિસ્થિતિને આભારી હતો, તેમનું રહેઠાણ જમાળમાં હતું. એ પ્રાન્ત તે વેળા અસ-નોબથી ધૂંઆ-પૂઆ ચર્ચ રહેતો હતો, ને આખા પ્રાન્તમાં નવી રાજકીય જાગૃતિ ફેલાઈ હતી. મૌલાનાએ એધું કે જગનની સમક્ષ હિંદુસ્તાનના બે જુદાજુદા, ને એકબીજાના વિરોધી એવા, ચિતાર રજૂ થઈ રહ્યા છે એક બાજુ હિંદુઓ હતા તેમનાં મનમાં નવી સ્વદેશભક્તિની ધમય પેદા થઈ હતી તેઓ આઝાદીનાં સ્વર્માં સેવતા હતા સરકાર અને તેટલું દમન કરે તોપણ તેઓ દગાઈ જાય એમ નહોતું એ

વર્મના, યુવાનો સ્વદેશપ્રેમની વેદી પર અડમપણે દેદનાં અસિદાન આપી રજા દતા બીજા બાજુ મુસલમાનો દતા તેમણે સર્વ પ્રકારની રાજકીય સડતથી અગમા રહેવાનો નિશ્ચય ક્યો દનો, અને જે સરકારે રાષ્ટ્રીય દિક્ષ્યાસને કચડી નાખવાનો નિર્ધાર ક્યો દનો તેના દાયમાં નેઓ સ્વેચ્છાએ દધિવારણે થઇ પજા દના. જે વેગાએ જીવાન દિંદ મિટિશની તાબેદારીમાંથી નીકળી આઝાદ થવાની ઝુંબેશ અધાવી રજુ દતું, તે વેગાએ મુસલમાનો સરકાર પ્રત્યે વફાદારીના સૂતને અનુસરતા દતા. આ બે દજો વચ્ચેનો બેદ જોઈ જીવાન અશુન કસામ તો હેમતામ જ ગયા પોતાના સદ્ધર્મીઓ આવો બેદ જનક ભાગ બજવે એ એમને અસલ યર્ષ પડયુ. પોતાની કામના માનસમાં જે કાષ રીતે પરિવર્તન કરાવી શકાય તે રીતે કરાવવાનો તેમણે પાઠો નિશ્ચય ક્યો એવું પરિવર્તન કરાવવું શી રીતે? એ પ્રશ્ન પર તેમણે વગસો મુધી વિચાર ક્યો દદાડે દદાડે એમને એ વાતની દદ પ્રતીતિ વધારે ને વધારે થવા લાગી એક એ કે આ પરિવર્તન કરાવવા માટે સૌથી પડેખાં તો લોકોના મનમા અક્ષીમકના સંપ્રદાયની નીનિ સામે ગજવાની આવના પેદા કરવી જોઈએ. ને બીજું એ કે મુસનમાનોના ‘મિત્ર’ કહેવાતા અંધિજોએ એ કામના મનમાં અંધેજી રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારીનો જે આવનાને પ્રયત્નપૂર્વક પોષી છે તેની જડ ઉખાડી નાખવી

એટલે, થોડા વખતની તૈયારી પડી, તેમણે મુસ્લીમ કામની સેવા માટે ‘‘અન દિનાવ’’ (બીજનો અન્ન) નામનું એક સાપ્તાહિક કાદવાની જહેરાત કરી તેનો પડેલો અંક ૧૯૧૨ ની ૧લી જૂને પ્રગટ થયો. તે વેગા એમની ઉમર ચોતીસ જ વરસની હતી, છતાં એટલી ઉમરે પણ મુસ્લીમ જમને એમને મીસાના (એનો સબ્દાય છે ‘આપણા આગેવાન’) તરીકે સ્વીકાર્યો દતા. ‘અન દિવાન’ ને આવકાર આપતા મીસાના મકમદઅનીએ એમના અંધેજી સાપ્તાહિક ‘કોમરેડ’ માં લખ્યું: ‘‘આ સાપ્તાહિક પત્રની

શરૂઆત કરતા પહેલાં તેના વિદ્વાન તન્ત્રી મૌલાના અણુલ કલામ આઝાદે કેટલી જગરી મહેનત કરી હશે ને કેટલો બારે ખર્ચ ઉઠાવ્યો હશે એ અમે સારી પેઠે સમજી શકીએ છીએ. એ પત્રમાં ચિત્રો હ મેશાં આપવાનો નિશ્ચય જાહેર કરીને તેણે અખબારોની દુનિયામાં નવો ચીથો પાડ્યો છે. તેણે છાપવામાં ટુકડાં હમનાં ખીર્માં વાપર્યાં છે તેને સાવ નવી વસ્તુ ન કહી શકાય એ ખરું. પણ ઉદ્ધૃત્ સિપિ છાપવાની જૂની રીતનો હવે આ જમાનામાં ઉપયોગ રહ્યો નથી, અને તે અતિશય અટપટી ને અમરડમરેથી તથા કંટાળો ઉપજાવે એવી છે, છતાં દેશનાં ઉદ્ધૃત્ છાપાં પર તેનો કાણુ એવો જામેશે કે તેમની પ્રગતિ અટકી પડી છે. એ જૂનો હથ આ અખબારે છોડી છે, એ વસ્તુ આવકારને પાત્ર છે. સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનને સમતી ચર્ચાઓ તથા મુસ્લીમ કેળવણીને લમતા વિષયોને માટે તેમાં હ મેશાં અધાયદી જગી રાખવામાં આવશે; અને તે ઉપરાંત ટુકડાં, ઇરાન, મોરોક્કો, તથા એકંદરે ઇસ્લામી જમતની પરિસ્થિતિ વિષે હ મેશાં માહિતી આપવામાં આવશે." આ આવકારની નોંધમાં એ અખબારની નીતિ વિષે કશો ઉલ્લેખ કરવામાં નથી આવ્યો. પણ તેનું કારણ તો દેખીતું છે. 'કોમરેડ' પત્રની નીતિ તે વખતે અતીમદના સંપ્રદાયને ચીતે ચાલી રહી હતી. એટલે, ચાલુ પ્રવાહને રોકવાની મુરાદ રાખીને કામની શરૂઆત કરનાર કોઈ માણસ કે અખબાર તરફ 'કોમરેડ'ની મીઠી નજર હોય એવી અપેક્ષા કેમ રાખી શકાય? પણ જુવાન મૌલાનાએ પરિણામની પરવા કયો વિના, ને પોતાના કેટલાક દેશબાઈઓની અમીતિ વહોરવાનું જોખમ એકીને પણ, પોતાનું અખબાર ચાલતું થયું, અને ખીજે જ અઠવાડિયેથી તેનો ઉદ્દેશ ચોક્કસ સ્પષ્ટરમાં રજૂ થયો. આ અખબારની જૂનો શાઇલે હું મેળવી શક્યો નથી એનો મને ખેદ રહી ગયો છે. પણ મૌલાના સાદૃશ્ય મને કહે છે કે એના પહેલા જ અંગેએ મુસ્લીમ જમતમાં બોમ્બોળા જેવી અસર કરી; અને

‘આપણી વિચારસરણીમાં કંઈ ધરમૂળનો દોષ તો નથી?’ એ વિષે તેમને મહીરપણે વિચાર કરતા કરી ચૂક્યા. સર સૈયદ અહમદે અહાન અને ધાર્મિક જનનની સેના સામે જેહાદ ચલાવી તેમાં સફળતા મેળવી હતી. હવે આ જુવાન મોલાનાએ રાજદારી પીઠેડા અને સંકુચિત કામીવાદ સામે જેહાદ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મુસલમાનોનાં મન મહાસભા પરથી આડાં વાળાં લેરા માટે દાકામાં એક ફેળવણી પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. ત્યારપછી થોડા જ વખતમાં મુસ્લીમ લીગની રચાણના માટે ૫૪માં ભરવામાં આવ્યાં. તેમાં ચેકસ હિંદુ એ હતો કે બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે વફાદારી ફેળવવી; અને રાજદારી ભઠ્ઠાવાળા હિંદુઓને હાથે મુસલમાનોના હિત પર જે તરાપ વાગતી મુસલમાનોએ કલ્પેલી તેની સામે લડત ચલાવી મુસલમાનોના હિતનું રક્ષણ કરવું. ‘મેં સાંભળ્યું’ છે કે અલી-મદ કોલેજના મંત્રી નવાબ મુસ્તાફ હુસેન, જેમણે મુસ્લીમ લીગની રચાણનામાં આગળપડતો ભાગ ભજવેલો, તેમણે તેમના પહેલા જ ભાષણમાં એમ જાહેર કરેલું કે ઈસ્લામની તલવાર બ્રિટિશ રાજ્યનો તહેનાતમાં હંમેશાં હાજર રહેશે. મોલાના અણુપ કલામે છેક શરઆતથી જ આ નીતિનો વિરોધ કરવાને કમર બંધી હતી.

નળરકેદ

‘અવ દિલાલ’ના જન્મ પછી થોડાં જ અઢવાડિયાંમાં તેને પ્રભાવ સોઠો પર ઠેટસો પડેલો હતો તે દેખાઈ આવ્યું. છ મહિનાની અંદર તો તેની નકસોનો આંકડો અમિયાર હજાર પર પહોંચ્યો. એનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૨ હતું, ને વાચકો મોટે ભાગે મુલ્ય માન લેતા, એ હકીકત લક્ષમાં લઈએ, તો આ આંકડો ખરેખર ઘણો મોટો. મણાવ બિટિશ અમલ પ્રત્યે વારાફારી રાખનારાં ને સંકેદા વિચારો ધરાવનારાં મડોળાં ભારે રકડાટ થઈ રહ્યાં. એનો પુરાવો એ છે કે સાહેબજીદા આફતાબ અહમદ ખાન અને ત્રીગ-જોએ આ અખમાગની સામે પ્રચાર શરૂ કર્યો; અને કલકત્તામાં તેની ખપન લટકાવવામાં તેઓ અમુક અંશે સફળ પણ થયા. જાનુ એક દેખીતું કારણ તો એ હતું કે એ અખમારમાં જે શિષ્ટ છદ્દ આવતી હતી તે પૂરી સમજી શકે એવા લોકો જાળમાં બહુ જ થોડા હતા. પણ મુક્ત પ્રાન્તમાં તો એનો પ્રભાવ એકધારે વધતો જ ગયો. સોઠામાં તે એટલું માનીતું થઈ પડ્યું કે એનો અભ્યાસ કરવા માટે ખાસ મડોળા રચાયાં. ત્યાં સંખ્યાનંધ લોકો બેઠા થતા, ને ‘અલ દિલાલ’નો અંક વાંચી બતાવવામાં આવે તે સ્તંભળતા.

‘અલ દિલાલ’ પોતાનું રાજદારી ખેત્ર છાનું રાખ્યું નહીં, એટલું જ નહીં પણ સામોજિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં સુદાં પોતાના વિચારો દિંમતભેર રજૂ કરવા માંડ્યા હંમેશા થાય છે એવા ગોવંદ અંગેના ઝપડામાથી ૧૯૧૩માં અભેષામાં રમખાણો થયા. તે વેળા એ મોહાના સાહેબે મુસલમાનોને કહ્યું કે “ગોવંદ કરવાનો અમારો

હક છે એવો જે આમલ તમે કરો છો તે કંઈ સુલેહશાન્તિને પોષક નથી. ” એમનો આ મત એ જમાનામાં એટલો બધો અવનવો હતો કે એમના પરમ મિત્ર હડીમ અજમલખાન પણ એમના પર છેડાઈ પડ્યા; ને તેમણે મૌલાના સાથે કડવો વાલ્વિવાદ ચલાવ્યો. છેક ૧૬૨૦માં બહા હકોમ સાહેમે પોતાની બૂલ જોઈ, મૌલાના આગળ તે કબૂલ કરી, અને એ વિષયમાં મૌલાના જેવા જ પૂરેપૂરા આમલો બન્યા. તે વખતે મૌલાના સામે સખત વિરોધ અને ટીકાનો મારો ચલાવનારાઓમાં મૌલાના મહમદઅલી પણ હતા. ‘અલ દિલાલ’નો પ્રભાવ એકલા હિંદમાં જ નહીં પણ પરદેશમાં સુદાં પડવા લાગ્યો; અને પાછળથી યુરોપમાં જે બનાવો બનવા પામ્યા તે જોઈને મૌલાનાના તીખામાં તોખા ટીકાકારોની પણ ખાતરી થઈ કે મૌલાનાએ જે ધોરણ સ્વીકારેલું તેમાં ખરખરુ ડહાપણ રહેલું હતું. સર વેનેન્ટાઈન શિરોમે એ વખતની પરિસ્થિતિનું વર્ણન ટૂંકમાં પોતાની ઢબે આપ્યું છે. એમાંથી એમના પોતાના શબ્દો અદો ઉતારવા ઠીક પડશે:

“પણ હવે જુવાન મુસલમાનોની એક નવી પેઢી તૈયાર થઈ રહી હતી. એ લોકો સૈયદ અહમદને આજબતા નહોતા, અને તેમનો કપરેટા આ જમાનામાં હામ લાગે એવો નથી એમ માનતા હતા. તેઓ પોતાની પશ્ચિમી રાજવણીમાંથી સરસૈયદ અહમદના કરતાં જુદી જ ભતના પાઠ શીખ્યા હતા. હિંદુઓમાંના વધારે હોંશીલા માણસો જે પાઠ શીખેલા તેને મળતા આવે એવા જ પાઠ આ જુવાન મુસલમાનો શીખ્યા હતા; અને તેઓ સાવ અન્તિમ પ્રકારના હિંદી રાષ્ટ્રવાદના લવા ધર્મમાં હિંદુઓ સાથે ભાગ પડાવવા તૈયાર હતા. બીજા પણ કેટલાક સંજોગોને લીધે, કેવળ હિંદુસ્તાન સરકારના જ નહીં, પણ બ્રિટિશ સરકારના પણ સદ્બોધ વિરોધી મુસલમાન કોમની ગ્રહી ટીકી પડવા માંડી હતી. ૧૯૧૧ માં બંગાળના ભાગલા પાછા સંધાયા, અને પૂર્વ બંગાળનો મુસ્લીમ બહુમતીવાળો જે પ્રાન્ત લોહ કચેરના અમલમાં નવો રચવામાં આવ્યો હતો તેને ફરી પાછો હિંદુ બહુમતીવાળા બંગાળ જોડે ભેળવી દેવામાં આવ્યો, ત્યારે છેક ભૂતામાં ભૂતા

વિચારના મુસલમાનો પણ નિરાશ થયા ને હજીડાયા. કોન્સ્ટેન્ટીનોપલમાં ને રાજકીય ક્રાંતિ થયેલી તેને લીધે આગળ વધેલા વિચારવાળા મુસલમાનોને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું, અને દુનિયાના એકમાત્ર મુસલમાન રાજ્યમાં હવે ને રાષ્ટ્રવાદી ટુકડું નેતાઓ રાજ્ય કરતા હતા તેમની સાથે આ દિની મુસલમાનોએ સંપર્ક સાધ્યો હતો એ તુર્કી પાસેથી તેઓ બ્રિટિશ રાજનીતિને નવી નજરે નિહાળતા રીઝ્યા તેઓ એમ માનતા થયા હતા કે ઘણા મુસલમાન દેશોની પ્રજામાં પોતાના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રત્વની ભાવના ફરી જાગવા લાગી છે તેને લીધે ઈસ્લામમાં નવું જોમ અને ચેતન આવવાનો સંભવ છે, ને તેનાથી ડરીને બ્રિટન ખુદ ઈસ્લામ પ્રત્યે ઈરાદાપૂર્વક યત્ન-ભાવની નીતિ રાખે છે. ઇસ્લામ પર બ્રિટને જમાવેલો કબજો, મોરોક્કોની બાબતમાં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયેલો કરાર, ઈરાનની બાબતમાં ફ્રાન્સ અને રશિયા વચ્ચે થયેલો કરાર, અને સુવેટ રિપબ્લીક પર હાલીયે કરેલી ચડાઈ, એ બધા બનાવોનો તેઓ આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે તેમને એમ લાગે છે કે ઈસ્લામની સામાજિક સત્તાનો—અને જૂના મત પ્રમાણે એ સત્તાની સાથે અચૂક તેની ધાર્મિક સત્તાનો પણ—અન્ત આણવાને સારું સર્વ ખ્રિસ્તી રાજ્યોએ બેગા મળીને એક થાનના ધરેલી છે, ને તેના જ અમલ ધરીધારે ચાલી રહ્યો છે તેઓ એમ પણ માને છે કે જર્મનીએ પોતાના સ્વાર્થને સાક્ર આપેલા રક્ષણને લીધે ઑટોમન સામ્રાજ્ય અમુક વખતને માટે ઊભરી મળ્યું છે, એક તરફ એ સામ્રાજ્ય અને બીજી તરફ કોન્સ્ટેન્ટીનોપલમાં ચાલી રહેલા યુરોપિયન રાજ્યોના સર્વોચ્ચ કક્ષાના એ બેની વચ્ચે એકલું જર્મની જ બેસેલું છે, યુરોપના પેલા રાજ્યો ટુર્કીને તાજે રહેલી ખ્રિસ્તી કોમોના લાભ માટે સુધારા માગે છે, તેને માટે હમદાદી હર્ષ રહ્યા છે, ને એમ કરીને રાજ્યકર્તા યુરોપીય કોમના વર્થસ્વ પર થા કરવાનો તેમનો પાકો નિધય છે, વળી અગાઉ યુરોપમાં મુલતાનના તાજાના ને મુલકો હતા તેમાંથી ને સ્વતંત્ર ખ્રિસ્તી રાજ્યો ફોરી કાઢવામાં આવ્યા છે તે રાજ્યોનું જોર આવડ સુધારાથી વધવા પામે, અને એશિયા ખડમાં આવેલા ટુર્કીના લાભદાર દેશોમાં પણ એવી ક્રિયાઓ ચાલુ થઈ જાય ટુર્કી એ ‘ઈસ્લામની વલવાર’ છે, અને તેની સાથે યુરોપમાં મોટું કાવતરું જામેલું છે, એવો ને ખ્યાલ આ લોકોના મનમાં હતો તે ૧૯૧૨-૧૩ ના બાલકન વિમલ્લો સાથે કરતો દેખાડો હિંદના સર્વ ગોના ને સર્વ પ્રકારના વિચારવાળા મુસલમાનોને પોતાના ટુકડું સંલક્ષ્યો પ્રત્યે

યા ઠા એટલા જ કારણસર હિંદુ અને મુસલમાનોએ એવા મળને કામ નહું ભેઈએ, એમ જ્યારે એાલ ઇડિયા મુસ્લીમ લીમની લંડન શાખા નેહું મંડળ કહે છે, ત્યારે જમને પહેલી જ વાર ખબર પડે છે કે શાણા ને ફરેલ માણસો પણ આડે રસ્તે દોરવાઈ ચકે છે ને જુદા જુદા પ્રશ્નો વિષે પોતાના મનમાં ગોઠાવો કરી મૂકે છે. પરદેશોમાં મુસલમાનોની જે સ્થિતિ હોય તેને હિંદના મુસલમાનોની સ્થિતિ જોડે શો સંબંધ છે? હાં તો તેમનું દિલ હિંદુઓના દિલનું 'ખરેખતું' વિરોધી છે; અથવા તો તેઓ આટલો ખધો કાળ ભારે રાજકીય હલકાર્થ અને દંભનો ગુનો કરતા બાંધ્યા છે. હિંદની એ પરિસ્થિતિમાં કશો ફરક પડ્યો છે ખરો? "

હિંદની પરિસ્થિતિમાં તો કશો ફરક પડ્યો નહોતો. ખરેખત તો હિંદના મુસલમાનોની સંકુચિત દષ્ટિમાં ફરક ચવાની જરૂર હતી. છેક હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના જન્મકાળથી મુસલમાનોમાં જરૂરીસ બદલ્લીન તૈયબજી અને રહીમતુલ્લા સયાની જેવા મુશિક્ષિત ને અગ્રેસર માણસો એવા હતા જેમણે મહાસભામાં સામેલ થઈ કામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. શેખ રાજાહુસેને લખતીમાં રહેતા મુન્ની મુસલમાનોના નેતા પાસેથી મહાસભાની તરફેણમાં હતવો મેળવ્યો હતો; અને જાહેર રીતે એમ કહ્યું હતું કે "મહાસભાની સામે વિરોધ

જોઈ ત્યારે જમાનાની જરૂરિયાત અનુસાર લીમના રાજકીય ધ્યેયમાં ફેરફાર થવા દેવામાં તેમણે પણ સંમતિ આપી. ખાસ આ જ કામ માટે તેમણે હિંદમાં ઠેરઠેર પ્રવાસ કર્યો; ને કલકત્તા જઈ મોલાના અણુલ કલામ સાથે લાંબી વાતચીતો કરી. તે પછી ૧૯૧૩ ના એપ્રિલમાં લખનૌમાં મુસ્લીમ લીમની બેઠક મળી તે વેળા લીમના બધારણમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો; અને 'બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે વફાદારી, અને મુસલમાનોના હકની પ્રાપ્તિ' એ ધ્યેયને ઠેકાણે 'હિંદને માટે અનુકૂળ સ્વરાજની પ્રાપ્તિ' એ સખ્તો મૂકવામાં આવ્યા. લીમને પહેલી જ વાર રાજદ્વારી ધ્યેય મળી ગયું.

મોલાના અણુલ કલામને 'અનુકૂળ' સખ્ત મમતો નહોતો. તેમણે તો બાર દિને કહેલું કે લીમના બધારણમાં વફાદારીની જાહેરાતને રચાન ન હોવું જોઈએ. પણ મરહૂમ મોલાના મદમદ-અલીએ મોલાના આજ્ઞાનો વિરોધ કર્યો. વફાદારીની દરજ વિષેના એમના સખ્તો આજે આપણા કાનને સાવ વિચિત્ર લાગે છે. તેમણે કહેલું : "મુસલમાન થવા માટે એક જ વાર કલમો પડેલા બસ છે. છતાં ધર્મિષ્ઠ મુસલમાન એટલેથી અટકતો નથી. તે રાજ કલમો પડે છે, એટલું જ નહીં પણ દરેક પ્રસંગે કલમાને યાદ કરે છે. તે જ પ્રમાણે, આપણે બ્રિટિશ સરકારની વફાદાર પ્રજા છીએ એ સાચું; છતાં આપણે માત્ર વફાદાર જનીને સન્તોષ ન માનવો જોઈએ; ફરીફરી દરેક પ્રસંગે, ને જીવનની દરેક પ્રજ્ઞતિમાં, એ વફાદારીનો પુનરુચ્ચાર કરવો જોઈએ."

હિંદી મુસ્લીમોની દુનિયામાં જે ફેરફાર કપાટાભેર થઈ રહ્યો હતો તેમાં પશ્ચિમના બનાવોનો પણ હિસ્સો હતો. પાછળ આપેલા અવતરણમાં સરે વેલેટાઈન ચિરાતે વર્ણવેલા બનાવો આલી રહ્યા હતા તેવામાં વિશ્વયુદ્ધ આવ્યું; અને તેમાં એવા બનાવો બન્યા કે મોલાના મદમદઅલી જેવા માણસો પણ હાલી જીભા. મોલાના મદમદઅલીએ તો યુદ્ધ ચાલતું હતું તે દરમિયાન કહેલું : "અમને સ્વરાજ

આપવામાં આવે તોપણ અમે નમ્રતાપૂર્વક સરકારને કહીશું કે એને માટે આ વખત નથી, ને દમણ તો અમે એવી છૂટછાટ દેવાની આભારપૂર્વક ના પાડીશું છૂટછાટે તો શાન્તિના કાળમાં મમાય છે ને સ્વીકારાય છે અમે કંઈ રસિયન પોત નથી અમને કશી લાયતી જરૂર નથી । ”

હવે તો એ જાણીતી વાત છે કે જે લેખમાં તેમણે વફાદારીની આ જાહેરાત કરેલી તે જ લેખને લીધે તેમની જામીનગીરી જમ થઈ, તેને પરિણામે તેમનું અખમાર બધ થઈ ગયું અને તેમને તથા તેમના બાઈ મૌલાના શોકતઅલીને નજરદેઠ મળી મૌલાના આઝાદના અખમાર ‘અબ દિલાન’ની યુદ્ધ દરમ્યાન પચીસ હજાર નકતો ખપતી હતી, ને તે હિદના એકેએક બામમા વચાતું એનો પ્રભાવ કેવો વધ્યે જતો હતો એનો પુરાવો આપનાર બે બનાવો અહીં નોંધવા ઠીક પડશે મિ શીનમી કરીને ઇડિયન સીવીન સર્વીસ ને એક અમનદાર મુનતાનમાં નોકરી પર હતો તે દરમ્યાન એને ‘અબ દિલાન’ની જામતમાં પન્નમ સરકારને રિપોર્ટ કરવાનું ખાસ કામ સોંપવામાં આવ્યું, કેમકે સીવીન સર્વીસના અમલદારોના પરીક્ષક મડળના મન્ત્રી તરીકે એને કનકતા જવાનું થયું હતું એ માણસ તો ‘અબ દિલાન’ની શેરીથી એવો છક થઈ ગયો કે તે મૌલાનાને સવામ કરવા, ને જે સમર્થ રીતે તેઓ સપાદનકાય કરી રહ્યા હતા તેને માટે મુતારકબાદી આપવા, તેમની મુતાકાન માગીને મળવા ગયો મૌલાનાના સમાગમને લીધે તેણે અમીનો અખમાસ શરૂ કર્યો, ને મેસોપોટેમિયા મયા બાદ ‘ધી હાટ’ એક અરેબિયા’ (અરમસ્તાનનું હૃદય), એ નામનું પુસ્તક લખ્યું.

ખમાળના ક્રાન્તિવાદી પક્ષ સાથે મૌલાનાને જે જૂનો સંબંધ હતો તેના તરફ સરકારી છૂપી પોલીસનું ખ્યાન કધારનું બે ચાકું હતું એ ખાતાનો વડો સર ચાલ્સ કવીલેક મૌલાનાને મંડોવાય એવી સામગ્રી મળવાની ટાંપીને રાહ જોઈ રહ્યા હતા. છેક ૧૯૧૪ના

નવેંબરથી મૌસાનાને ખજર પડી ગઈ હતી કે એમના અખખારનું ને તેની સાથે એમનું પોતાનું ભાવિ ત્રાજપામાં તોળાઈ રહ્યું હતું. કેમકે એ વખતના યુક્ત પ્રાન્તના ગવર્નર સર જોન્સ મેરટનની સૂચનાથી અલાહાબાદના 'પાયોનિયર' પત્રે નવેંબરમાં 'કલકત્તામાં જન્મનીના પક્ષકાર' એ મથાળાવાળો અમલેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, તેમાં મૌસાના પર આરોપ મૂક્યો હતો કે તેમનું વલણ જન્મનીના પક્ષમાં છે. એ અમલેખ લાંબો છે; અને તે પરથી દીવા જેવું દેખાઈ આવે છે કે મૌસાનાના અખખાર પર કેવી બારીકાઈથી ચોખા રાખવામાં આવતી હતી. વાચકને એ અખખારનો પરિચય કરાવતાં 'પાયોનિયર' કહે છે:

“અલ દિલાલ એ 'કલકત્તામાં પ્રસિદ્ધ થતું એક હુદ્' સચિત્ર સાપ્તાહિક છે. અપુલ હલામ નામના એક દિલીના મુસલમાન તેનું સંપાદન કરે છે. આ પ્રાન્તના મુસલમાનોમાં તેનો ઘણો પ્રચાર છે, ને કદાચ દિલ્હના ખીલ બાગોમાં પણ હશે. મુખ ફાટી નીકળ્યું છે ત્યારથી એનું વલણ એટલું દેખીતું જન્મની તરફ ગ્રેકું છે કે સરકાર તેનાં લખાણોને શી રીતે સાંખી રાખી છે એ વાતનું એ પત્ર વાંચનારને આશ્ચર્ય થશે. એનું કારણ કદાચ એ હશે કે એ અખખાર હુદ્માં પ્રગટ થતું હોવાને કારણે ખુદ કલકત્તામાં એના તરફ ધ્યાન જતું નહીં હોય; અથવા જતું હશે તોયે નહીં જેનું. અને સંપાદકે પ્રકાશનના સ્વજન તરીકે કલકત્તાને પસંદ ક્યું તેમાં એક મુખ્ય કારણ આ હેતુએ વિષે ભાગ્યે જ કંઈ શંકાને સ્થાન છે. ખીલું કારણ કદાચ એ હશે કે એના ભૂંડામાં ભૂંડા લેખોની શૈલી અતિશય આલંકારિક છે; ને તેમાં ગર્ભિત કટાક્ષો, તિરસ્કારનાં વચનો, ને વક્રોક્તિઓ બારોબાર બરેલાં છે. પણ એ લખાણનું જ્યારે અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરવામાં આવે ત્યારે એ જ્યાં અલોપ થઈ જાય છે અથવા તો તેના અસર ઘટી જાય છે. અને ઘણા યુરોપિયન અભણદારો મૂળ હુદ્માં એ અખખાર વાંચતા હોય એ તે સંભવિત નથી.”

તે પછી એ અખખારના અનેક લેખોમાંથી કેટલાક ઉતારા આપેલા છે. તેમાંથી એકને અહીં આપી રાખ્યો:

“ચાલુ યુદ્ધના ઇતિહાસમાં એટલપના સિંહાને એટલી જાણ કેટલિ-
 હાસિલ પામ્યાં છે કે એ કિશાની કુદૃષ્ટિને જેમ એને તથા દીધા તેમ
 હજી લશ્કરી યુદ્ધમાં તથા દીધા નથી, અને જેમ લીજ નેનામુરને વિષે
 બન્યું હજી તેમ આ કિશાની રચનામાં અત્યાર સુધી કંઈ ખામી કે દુષ્ણ
 રોધી કાઢવામાં આવ્યા નથી એ મિત્રા જિવાયા છે ખરા, પણ એમનું
 જળ ને એમની રક્ષણશક્તિ હજી અજાણિત છે, અને એ કિશાની ખોટો
 ને ખામીઓના પાર વિનાના ગાણા ગાવાને બદલે, હવે ચડાઈ લાવનારા-
 ઓની શક્તિ વિષે કજલાત કરાઈ છે, અને સત્ય ને વાસ્તવિકતા તરફ
 પહોંચી જ વાર ધ્યાન આપવાની મહેરબાની કરવામાં આવી છે ઉપદેશ
 જી ખુદાનો કે આ અભાગી ને જિવાયેલા કિશાની ખામીઓ ખોળી કાઢવા
 પાછળ જે શક્તિનો છૂટે હાથે ઉપયોગ થતો હતો તેનો ઉપયોગ હવે,
 કંઈક અરો, જમનોની અજળ ને અવનવી તોષોની ચોધખોળ પાછળ
 થવા લાગ્યો છે અને એમ નહીં થયું છે કે આ જાધા અદ્ભુત પરિણામો
 જમનોને લીધે નથી પણ મિશાના કુરચા હડાવી દેનારી તેની તોષોને
 લીધે છે એ તોષો અહીં સેદીબીઝના વ્યાસની છે, ને ત્રીસ મહુ
 વજનના મોળા ફેકે છે (અહીં એક ફારસી અવતરણ આવે છે, તેનો
 અર્થ છે ‘આ નળના ધાસના તરણ પાસેથી અમે આવા કથાની આશા
 રાખી નહોતી’) હવે જેમ બહેર કરવામાં આવ્યું છે કે અમેનેએ
 એટલપના મહાં તો પહોંચાડી હતી એ મહાં ત્યાં મધ, ને તેને લીધે
 ત્યાના નાસીપાસ થયેલા રહીશો બે રાત્રી આશા ને આનંદમાં ગાળી
 રાક્યા હતા અમેજ લશ્કરના આગમનને હત્યાહ અને સ્તુતિથી વધાવી
 લેવામાં આવ્યું હતું, ને દેવળોમાં આજારના ગાણા ગાવામાં આવ્યા
 હતા છતાં આ કીમતી મહાંથી અભાગી બેલનિયમને કરો લાભ ન થયો,
 અને અમેનેના ચૂરાતને કાન્સના મેલનોમાં જે લશ્કરી એજલા ને યુદ્ધની
 ચડિયાતી નિખુલતા ઘણીવાર જતાવી હતી તે જતાવવાની તક, અનેક
 અવળા અકસ્માતોને લીધે, તેને ન મળી છતાં ધણા હતાપણુપૂર્વક તેઓ
 પોતાના મોટા ભાગને વિનાશમાંથી બચાવી રાક્યા, અને એટલપ ને
 ઓરટેડથી નાસી છૂટેલા લોકોની સાથે તેઓ આવી પહોંચ્યા

યયાં હતી તે લડાઈ પહેલાં હતી એટલી જ સાચી આજે પણ છે. જર્મની-એ આખું બેલ્જિયમ તાબે રહ્યું છે, ને પારીસ સુધી આગેકૂચ કરી છે. તે રશિયનોની સામે રશિયામાં લડી રહ્યું છે, અને તેના દેશની હદમાં માર્ક્સો સુધી આગળ વધી ગયું છે. આફ્રિકામાં આવેલી તેની વસાહતો હજી પૂરેપૂરી જિતાઈ નથી; અને જપાનનો પ્રખ્યાત ક્ષત્રી પણ બે મહિના યયા હતાં હજી ક્યાક્યાઈ સર કરી રહ્યો નથી. બીજી બાજુ, જર્મનીનો એક તમુ ભેટલો પણ મુલક તેના શત્રુઓના હાથમાં જવા પામ્યો નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે જર્મનીના વિરોધીઓના દેશો બેલ્જિયમ, ફ્રાન્સ ને રશિયાના અમુક ભાગની પેઠે બેદનમેદાન થઈ ગયા છે; પણ ખુદ જર્મનીની ભૂમિ પર જરાયે લડાઈ થઈ નથી, અને તેથી તેની આન્તરિક શાન્તિ ને સુરક્ષિતતા અને તેનો સ્વદેશનો વેપાર ને તેની આર્થિક સ્થિતિ એ બધું એવું પહેલાં હતું તેવું જ અક્ષમ્ધ આજે પણ છે. એ લોકો પોતાના કારખાના લશ્કરી સરંજામ બનાવવા માટે વાપરે છે, તોપણ બનાવે છે; અને એકીસાથે સો સળભરીનો તૈયાર થઈ રહી છે આ ફરક પરથી યુદ્ધના અત્યારના પરિણામ હીવા જેવા દેખાઈ આવે છે. એટલેજ અને એરેંડેંડે હતી લેવાથી લડાઈમાં જર્મનીની સ્થિતિ બહુ જખરાસ્ત ને વળતદાર બની છે, અને દરિયાની પાર રહેલા તેના શત્રુ દેશનો રસ્તેજ બંધ થઈ ગયો છે. આમ જર્મનીનું અહમ્મું કામ તો પૂરું થઈ ગયું દેખાય છે બેલ્જિયમ અને દરિયાકાંઠા તરફની તેની ચિન્તા ટળી ગઈ છે, ને તે નવેસર આગળ વધવાનું શરૂ કરશે. તેણે રોકેટ નદીમાં સુરંગો ગોઠવી છે, અને હવે ખાસ કરીને ઇંગ્લંડની ખાડીમાં પોતાનું જોર જમાવવાની ધારણા રાખશે.”

આ ને બીજા ઉતારા પર ‘પાયોનિયર’ પત્રે કરેલી ટીકા અહીં ટૂંકામાં આપવા જેવી છે:

“આ લીટીઓના લેખકનો દેખીતો ઘરાબો પોતાના સહધર્મીઓનાં મનમાં એવો ખ્યાલ પેદા કરવાનો છે કે જર્મની અભેચ છે, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની શક્તિ તેના હુમલાનો સામનો કરવા માટે કશું કરી શકતી નથી...અમે એટલું તો નિર્ભયપણે કહી શકીએ છીએ કે જે સરકાર એક બ્રિટિશ પ્રભુત્વને બ્રિટિશ સૈનિકો ને નાવિકો સામે આવાં ઝેરીલા વાખાણુ

પ્રયત્ન કરવા દે છે ને તેને રોકી નથી, તે સરકાર કંઈ નહીં તેા એટલે દાવો તો કરી જ સકે કે જર્મનીમાં જરાયે નથી એવી સદિષ્ટતાની વૃત્તિ અમારામાં બરેલી છે.”

ખરી હકીકતો ગમે તે હોય, પણ એટલું તો દેખીતું છે કે મોલાના સાહેબની કલમ બહુ સમર્થ રીતે ચાલી રહી હતી, અને તેમના લેખોમાં જેવી માહિતી ખોચોખોચ બરેલી આવતી તેવી તો વિધાયતનાં છાપાંમાં પણ જોવા મળતી નહીં. વળી પરિણામની પરવા ક્યાં વિના મિત્રરાજ્યોને વિરે કડવી વાતો કહેવાની હિંમત તેમનામાં હતી. તેમણે જે કંઈ કહેલું ને લખેલું તે ‘પાપોનિયર,’ માનેલું એટલું બહુ બુંદું નહોતું, એનો પુરાવો એ છે કે આ સંજ્ઞ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારપછી દોઢ વરસ સુધી સરકારે ‘જર્મનીમાં નથી એવી સદિષ્ટતાની વૃત્તિ’ બતાવી. તે પછી તેમના છાપાની જામીનગીરી જપ્ત કરવામાં આવી. છાપાના તન્ત્રીને પંજાબ, સુક્ત પ્રાન્ત, અને મદ્રાસની હદમાં પેસવાની મનાઈ કરવામાં આવી; અને ૧૯૧૫ ના એપ્રિલની ૭મીએ જાંગળની સરકારે તેમને, પોતાના પ્રાન્તમાંથી હદપાર ક્યાં, તેઓ તબિયતને કારણે રાંચી ગયા. ત્યાં દિલ્લિસ્તાન સરકારે તેમને નજરકેદ ક્યાં, ને ૧૯૨૦ના આરંભ સુધી પૂરી રાખ્યા.

એ નજરકેદ દરમ્યાન પણ તેઓ મસ્જિદમાં જતા, ને ત્યાં દર શુક્રવારે ધાર્મિક પ્રવચન કરતા. તેમને પુસ્તકો રાખવાની છૂટ હતી; ને ‘તઝકિરા’ કરીને પોતાનાં સંસ્મરણોનું પુસ્તક તેમણે રાંચીમાં જ લખ્યું. કવિત્વના અલંકારથી બરેલી શૈલીને એ એક સર્વોત્તમ નમૂનો છે. પણ એ સાંભળ્યું છે કે એમાં પોતાના જીવન વિરે કશી હકીકતો આપવા પાછળ તો બહુ જ થોડાં પાનાં રોડેલાં છે. ક્રાને શરીર પર જે ચોટી ટીકા તેમણે લખી છે તેનો પણ અમુક બામ અરી જ લખાવ્યો. પણ તેની વાત તો દણુ આગળ ઉપર કરીશું.

અસહકારનો જીવાળ

૧૯૧૯ થી ૧૯૨૧ સુધીનાં ત્રણ વરસનો ઇતિહાસ ધણા સેખકોએ આપ્યો છે. પણ તેમાંયે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ તેમની 'આત્મકથા'માં આપ્યો છે એવો આગેહૂમ ચિતાર ને તેમના જેવી ઉત્તમ શૈલી ખીજ કાઢનામાં નથી. એ રોમાંચકારી કથા અહીં ફરીવાર 'આપવાનો પ્રયત્ન હું નહીં કરું'. દેશના આઝાદીજંગમાં ગમે તેવો નાનો ને નજીવો ફાળો આપનાર હરેક હિન્દી એ દિવસોને ઝવં ને આનન્દભેર યાદ કરે છે અને હરેક જણની પાસે પોતાની કહાણી કહેવા જેવી હશે એ કહાણીઓ ભેગી કરીને તેમાંથી જ એક પુસ્તક સહેજે ભરી શકાય. એ વાતો બસે ગમે તેટલી એક-સરખી હોય, છતાં તેથી વાચકને કંટાળો નહીં આવે; કેમકે વીર-રસથી ભરેલા એ નાટકમાં નાનાં બાળકોએ પણ પોતપોતાની નોખી રીતે કંઈક ને કંઈક ભાગ ભજવ્યો છે.

એ કથાને મૌલાના સાહેબની સાથે જેટલો સંબન્ધ છે એટલો જ એનો ભાગ હું અહીં આપીશ. ૧૯૨૦ માં નજરકેડમાંથી છૂટીને તેમણે જ દેખાવ જોયો તે જોવાની આશા તેમણે ભાગ્યે જ રાખી હશે. રાષ્ટ્રેટ ટાયદો પસાર થવાને લીધે મંધીજી, વરસ દડાડાની માંદગી ખંખેરી નાખીને, જીભા ચપા હતા; ને તેમણે જગતની ગર્વિષ્ઠમાં ગર્વિષ્ઠ સામ્રાજ્યસત્તાને સામી છાતીએ પડકાર આપ્યો હતો. એમની હાકલ સંબળીને દેશનાં શહેરો, કસબા ને નાનાં ગામેલી કચડાયેલી, કરમાયેલી, ગૂંચળાયેલી, ને કહો કે ભરી મયેલી, પ્રજામાં નવા પ્રાણનો સંગાર થયો હતો. લડન અદિસક હોવાને લીધે અજ્ઞાન અને નિરક્ષર, બરીમમાં ગરીબ અને માંદાં, એ સહુને કંઈક ને કંઈક કરી બતાવ-

વાનો અવકાશ મળ્યો હતો. પંજમના ઠેટલાક ભાગમાં, બધનમાંથી છૂટેની આ શક્તિના જુવાળે માઝા મૂકી અને અહિંસક લડત ॥
 ઉત્પાતકે મૂકેલી મર્યાદા તોડી નાખી એનો સામનો એક અંગ્રેજ સેનાપતિએ કર્યો તેણે સામ્રાજ્યને મચાવવા જે જગતી દત્તાકાંડ અનાળ્યો તેને સારામાં સારા અંગ્રેજોએ વળોડી કાઢ્યા, ને શરમની માથા નીચા નમાયા એ સેનાપતિએ થોડાક નિર્દોષ માણસોની કતલ કરી ખરી પણ લોકોના હૈયામાં ત્રાસ ને ચથગટ ફેનાવવાની તેની જે ધારણા હતી તે તો સફળ ન થવા પામી મોનાના મદ મંથનીએ કહ્યું છે 'જે દીવાલ ત્રીસ વરસ પર પ્રમથતાઈ હેતુ પાઠ પાડવાને સર સેના અક્રમખાને જીતી કરેની હતી તે સાવ તોડી પાડવાનું અને ૧૯૧૮ માં અમૃતસરમાં બરાથેની મહાસભામાં હિંદુ સ્તાનના રાષ્ટ્રવના યોગદાર તરીકે અનાયાસે દિંદના મુસલમાનોને જોનાવવાનું, કાન જનરલ ડાવરને કરવાનું નિર્માયેલું હતું એના સોવખરોએ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે કશો ભેદભાવ ન રાખ્યો અને વિધાનાએ ચોક્કસ એવી જ રચના કરેલી હતી કે મુસલમાનો કગતા પણ નધારે વફાદાર એવી કોમ—એકતે કે આપણા બહાદુર શીખ ભાઈએ—પણ અમૃતસરના તેમના ધાર્મિક પાટનગરની પુણ્યભૂમિને હિંદુ-મુસલમાન શક્તિના નોઢી સાથે બળેના પ્રોતાના લોહીથી રંગે એમાં ખુદાનો જ કાય હતો "

પંજમનો આ અન્યાય તાજે હતો ત્યાં ખિતાઇતનો અન્યાય હિમેગયો જે વખતે મુલમાં ખિટનને માટે કટોકટીની પગ હતી તે વખતે સિન્નના વડા પ્રધાન મિ લોર્ડ જ્યોર્જે દિંદના મુસલમાનો ને વચન આપેલું કે તેમના જે તીર્થસ્થાનો છે તેને અખડ અને અનાધિન રાખવામાં આવશે, ને તેના પર કોઈ ગેરમુશ્કેલીમ સત્તાની હકૂમત થવા દેવામાં નહીં આવે એ વચન તોડવામાં આવ્યું આ અસલ્ય અન્યાયની સામે થવા, ને જૂરામાં જૂરા પરિણામ સફળ કરવા, મુસલમાનોએ એકમતે નિશ્ચય કર્યો દિંદના લોકોએ ખિટનને જર્મની

સામેના યુદ્ધમાં છૂત મેળવવામાં મદદ કરવા માણુમો, પૈસા ને સાધન-સામગ્રી અદ્યત્નક પ્રમાણમાં મોકલો આપ્યાં દતાં; નેમને રે નેટ કાયદામાં કૃતદ્વનતાની પરિસીમા દેખાઈ. અને મુસલમાનો પરદેશીનાં રજુ-મણુ પર અંગ્રેજોની જોડે જીબા રહીને પોતાના સફવર્તીઓ સામે લડયા હતા; તેમને ખિલાફતના અન્યાયમાં હડકડતો વચનબંગ દેખાયો, ને તે સાંખી લેવાનું અશક્ય લાગ્યું નેઓ પ્રતિનિધિમંડળ લઈને વાઈસરોય પાસે ગયા; "પ્રતિનિધિમંડળ લઈને ઈશ્વંડ ગયા; અને વાટાવાટી આ બંધી રીતે અદ્યત્ન મર્ફ છે એમ તેમણે જોયું ત્યારે તેમણે એમ મળીને વિચાર કરી જોયો; અને ગણદા નેતા માંધીજીએ સૂચવેલો ઉપાય સ્વીકાર્યો. થોડા જ મહિના પર દેશમાં સવિનય બગનો પ્રયોગ અજમાવવામાં આવ્યો હતો, પણ દેશ તૈયાર ન હોવાથી તે એજે મયો હતો એના કરતાં અસહકાર એ વધારે ધ્યાન ખેંચે એવું, વધારે પ્રભાવશાળી, ને વધારે કુદરતી હથિયાર હતું. પણ અસહકારમાં અહિંસાની શરત અદ્યત્ન ને અનિવાર્ય હતી. એટલે પ્રશ્ન એ વિચારવાનો આવ્યો કે અસહકાર અને અહિંસા એ વસ્તુઓનો હરિશ્ચંદ્રના સિદ્ધાન્તો સાથે મેળ ખાય એવો છે ખરો?

એ જ. વેળાએ મૌલાના અણુન કલામ આઝાદ આ ક્ષેત્રમાં આમળ આવ્યા. તેમનામાં અમાધ વિદ્વતા, વક્તૃત્વ ને સમજાવટની અત્યંત શક્તિ, ને આધુનિક દૃષ્ટિનો જે સંયોગ હતો તે બીજા ઉમેમાઓમાં નહોતો, કેમકે એ બીજાઓ વિદ્વતામાં તો એમની ખરેખરી કરે એવા હતા, પણ તેમણે પોતાની વિદ્યા બહાર નજર નાખી નહોતી. મૌલાના આઝાદ નજરકેદમાંથી ખરે અણીને વખતે છૂટ્યા હતા. મુસલમાન નેતાઓમાં તેઓ ઉંમરે સૌથી નાના હતા, છતાં બીજા કોઈ નેતા કરતાં તેમના તરફથી માંધીજીને સૌથી વધારે ટેકા મળ્યો. અસહકાર એ સાવ નવું હથિયાર હતું, અને અહિંસા સાચવીને એ હથિયાર વાપરવું એતિશય કઠણ છે, એમ એ નેતાઓને લાગ્યું હોવું જોઈએ. મુસ્લીમ નેતાઓમાં એ વખતે જે પ્રાથમિક

ચચોઓ થઈ, ને જેને પરિણામે તેમણે છેવટે અસહકારનો સ્વીકાર કર્યો, તે ચચોની વીગતો અને સંબળાવવા મેં મોહાના સાહેબને વિનંતી કરી. તેમની માદદાસ્ત બહુ તેજ છે, એટલે તેમણે એ વીગતો આપતાં હશે :

“હું માંધીજીને પહેલવહેલો ૧૯૨૦ ના જાન્યુઆરીની ૧૮ મી તારીખે દિલ્લીમાં મળ્યો. વાઈસરોય પાસે પ્રતિનિધિમંડળ લઈ જવા, ને તુરં વિષેની હિંદી મુસલમાનોની લાગણી સરકાર આગળ રજૂ કરવા, સહુ હિંદુ ને મુસલમાન નેતાઓ ત્યાં ભેગા થયા હતા. લોક-માન્ય તિલક પણ દિલ્લીમાં હતા. પ્રતિનિધિમંડળના સભ્ય તરીકે હું વાઈસરોયને આપવાની અરજી પર સહી કરી ચૂક્યો હતો. પણ વાઈસરોયના મહેલમાં જવાની હા પાડતાં મારું મન માનવું નહોતું. મરહૂમ મોહાના મહમદઅલી ને બીજા મિત્રોનો આમદ હતો કે મારે પ્રતિનિધિમંડળમાં સામેલ થવું જ જોઈએ; પણ મને લાગતું હતું કે પ્રતિનિધિમંડળના જવાબી કશો અર્થ સરવાતો નથી.

“હતાં પ્રતિનિધિમંડળ વાઈસરોય પાસે ગયું તો ખરું જ. તેમાંથી કશું ફળ નહીં નીપજે એવી જે ધારણા રખાયેલી તે સાચી પડી. વાઈસરોયે માત્ર એટલી જ ખોળાધરી આપી કે જે લંડન પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવાનું કરશે તો હિંદુસ્તાન સરકાર તેને માટે બધી સગવડ કરી આપશે. એટલે પછી એવો નિશ્ચય થયો કે મોહાના મહમદઅલી પ્રતિનિધિમંડળ લઈને લંડન ગયા. નેઓ તો જવાને તૈયાર હતા. પણ હવે બીજો સવાલ એ ઊઠ્યો કે મુસલમાનોએ આ પ્રતિનિધિમંડળ મોકલીને સન્તોષ માનવો, કે બીજું કંઈ વધારે કરવાનું રહે છે ખરું? મારો મત એ હતો કે બીજા મામલાની, અરજીઓ કરવાની, પ્રતિનિધિમંડળ લઈને જવાની વગેરે જે જૂની રીતો છે તેથી ઝાઝું કામ સરવાનું નથી; ને સરકાર પર દબાણ લાવવાનો કંઈક ઈલાજ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પણ ધણાખરા લોકો

આ વિચારસરણીથી બહુતા હતા. એમની પાસે અમલી કામની સૂચના કરી નહોતી; પણ કંઈ યોજના મત્ રૂપમાં રજૂ થાય તો તેમાં દોષ બતાવવાને તેઓ તૈયાર હતા.

“ મરહૂમ હજીમ અગમલખાનના દીવાનખાનામાં આ વિષયની ચર્ચા છ કલાક સુધી ચાલી, પણ કશું પરિણામ આબું નહીં. ત્યારે ગાંધીજીએ એવી સૂચના કરી કે જે કે ત્રણની જણની એક પેટા સમિતિ નીમવામાં આવે, ને તે ગાંધીજી સાથે ચર્ચા કરીને આ વિષયનો નિર્ણય કરે. એમનો નિર્ણય પછી મોટી સમિતિ આગળ મુકાય. પેટાસમિતિ માટે હજીમ સાહેબને અને મને પમંદ કરવામાં આવ્યા. અમે ગાંધીજીની સાથે મરહૂમ પ્રિન્સીપાલ રૂઢને ઘેર ગયા, અને ત્રણ કલાક તેમની સાથે બેસી ચર્ચા કરી અસહકારની કલ્પના ત્યાં પેદા થઈ. ગાંધીજીએ અમારી આગળ વીગતવાર કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો. મને તો એકેએક વીગતમાં એમની સાથે સંમત થવામાં કરી સુસીયત ન પડી. મારા મનમાં તો સાવ રપટ રીતે સમગ્રઈ મથું હતું કે આના કરતાં વધારે અસરકારક કે યોગ્ય કાર્યક્રમ અમલી કામને માટે બીજો હેજ નહીં.

“ બીજો દિવસે પ્રતિનિધિમંડળના માણસો ફરી બેગા થયા, અને ગાંધીજીએ પોતાની દરખાસ્ત તેમને સમજાવી. એમનાં મનમાં તો હજુએ આનાકાની થતી હતી મરહૂમ મોલાના અબ્દુલ ખારી, મોલાના મહમદઅલી ને મોલાના શૈક્તઅલી હજુ નિશ્ચય પર આવી શકતા નહોતા, ને તેમને વિચાર કરવા માટે વખત જોઈ તો હતો. પણ મરહૂમ હજીમ સાહેબે મને પૂરેપૂરો રોકા આપ્યો. એ અરસામાં મેરઠમાં ખિલાફત પરિષદ ચાલતી હતી. એટલે ગાંધીજી ને હું દિલ્લીથી મેરઠ ગયા; ને અસહકારનો કાર્યક્રમ સોઠાની સમક્ષ પહેલવહેલો આ પરિષદમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો. ત્યારપછી બીજી ખિલાફત પરિષદ ફેશ્વારીની આખરે કલકત્તામાં મારા પ્રમુખપદ

નીચે બરાઈ; અને મેં પ્રમુખ તરીકેના માગ બાપણમાં એજ કાર્યક્રમ મુસલમાનો આમળ સ્વીકાર માટે રજૂ કર્યો.”

આ રીતે કલકત્તાની મદાસમાની ખાસ બેઠક અને નાગપુરની વાર્ષિક બેઠક માટે વાતાવરણ તૈયાર થયું; અને અસદકારનાં વિવિધ અંગો—ધારાસભાઓ, શાળાકોલેજો ને અદાલતોના બહિષ્કાર—વિરેનો ઠરાવ ધણીજ મોટી બહુમતીથી પસાર કરવામાં આવ્યો.

ખાડીની વાત તો બહુ ટૂંકામાં કહી શકાય એવી છે. આખા દેશમાં ઠેરઠેર સભાઓ બરાવા લાગી. તેમાં ગાંધીજી અને મોહાના અણુલ દલામ આઝાદ બાપણો આપતા. તે ઉપરાંત મોઈ પ્રાન્તમાં અહીં બાઈઓ, બીજા મોઈ પ્રાન્તમાં દેશબંધુ દાસ, તો ત્રીજામાં વળી પંડિત મોતીલાલજી અને જવાહરલાલ બાપણો આપવા લાગ્યા. સોઠાએ અજબ રીતે જવાબ આપ્યો. ગાંધીજી સમયપત્રક અનુસાર કામ ચલાવી રહ્યા હતા તિલક સ્વરાજ શાળા માટે એક કરોડ રૂપિયા અમુક તારીખ મુધીમાં ભેગા કરવા એવો નિશ્ચય થયો હતો; તે તારીખે રૂપિયા પૂરા બરાઈ રહ્યા. હોહરાહોહરીઓએ શાળાકોલેજો ખાલી કરી મંજ્યાત્રક વકીલોએ વકીલાત છોડી; ને ધણાએ તો નિંદગીને માટે તેને તિલાંજલિ આપી. પંડિત મોતીલાલજી ને જવાહરલાલજી, દેશબંધુ દાસ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, બાણુ રાજેન્દ્ર-પ્રસાદ, અને રામજી વગેરે અનેક પ્રખ્યાત વકીલ બારિસ્ટરોએ મહિનાની હજારો રૂપિયાની આવક જતી કરી, અને દેશની સેવામાં જીવન સમર્પણ કર્યું. ઓઝો હજારોની સંખ્યામાં સભાઓમાં જતી થઈ; અને તેમણે ગાંધીજીના નિશ્વાસમાં લેમનો સંપત્તિ ને કીમતી ધરણું ને ઝવેરાત ઠેરઠેર ઠાલવ્યાં.

મોહાના આઝાદના અળેડ વકતૂતવને શ્રોતાઓ મનમુગ્ધ થઈને સાંભળી રહેતા. સાધારણ સભાઓમાં તેમજ મુશ્કેલીમ હિંમતીઓની ખાસ સભાઓમાં બાપણો કરવાનાં ખાસ આમદભર્યાં

નિગ-નજો અપાર્તા. લાંઘોરમાં ઉલેખાઓની એક ખાસ પરિવદ બરાઈ, તેમાં દેશની બધી મદત્તવની જાઓમાંથી હજાર ઉપરાંત ઉલેખા આપ્યા હતા. તેમણે મોલાના અણુ કલામ આઝાદને આપ્યા હિંને માટે ઈમામ—સૌથી મોટા ધર્મગુરુ—નીમવાનો દરાવ કર્યો. ઠાઈ પણ મુસ્લીમ વિદ્વાનને આથી મોટું માન મળી ન શકે; અથવા તે સત્તાવાળા જમાનો લોભ રાખનારને આના કરતાં અધિક આકર્ષક બીજું પદ ન મળી શકે. પણ મોલાના સાહેબે આદરપૂર્વક એ પદ લેવાની ના પાડી તેઓ જલદ વિચારો ધરાવતા હતા એ જાણવા છતાં, આ ઉલેખાઓએ—એમાં દેવજંદ અને લખનીના અત્યંત શ્રદ્ધિયુક્ત ઉલેખા પણ સામેલ હતા—તેમને આ માન સ્વીકારવાને આમ્રહ કર્યો. પણ પછી થોડા જ વખતમાં મોલાના સાહેબ મિરજ તારે થયા. એની વાત આવતા પ્રકરણમાં આવશે ૧૯૨૩ માં તેઓ જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારપછી તેમને ફરી આમ્રહ કરવામાં આવ્યો. પણ તેમણે જમિયત-ઉલ-ઉલેખાની કાયવાહક સમિતિને સમજણ પાડી કે મને તેવા મોટા માણસને આપી કેમનો સૌથી મોટો ધર્મગુરુ નીમવામાં જોખમ રહેલું છે, ને તેને લીધે કદાચ મુસ્લીમ ઈશ્વરી પ્રગતિમાં વિધન આવી પડવાનો સંભવ રહે છે. એટલે તેમણે એ ઉલેખાઓને આ વાતનો આમ્રહ ન કરવા વિનંતી કરી. એમની ત્યાગશક્તિનું એ એક ભારે દષ્ટાન્ત હતું; ને તેને લીધે ઉલેખાઓમાં એમની પ્રતિષ્ઠા અગાઉ હતી તેના કરતાં ધણી વધી ગઈ.

પુલંદ એકરાર

૧૯૨૧ નાં ઉર્દા અઠવાડિયામાં સરકારે બારે ધાંધલ અને દોઢધામ કરી મૂકી. એ આખા વરસ દરમ્યાન કાપડા અને સૂત્તાનો અનાદર સારી પેઠે થયો હતો. પણ અલી બાઈએ ને તેમની સાથે ખીજા થોડાએને રાજદ્રોહ તથા સિપાઈઓની વફાદારી ડમાવવાના શુનાસર પકડવામાં આવ્યા ત્યારે તો એ અનાદર પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો. આન્દ્ર પ્રાંતના પોલ્ટેર ખામમાં બાંધીજી અને મોલાના મહમદઅલી એક સખામાં બાપજી આપવા જતા હતા ત્યાં જ મોલાનાને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. તે વેળા એમને શા કારણસર પકડવામાં આવ્યા એની બાંધીજીને ખબર નહોતી. પણ એમની વિરોધની વાણી તરત જ આખા દેશમાં ગાજી ઊઠી : “ મોલાના મહમદઅલીને પૂરીને સરકારે ખિલાફતને પૂરી છે, કેમકે - આજે જો ખિલાફતના સાચામાં સાચા પ્રતિનિધિ ઠાઈ હોય તો તે અલખત આ એ બાઈએ છે...અલી બાઈએની હિંમતનું, તેમની શ્રદ્ધાનું, તેમની નીડરતાનું, તેમની નેકીનું, અને તેમના જામત ને અવિશ્રાન્ત હિંમતનું આપણે અનુકરણ કરવું ધટે છે.”

એકબે દિવસમાં મુંબઈના મવનંદે કાઢેલી યાદી જદાર પડી, તેમાં મોલાના મહમદઅલી, તેમના બાઈ મોલાના શૈક્તઅલી અને ખીજા પાંચને ગિરફતાર કરવાનાં કારણો આપેલાં હતાં. કરાચીમાં બરાયેલી ખિલાફત પરિષદમાં એમણે એક ઠરાવ પસાર કરાવેલો, ને તેમ કરીતે સરકારના સિપાઈઓની વફાદારી તોડાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો એમ સરકારને લાગ્યું હતું; તેથી મુંબઈના મવનંદે જદેર

કરેલું કે સરકાર મક્કમ છે, ને આવી ઠાઠ વસ્તુ હવે સાંખી લેવાની નથી. આ તો પ્રગ્ન તગ્ધથી બીજો પડકાર અપાવાનો પ્રમંથ થઈ પડ્યો. એ પડકાર સાત સ્પષ્ટ ને અમદિગ્ધ સબ્દોમાં ગાંધીજીએ હિચ્ચાચો તેમણે લખ્યું :

“ ના. ગવર્નરે હિંદુસ્તાનના ઈતિહાસનો છેલ્લા બાર મહિનાનો કમજ નથી નિહાળ્યો એમ કહેડું પડે છે. તેમને ખબર નથી લાગતી કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ગયા વરસના સપ્ટેમ્બર માસથી, સેપ્ટેમ્બર ખિલાફત કમિટીએ તેથી અગાઉ, અને જે પોતે તો એવી પણ અગાઉથી, લશ્કરી સિપાઈઓને વફાદારીથી ડગાવવાના પ્રયત્નો આદરી દીધા છે કારણ આ સરકારની ઠાઠ પણ જાતની સેવા કરનાર તે સરકારને હાથે થતા પાપોનો બાગીદાર બને છે એમ લશ્કરમાના સિપાઈને તેમજ બીજા દરેક ખાતાના નોકરોને ઉધાડેછામ કહેવાનો હિંદુસ્તાનને અધિકાર છે એ વાત કરવાનો જરા કે અપજરા સૌથી પહેલાં મારો જ છે, એ જણાવવાની કું રજ લઉં છું કરાચીમા મળેલી ખિનાફત પરિપદે તો મહાસભાએ કરેલી વાતનો કવળ ઈસ્લામની બાવામા અનુવાદ જ કર્યો કહેવાય આવી સ્થિતિ વચ્ચે હેરા પણ માણસાઈ ધરાવનારો કયા હિંદી અગર તો પોતાના હીનવું સહેજ પણ અભિમાન ધરાવનારો કયા મુસલમાન અવી બાઈઓના કરતા જુદી બાવનાને પોતાના હેથમા સ્થાન આપી શકે ? અવી બાઈઓના રાજદ્રોહને લગતો ના ગવર્નરનો આરોપ, એ ખિલાફત પસના લશ્કરને ક્રિપુર કર્યાના આરોપ કરતા સહેજ જ ઓછો અક્ષમ્ય છે, કારણ તેઓ નામદારને ખબર હોવી જોઈએ કે બાહુ મરકાર સામે અપ્રીતિ ફેલાવવી એ તો મહાસભાનું ખિરાદ જ થઈ પડ્યું છે ”
(નવજીવન, ૨-૧૦-૧૯૨૧)

આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયા પછી તરતમા જ મહાસમિતિની બેઠક મળી, તેણે એક જાહેરનામું કાઢી તેમા સરકારને બને તેટલાં જૂરામાં જૂરા પગલાં લેવાનો પડકાર આપ્યો. તેના પર દેશના બધા જ જાણીતા નેતાઓએ સહી કરી. એ જાહેરનામામા કહ્યું હતું :

“ અમે નીચે સહી કરનારા અમારા દરેક જણના અંગત અભિપ્રાય તરીકે એક જાહેર કરવા માગીએ છીએ કે સરકારના મુલકી ને લશ્કરી ખાતાઓની નોકરીમાં બરતી થવાના અગર તેની નોકરીમા રહેવાના વાજબી

ગેરવાજ્જીવણા વિષે પોતાનો અભિપ્રાય સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક વ્યક્ત કરવાનો દરેક હિંદીને હુકમી હક છે અને નીચે સ્ટી કરનારા એવો અભિપ્રાય બહાર કરીએ છીએ કે જે રાજ્યતંત્રને હિંદુસ્તાનની આર્થિક, નૈતિક તેમજ રાજદ્વારી અવનતિ કરી છે, અને જેણે દાખલા તરીકે ગ્રેવેટ કાયદા સામેની સરત વેળાએ હિંદી સિપાઈઓનો ઉપયોગ હિંદી પ્રજાકીય આકાંક્ષાઓને કચડી નાખવામાં અને જેમણે હિંદુસ્તાનનું કથું બૂઝ નથી કથું એવા આરમો, મીસરવાસીઓ, તુર્કો તેમજ બીજા પ્રજાઓની સ્વતંત્રતાને કચડી નાખવાના કામમાં કર્યો છે, એવા રાજ્યતંત્રમાં કોઈ પણ હિંદીએ મુલકી અને ખાસ કરીને લશ્કરી સિપાઈ તરીકેની નોકરી કરવી એ હિંદી રાષ્ટ્રીય મોહાને ધક્કો પહોંચાડનારું છે અને એવા પણ અભિપ્રાયના છીએ કે દરેક હિંદી સિપાઈ અને મુલકી નોકરની એ ફરજ છે કે તેણે સરકાર ભેડેનો પોતાનો સબન્ધ છોડી દેવો, અને પોતાના ગુજરાનનું ખીચું કંઈ પણ સાધન ચોધી લેવું.”

આ બહેરનામાં પર સૌથી પહેલી સહી માંધીજીની, ને તે પછી બીજા સહી મોહાના અબુલ દલામ આઝાદની, હતી. ત્યારપછી તેા એ બહેરનામું સેકડો માણસોએ અમલિત સમાઓમાં વાચી બતાવ્યું. છતાં વિચિત્ર વાત તો એ કે સરકારે તેની સામે કંઈજ પગલાં ન ભર્યાં. અને એવો ખ્યાલ છે કે સરકાર તો આ બેઈને ડહાઈજ ગઈ; આખા દેશમાં આવો દારાનજ દાટી નીકળવાની તેણે જરાયે આશા કે તૈયારી નહોતી રાખી.

પણ ત્યારપછી તરતજ શાહગઢા—પ્રિન્સ ઓર વેલ્સ—નું દેશમાં આગમન થયું. એને અંગેનાં સર્વ સ્વામનો, સરખસો, મેળાવાઝ વગેરે તમામનો બહિષ્કાર કરવાનો ફરાવ મહાસભાએ કર્યો. એમાં શાહગઢાનું માણસ તરીકે અપમાન કરવાનો ઇરાદો ન હતો; પણ એ મુલાકાતનો બહિષ્કાર કરવાનો મક્કમ નિર્ધાર તો દોઢજ, ને તેનું કારણ એ હતું કે હિંદમાંના ‘પરમશુ’ સિટિય અમલની બહેરાત કરવા માટે એ મુલાકાતનો ઉપયોગ કરી સેવાનો ઇરાદો સરકાર તરફથી રખાયો હતો. જે વખતે દેશમાં અસન્તોષનો જીવાળ

ચડ્યો હતો, ને ઠરોડો માણુમો કાયમનો બુખમરો વેતાં હતાં, તે વખતે શાહબદાનું સ્વામત કરવામાં, ને તેને માટે રંભરાગથી બરેકો પ્રવાસ અને રમતગમતના કાર્યક્રમો જોઈવવામાં, કરોડો રૂપિયા ખર્ચવાનો કંઈ અર્થ નહોતો.

એ અત્યાચાર હતો, અપરાધ હતો, ને મહાસભાએ એનો બહિષ્કાર જાહેર કરી તેનો બને એટલો પૂરો અમલ કરવાની તૈયારી કરી. આ કામને માટે દરેક પ્રાન્તમાં સ્વયંસેવકો નોંધાવા માંડ્યા. એના જવાબમાં સરકારે બંગાળ, પંજાબ અને સુકત પ્રાન્તમાં જાહેર નામાં કાઢી આ સ્વયંસેવક દળોને ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યાં, ને સ્વયંસેવકો નોંધાના કામમાં થુનો છે એમ જાહેર કર્યું. પ્રજાએ ઠેરઠેર આ પકકારને ઝીલી લીધો, ને હડેચોડ જાહેરનામાંને અનાદર કર્યો સ્વયંસેવકો નોંધવા માંડ્યા, એટલું જ નહીં પણ તેમનાં નામ રાજ્ય-રાજ અખબારોમાં છાપવા શરૂ કર્યા સુકત પ્રાન્તની યાદીમાં પડિત મોતીલાલ નેહરુ અને પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનાં નામ સૌથી મોખરે હતાં; અને બંગાળની યાદીમાં સૌથી પહેલાં નામ દેશબન્ધુ ચિત્તરંજન દાસ ને મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદનાં હતાં. દેશબન્ધુએ પોતાના દેશમાર્ષિઓને બુદ્ધ અવાજે હાકલ કરતાં કહ્યું: “મારાં કાંડાં પર લાયકડીઓનો ને મારા શરીર પર લોહાની જંજીરોનો બાર હું અનુભવી રહ્યો છું એ પરાધીનતાની વેદના છે. આખું હિંદુસ્તાન એક વિશાળ કેદખાનું છે. મહાસભાનું કામ તો આણું રહેલું જ બોધ્યું. મને પકડે કે છોટો રાખે એની શી પરવા છે? હું મરું કે જીવતો રહું તેની શી પરવા છે?” આખા દેશમાં જાણે એકાએક વીજળી નો અંચાર ચાંચ્યો, અને મુંબઈએ બેદરતાં તોશાન કરીને પોતાની આખરને બટ્ટી લગાડ્યો એ ખરું; પણ બીજાં શહેરોએ બહિષ્કાર બહુ શાન્તિથી પાર પાડ્યો અલાહાબાદ અને કલકત્તામાં રમશાનના જેવી શાન્તિ ને નિર્જનતા ફેલાઈ અર્ધ; ને શાહબદા જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં જોખા જોટલા સરકારી નોકરો સિવાય કોઈ એમને

આવકાર આપવા નીકળ્યું નહીં.

ત્યારપછી દેશમાં ઠેરઠેર મંખ્યામધે ધરપકડોનું એકસામર્દું સત્ર ચર ચર્ચું. દેશના ધુરંધર આગેવાનોને પકડી જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા. યુક્ત પ્રાન્તમાં નેહરુ પિતાપુત્ર, પંજાબમાં લાલા લજપતરાય, કલકત્તામાં દેશમન્ધુ દાસ અને મૌલાના અણુલ કલામ આઝાદ, અને મહાસભાના હજારો સામાન્ય સેવકો મૌરવબેર જેલમંદેલમાં જઈને બેઠા. ડિસેમ્બર અને જાન્યુઆરીમાં મળીને ઓછામાં ઓછા ત્રીસ હજાર માણસોને પકડી તેમને જુદી જુદી મુદતની જેલની સજા કરવામાં આવી. તેમણે પોતાનો ખર્ચા કરવાની ના પાડી; ને; અદાલતોમાં નિર્મળતાથી છટાદાર દબે બપાનો વાંચી સંમળાવ્યા; તેને નીધે હિંદમાની સ્થિતિ અદાલતો ને સ્થિતિ ન્યાય બનેતું દારસ દેશમાં ઠેરઠેર બજવાયું.

તે વરસે ડિસેમ્બર આખરે અમદાવાદમાં મહાસભાનો જે બેઠક ભરાવાની હતી તેનું પ્રમુખપદ દેશમન્ધુ દાસ લેવાના હતા, ને મુસ્લીમ લીગની બેઠકનું મૌલાના અણુલ કલામ આઝાદ. બંને નેતાઓ એ કરજ અદા કરવા અમદાવાદ જઈ શકે તે પહેલાં તો તેમને કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવ્યા. એમના આનન્દનો તો પાર ન હતો. દેશમન્ધુ દાસના પત્ની શ્રીમતી વાસંતીદેવીએ ગાંધીજીને લખેલા કાગળ લખ્યો, તેમાં પતિના જેલનિવાસથી પોતાને થયેલા આનન્દનું વર્ણન કર્યું. મૌલાના આઝાદ પણ જેલ જતા પહેલાં ગાંધીજી મારે એક કાગળ લખીને મૂકના મયા, તેમાં તેમણે લખેલું : “આપના સાથીઓ ઠેરઠેર પકડાઈ રહ્યા છે, એટલે આપને મળતી માણસની મદદમાં રાજેરાજ તૂટ પડતી જાય છે. પણ ખીજી જાણુ આપને મળતી ખુદાઈ મદદમાં વધારો થઈ રહ્યો છે. થોડા વખત પર મુંઝવણમાં થયેલાં તોફાનોથી આપને ધણું દર્દ થયું હતું; અને એ કારણે આપને એટલા બધા દુઃખી ને બેચેન થયેલા જોઈ મને લજો. રંજ થયો હતો. પણ શૂતકાળની આપની દુઃખની લાગણીની જગાએ રહેલનાં

મીઠાં ફળ આપની આમળ ધરવા મારે હવે કલકત્તા જંગલ થયું છે. " દેશખન્ડુ અને મૌલાના સાહેબ ખંનેને કાચી જેલમાં રાખવામાં આવ્યા; ને, એક યા ખીજે બદાને તેમના પર મુકદ્દમો ત્રણ મહિના લગી સગકારે લંબાવ્યાં જ કર્યો. તે પછી મૌલાના સાહેબને એક વરસની કેદ આપવામાં આવી. પોતાને આટલી ફળવી સજા કરવામાં આવી એ વાતનો એમને અફસોસ થયો. પણ સજા થતા પહેલાં તેમણે અદાલત આમળ જે એકરાર કર્યો તે સત્યાગ્રહી કેદીઓએ કરેલાં સર્વ નિવેદનોમાં જુદી જ ભાત પાડનારો ને અજોડ હતો. એ મૂળ તો મૌલાના સાહેબના શિષ્ટ ને સફાર્દદાર ઉદ્દેશમાં હતો, ને એનો જે અંગ્રેજી તરજુમો ગાંધીજીને મોકલાયેલો તેમાં મૂળની ખરી ખૂબી આવી શકે એમ નહોતું. એ અંગ્રેજી લખાણ ખીચોખીચ ટાકપિ કરેલાં ફૂલકેપનાં ત્રીસ પાનાંથી પણ વધારે હતું. એને વધાવી મેતાં ગાંધીજીએ લખેલું કે " એ ખિલાફત અને રાષ્ટ્રવાદ વિષે મૌલાના સાહેબના વિચારો પ્રમટ કરનારો બુલંદ એકરાર " છે, ને " જનમ-દીપની સજાને લાયક ગણાય એવું એ વક્તવ્ય છે. " તેમણે એમ પણ કહ્યું કે એ એકરાર લોકોને સરસ રાજકીય ફળવણી આપે એવા છે. આપણે પાછળ જોઈ ગયા તેમ મૌલાના સાહેબને શાળા કે કોલેજમાં તો અંગ્રેજી ફળવણી મળી નહોતી, પણ તેમણે ઘેર બેઠે સ્વપ્રયત્ને એ ફળવણી લીધી હતી. તેમના આ એકરારમાં તેમનું વિશાળ ઐતિહાસિક જ્ઞાન, તેમની અભિયાણી દલીલો, ને માતૃ-ભૂમિને કાળે કષ્ટ સહેવાનો તેમનો નિઃશય દેખાઈ આવે છે. આ પુસ્તક લખાતી વેળાએ એને વીસ વરસ થયાં, છતાં એ એકરારની તાજગી જરાયે ઓછી થઈ નથી. એટલે એમાંથી થોડાક ઉતારા અહીં આપવા અરથાને નહીં ગણાય

સત્યની અડમ ઊપાસનાને ખાતર કષ્ટો વેઠનાર ને પ્રાણપાપું કરનાર'ને સત્યાગ્રહીઓની લાંબી હારમાળા ઈસ્ટ અને સોક્રેટિસથી માર્કીને ચાલી આવી છે તેમાં પોતાનું પણ સ્થાન છે એવો દાવો

અર્થભેર કરતાં તેઓ કહે છે

“ કાપદાની અદાપનોના અન્યાયોની યાદી કરવા બેસતા પાર છેડો આવે એમ નથી; અને એવા અન્યાયોની તાગીદ હજુ ઇતિહાસ પૂરેપૂરી ગાઈ રહ્યા નથી એ યાદીમાં આપણે ઇમુ જેવા પુણ્ય પુરુષને જોઈએ છીએ. તેમને તેમના જમાનામાં એક પરદેશી અદાત આમળ ઊભા રહેલું પડેલું, ને જૂરામાં જૂરા યુનેગારની પેઠે સળ સ્વીકારવી પડેલી. એ યાદીમાં આપણે સોક્રેટિસને પણ જોઈએ છીએ. તેઓ પોતાના જમાનાના સૌથી અધિક સત્યવાદી પુરુષ હતા એટલા એક જ યુનાસર તેમને ઝેરનો પ્યાલો પીવાની સળ કરવામાં આવી હતી. સત્યને ખાતર સહીદ જનનાર દૂલોરે-સના શોધક ગેલીનેઓનું નામ પણ એ યાદીમાં આપણી નજરે પડે છે. પોતાના અવતોકનો ને મંશોધનો કાપદાએ રથાપેની સત્તાની નજરમાં અપ-ગધરૂપ હતા એટલા જ કાન્થુસર એ ખોટાં છે એમ કબૂલ કરવાનું એમને કહેવામાં આવ્યું, પણ તેમ કરવાની તેમણે ધસીને ના પાડી હતી.. આરોપીના પાંજરાના મહાન અને અર્થપૂર્ણ ઇતિહાસ પર હું જીંડો વિચાર કરું છું, અને એ જમાએ ઊભા રહેવાનું માન મને આજે મળ્યું છે એમ જોઈું છું, ત્યારે મારો આત્મા અધા પ્રત્યે આમારની લાગણીમાં ને તેની સ્તુતિમાં તરબોળ થઈ જાય છે.”

પછી, કોઠામાં અન્યાય સામે પવિત્ર અસન્તોષની લાગણી પેદા કરવાની માથુસની જે ફરજ છે, તેનું તર્કસ્થભાવે વિવેચન કરતાં કહે છે

“ જે પ્રજા પોતાની બેરકારી ને આંતરિક નજળાઈઓને લીધે સડી રહી હોય તેના પર જગવાન વ્યક્તિઓ હંમેશાં પોતાનો કાણુ જમાવે છે એના જેવી જ આજે હિંદની નોકરસાહીની સ્થિતિ છે. સ્વાભાવિક રીતે એવી શિરજોરી કરનારી સત્તાને કાઢ પણ પ્રકાંની પ્રજાકીય જાગૃતિ અથવા તો પ્રમતિ, સુધારા કે ન્યાય માટેની ચળવળો ગમતી જ નથી એવી ચળવળથી એ સત્તાની શિરજોરી

હર યથા વિના રહેતી નથી; એટલે એ સત્તા મૂર્ત પ્રકારની ચળવળને કાયદેસર સત્તા સામે યુનારૂપ જાહેર કરે છે, ને એમ કરીને તેને હણવા મથે છે. જેનાથી પોતાની અવનતિ થવાનો સંભવ હોય એવી દિલચાલોને કાર્ધ પણ સત્તા ચૂપચાપ તાગે થતી નથી. એ અવનતિથી આખરે સમાજમાં ન્યાય જમે તેટલો સ્થપાવાનો હોય, તેની એ સત્તાને પરવા નથી. આવી પરિસ્થિતિ એ કેવળ એક જાતનો જીવન સંક્રામ હોય છે. તેમાં જાને પક્ષ પોતપોતાના સિદ્ધાન્તો માટે મરણિયા બનીને લડે છે. જાગેલી પ્રજા જેને પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક માને છે તે મેળવવાની આકાંક્ષા રાખે છે; અને હકૂમત ચલાવતી શક્તિ પોતાની નિરંકુશ સત્તામાંથી એક તરુ પણ ડગતી નથી. કદાચ એવી એક દલીલ કવવામાં આવે કે આ બીજો પક્ષ પણ તેના પ્રતિપક્ષીના જેવો જ નિર્દોષ છે, ને તેનો જરાયે વાક નથી; કેમકે તે કેવળ પોતાનો જીવ મચાવવાને જ લડત ચલાવી રહેતો છે, અને એની હસ્તીને લીધે ન્યાયનો ધાત થવા પામે છે એ તો એક સાવ આકસ્મિક યોગ છે મનુષ્યનો સ્વભાવ ને તેના અવિભાજ્ય લક્ષણો. એને વિષે જે સાચી સ્થિતિ હોય તેનો આપણે ઈનકાર કરા શકતા નથી. બવાઈની પેઠે ખૂર્ચી પણ આ જગતમાં જીવવા, ને પોતાની હસ્તીને માટે લડત ચલાવવા, ઈચ્છે છે. હિંદમાં પણ, સૌથી અધિક લાયક પક્ષની હસ્તીને માટે સંક્રામ શરૂ થઈ ચૂક્યો છે એટલે એશક, અત્યારની પેઠે રચાયેલી સરકારની શિર-જેરી સામે મોટામાં મોટા યુનો એ મળ્યાય છે કે, ન્યાય અને સ્વતંત્રતાને નામે યુએશ ઉપાડીને, એ સરકારની અમર્યાદ સત્તાનો અન્ત આણે આવે એવી ચળવળ ચલાવવી હું સાદસાદ કહ્યું કરું છું કે મેં આવી ચળવળ ચલાવવાનો અપરાધ કર્યો છે, એટલું જ નહીં પણ જે અગ્રેસરોની ટોળીએ પહેલવહેલું અમારી પ્રજાના દિવમાં એવી ચળવળનું બીજું રોખું ને આ પવિત્ર અસન્નોવને પોપવા ને વધારવા પાકળ જેમણે પોતાના આખા જીવન સમર્પણ કર્યો, તે

ટાળીમાત્રો હું એક છું.”

તે પછી, ડોઈ પ્રજા પર પરદેશી સત્તાની સિરગેરી હોવ તેમાં રહેલી ખૂણાઈનું વર્ણન કરતાં કહે છે:

“ હું તો એમ માનું છું કે આઝાદી એ માણસનો જન્મસિદ્ધ અંતે ખુદાએ આપેલો દર છે. ખુદાના ખિદમતમારોને પોતાના ગુલામ બનાવવાનો દર ડોઈ પણ માણસને ને માણસોની બનેલી ડોઈ પણ નોકરશાહીને નથી. ‘તામેદારી’ ને ‘ગુલામી’ને મારે બંનેને મને તેવાં કપાળાં નામો ચોખવામાં આવે, તોપણ ગુલામી એ તો ગુલામી જ છે, અને તે ખુદાની ઈચ્છા ને ખુદાના સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે. એટલે એની ધૂસરીમાથી મારા દેશને છોડાવવો એને હું મારી જોખ્ખી ફરજ સમજું છું. ‘સુધારા’ અને ‘ધીરે ધીરે સત્તા સોંપવા’ ની વાતો એ કેવા શબ્દછળ છે એ જણીતું છે. એવી કમમ્મુઓથી મારી અર્થદિગ્ધ ને અડમ્મ શ્રદ્ધા જરાયે ચળવાની નથી, ને મારા મનમાં કશી બાન્તિઓ પેદા થવાની નથી. આત્રાની એ માણસનો જન્મસિદ્ધ ને પ્રાથમિક દર છે. તેની વહેંચણીમાં અપાંદાઓ ઠરાવવાનો કે બામ પાડવાનો ડોઈ પણ વ્યક્તિને કશી અધિકાર નથી. ડોઈ પ્રજાને આરતે આરતે કરીને આઝાદી મળવી જોઈ એ એમ કહેવું, એનો અર્થ તો એમ કહેવા જરાગર ચયો કે માણસને તેની મિલકત મેળવવાનો દર છે ખરો, પણ તે મિલકત વને કકડે કકડે જ મળી શકે; અથવા તો લંબુદારને તેનું લેણું હરને હરતે જ મળી શકે...આપણી મિલકત ઝૂટવીને બેઠેલો માણસ મને તેટલા પરાપકારનાં કામ કરે, તોપણ પરાઈ મિલકત ઝૂટવી લેવાનું એનું

પણ અમુક લૂંટફાટ સારી ને અમુક લૂંટફાટ ખૂરી, એમ કેણ કહી શકે? એટલે આવા અમલને તથા આવી ટિરબોરીને વાજમી ઠરાવવા માટે હું તો કશું કારણ જ કહી નથી શકતો; કેમકે એ સ્વભાવથી જ નથી અન્યાય છે.”

તે પછી ખિલાફતનો અર્થ આપેલો છે, અને તમામ મુસલમાનોની ફરજ વિષે વિવેચન કર્યું છે:

“આવી મારી માણસ તરીકેની તથા હિંદી તરીકેની ફરજ છે. મજદૂમી ફરમાનોએ પણ મારે માથે એ જ ફરજ નાખેલી છે. હકીકતમાં, હું તો એમ માનું છું કે મારો મજદૂમ સાચો હોવાનો સૌથી મોટો પુરાવો એ છે કે તેનો અર્થ માણસના હક્કોનું શિક્ષણ એવો થાય છે. હું મુસલમાન છું, અને મુસલમાન ફારાને કારણે જ આ મારી મજદૂમી ફરજ થઈ પડેલી છે. જે રાજસત્તા કોઈ એક વ્યક્તિના હાથમાં હોય, કે ખોખા જેટલા પમારદાર અમલદારવર્ગના હાથમાં હોય, તે સત્તાને ઈસ્લામ કહી વાજમી મણતો નથી ઈસ્લામ એ તો આઝાદી અને લોકશાસનનું, સંપૂર્ણતાએ પહોંચેલું, તન્ત્ર છે. માનવજાતિના હાથમાંથી જે આઝાદી છીનવી લેવામાં આવી છે તે તેને પાછી ગેળવી આપવાને ઈસ્લામ દુનિયામાં મોકલાયેલો છે. રાજાઓ, પરદેશી હકૂમતો, સ્વામી ધર્મોધિકારીઓ, અને સત્તાધારી વર્ગો એ સહુએ માણસની આ આઝાદી ચૂંટવી લીધી હતી. તેઓ મનમાં એમ માનીને કુવાતા હતાં કે સત્તા અને મેંપત્તિનો કમળો, એ માણસનો મોટામાં મોટો હક છે. ઈસ્લામે દુનિયામાં દેખા દીધી તે પછે જ તેણે જાહેર કર્યું કે બળજબરી નહીં પણ ન્યાય એ જ મોટામાં મોટો હક છે અધ્યાનાં સરજેલા ઈન્સાનને અર્થો કે પૂન ગુલામ બનાવવાનો હક અહીં સિદ્ધિ કોઈને નથી. માણસમાત્ર સરખાં છે, અને તેમના સફૂના મૂળજૂત-હકો એકસરખા છે. જેનાં કામ સફૂના કરતાં વધારે પ્રુણમય છે તે જ બીજાના કરતાં મોટો છે.

“ ઈસ્લામના પેગમ્બર સાહેબે મુસલમાનોને આ સિદ્ધાન્ત ઉપદેશીતો છે ‘ જે માણસ જીલમી રાજ્યશાસકોની સામે યુદ્ધને પણ સત્ય જાહેર કરે, અને એ કામની સગ્ન તરીકે જેની કતલ કરવામા આવે, તે જ માણસનું મોત સારામાં સારું ગણાય ’ ઈસ્લામનો ધર્મમંત્ર, કુરાને શરીફ, સાચા મુસલમાનનો મેટામાં મેટો ગુણ એ ગણાવે છે કે ‘ તેઓ અલ્લા સિવાય બીજા કોઈથી ડરતા નથી અને તેઓ જે કોઈ વાતને સાચી માને છે તેને જાહેર રીતે કહી બતાવવામા તેઓ કોઈ પણ સત્તાની પરવા કરતા નથી ’ વળી કુરાને શરીફ મુસલમાનોનું રાષ્ટ્રીય લક્ષણ આ પ્રમાણે ગણાવે છે ‘ તેઓ અલ્લાની ધરતી પર સત્તના સાક્ષી છે ’ એટલે તેઓ ન્યાયસુધી મુસલમાન તરીકે કાયમ રહે ત્યાં સુધી તેમનાથી આ જાહેર પુરાવો આપ્યા વિના રહેવાય જ નહીં હકીકતમાં એ મંત્રે મુસલમાનોને સાક્ષી, એટલે કે સત્યનો પુરાવો આપનારા, તરીકે વર્ણવ્યા છે. પેગમ્બર સાહેબ જ્યારે કોઈની પાસેથી સદાચરણ કરવાનું વચન લેતા ત્યારે એવી પ્રતિજ્ઞામા એક કથમ આ પ્રમાણે રહેતી ‘ હું અમે તે મિતિમાં ને અમે તે જગ્યાએ હાજર તોપણ હમેશા સત્ય જ બોલીશ ’

“ મુસલમાનોને તેમની કોમના ઇતિહાસમાંથી સત્યભાવજનો એક જીવંત પદાર્થ પાઠ મળી રહે છે એક આપણુ રાજ્યએ હુકમ કરેલો કે એક ગળવાખોર ડેલીનું એકેએક અંત્ર છેદી નાખણ એ ડેલી સામે આરોપ એ હતો કે તેણે આ જાલિમના અન્યાય વિષે જાહેરમાં બાપણ કરેલું તે ખડકના જેવો અવિચળ હોયો રહ્યો મોતાના શરીર પર સગ્ન ગુજરવા દીધી, ને એક પછી એક અંત્ર છેદાવા દીધાં પણ જીભ એટી કાઢવામાં આવી તે પણ સુધી તેણે એમ જ કહ્યું કે આ આપણુ રાજ્ય જીલમી છે એ બન વ બાદશાહ અમદાલ મનીકના રાજ્યકાગનો છે તેનું રાજ્ય સિરિયાથી સિંધ સુધી ફેલાયેલું હતું એટલે, આ બીપણ સગ્નને યુક્તજમે, કોઈ

માણસથી ૧૨૪ અ કલમ પ્રમાણેની સગને કર્યું વગન આપી શકાય ખરું? હું કળુલ કરું છું કે મુસલમાનોની નૈતિક અવનતિ થઈ છે, ને તેમણે સાચું ઈસ્લામી જીવન તજી દીધું છે, તેને લીધે જ આ પતિત દશા પેદા થવા પામી છે.

“ હું આ લીટીઓ લખી રહ્યો છું તે વેળાએ મારા મનમાં એ ભાન ભગ્યત છે કે હિંદમાં હજુ એવા ધણા મુસલમાન છે જેઓ પોતાની નમણાઈને લીધે આ જ જુલમી અમલને કુર્તીશ બગાડી રહ્યા છે. પણ ઈન્સાન અમુક સિદ્ધાન્તોના મર્મને અમલમાં ન ઉતારી શકે એટલા માટે કંઈ એ સિદ્ધાન્તોમાં રહેલું સત્ય ખોદું ફરતું નથી.

“ ઈસ્લામના સિદ્ધાન્તો તેના ધર્મગ્રંથોમાં સચવાઈ રહેલા છે. મુસલમાનો આઝાદી જતી કરીને જિંદગીની મોજમગ આપે એવી છૂટ એ ગ્રંથોએ ક્યાંયે આપેલી નથી. સાચા મુસલમાને કાં તો જાતે હોમાઈ જવું રહ્યું અથવા તો પોતાની આઝાદી ટકાવવી રહી; એના મજહમી ફરમાન મુજબ એને માટે એ સિવાય બીજો ઠાઈ રસ્તો ખુશો રહેતો નથી આજે મુસલમાનો એવા દૃઢ નિશ્ચય પર આવ્યા છે કે પોતાના દેશને ગુલામીમાંથી છોડાવવાના કામમાં નેઓ પોતાના હિંદુ, શીખ, પારસી ને ખ્રિસ્તી બાઈઓની દારોહાર ઊભા રહીને પોતાનો પૂરેપૂરો ફાળો આપશે.

“ અર્થા બાર વરસથી હું લાગતામટ મારી ઠામને અને મારા દેશને તેમના હક ને તેમની આઝાદી મામવાની તાલીમ આપી રહ્યો છું. આ વિષય પર બોલવાનું મેં શરૂ કર્યું ત્યારે મારી ઉંમર ફક્ત અઢાર વરસની હતી. મેં મારું તનમન એ કામને સમર્પણ કર્યું છે, અને મારા જીવનના સારામાં સારા બાગનો—એટલે કે મારી આખી જુવાનીનો—ભોગ આ આદર્શ વિષેના મારા મોહને ખાતર આપ્યો છે. ચાર વરસ મેં નજરકેદ બોમવી છે, પશ્ચુ મારી નજર-

કેદમાંથી મેં મારું કામ આગળ ધપાવવાનું અને આ રાષ્ટ્રીય પ્લેય તરફ જવા લોકોને હાથ કરવાનું બંધ નથી કર્યું. એ મારું જીવનકાર્ય છે; અને હું જરાયે જીવનો નહું તો આ એક જ હેતુને સારું જીવવાનું પસંદ કરું છું. કુરાનમાં પણ કહેવું છે. ‘મારી પ્રાર્થના ને મારો તપસ્યા, મારું ‘જીવન ને મારું મૃત્યુ, મારા સ્વામી—આ વિશ્વના નાથ—ને માટે છે.’ હિંદમાં ઈસ્લામની પ્રવૃત્તિનું આ જ હેતુમાં હોય છે તેમાં સૌથી આગળ પહેલ મેં કરી છે એ પ્રવૃત્તિમાં આવેલા આ નવા મતદાએ હિંદી મુસલમાનોના રાજકીય ક્ષેત્રમાં જમરદસ્ત કાન્તિ કરાવી છે, અને તેઓ આજે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના જે સિખર પર ઊભા છે ત્યાં તેમને ધીરે ધીરે પહોંચાડ્યા છે. ૧૯૧૨માં મેં એક હિંદી અખબાર—‘અલ હિલાલ’—કાઢ્યું હતું, તે આ હિલ્લાનું મુખપત્ર હતું. એ પ્રમદ કરવાનો ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે મેં ઉપર જણાવ્યો તે જ હતો. તેણે એ ત્રણ વરસમાં હિંદી મુસલમાનોના ધાર્મિક ને રાજકીય જીવનમાં ખરેખર નવું જ વાતાવરણ પેદા કર્યું હતું.....

“આઝાદી ને ન્યાયના આ જગમાં મેં અહિંસાત્મક અસહ-કારનો રસ્તો સ્વીકાર્યો છે. અમારી સામે એક એવી સત્તા ઊભેલી છે જે જીલ્લમ, અત્યાચાર ને ખુનામરડીની પૂરેપૂરી સામર્થ્યથી સજ્જ છે. પણ અમારો આધાર ને બરોસો, અસ્લાથી બીજો નબરે, અમે કુરબાની આપવાની અમારી અમર્યાદ શક્તિ ને અમારી અવિચળ હિંમત પર જ રાખીએ છીએ.

“શરૂઆતની સામે શરૂઆતથી વિરોધ કદી નંજ કરવો જોઈએ એવું મહાત્મા ગાંધી માને છે, પણ હું નથી માનતો. હું તો એમ માનું છું કે ઈસ્લામ જે સંજોગોમાં દિસાના પ્રયોગ કરવાની પરવાનગી આપે છે તે સંજોગોમાં દિસાની સામે કરેલા દિસાના એવા પ્રયોગનો અસ્લાના કુદરતી કાનૂનની સાથે પૂરેપૂરો મેળ ખાય છે. છતાં સાથેસાથે, દિંદની આઝાદી ને અત્યારની લડત પૂરતો, હું

મહાત્મા ગાંધીની દલીલો સાથે પૂરેપૂરો સંમત છું; ને મને તેમની સત્યનિષ્ઠા વિષે પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે. મારી પાછી ખાતરી છે કે હિંદ સત્ત્વમળ વડે ફતેહ મેળવી શકે એમ નથી, તેમજ એ રસ્તો લેવો એને મારે લાજમ પણ નથી. હિંદ તો અહિંસક લડત દ્વારા જ ફતેહ મેળવી શકે એમ છે; અને હિંદની ફતેહ એ નીતિચળના વિજયનો એક પાદગાર દાખવો ચર્ચ પડશે.”

ઈસ્લામમાં લોકશાસનની કલ્પના વિષે આ એકરારમાં આટલી સ્પષ્ટતાથી પ્રગટ કરેલા મૌલાના સાહેબના વિચાર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે. બીજી તરફ મુસ્લીમ કોમના આગના કેટલાક આગેવાનો કહે છે કે લોકશાસન એ ઇસ્લામના સ્વભાવને સદે એવી વસ્તુ નથી. એ એ કયનો વચ્ચેનો ભેદ જોવા ને સમજવા જેવો છે. મૌલાના સાહેબ કહે છે કે “કેઈ ઇસ્લામી સરકારમાં પણ જે પ્રગતી ઈચ્છા ને તેના મતાધિકારને પૂરેપૂરો અવકાશ ન અપાતો હોય, તે નૈતિક દૃષ્ટિએ એ સરકારની આજુ સ્વીકારવાની ના પાડવી એને ઇસ્લામે મુસલમાનોની ફરજ ગણાવેલી છે.” તે જ પ્રમાણે એ એકરારમાં એમ પણ કહેલું છે કે અદાર વરસની વયે તેમણે માતૃ-જમિની સેવાને જીવન અર્પણ કરેલું, ને તે અર્પણ હજુ પણ ચાલુ છે.

ઓસરતાં પાણી

એ ખરેખરા ભવ્ય દિવસો હતા. હિંદુ તેમજ મુસલમાન બંને સમન્વયા હતા કે જલિયાવાલા બાગની પુણ્યભૂમિ પર હિંદુ, મુસલમાન અને શીખનાં લોહી સાથે વસા કરતાં, તેને લીધે તેઓ એકબીજાના સગા ભાઈ બન્યા હતા, તેમને સ્વરાજના સૈનિક તરીકેની દીક્ષા મળી હતી, અને ઈશ્વરે તેમના પર કૃપા કરીને તેમને આશા ને એકતાનો નવો સંદેશો આપ્યો હતો. ગાંધીજી એ વરસે આખા દેશને ખૂણેખાચરે ફરી વળ્યા તેમની સાથે કપારેક અલ્લી ભાઈઓ, કપારેક મોલાના અણુવ કલામ આઝાદ, તો કપારેક ખીજા કોઈ મુસ્લીમ આગેવાનો હશેનાં હોય જ. તેને લીધે રાજકાજના પ્રશ્નો પ્રત્યેની મુસ્લીમ જનતાની ઉદાસીનતા ઊઠી મઈ હિંદુ મુસલમાન એકબીજાની એવા તથા એકબીજા માટે આપમેળાનાં નાના નાના કામો કરવામાં એકબીજાની દરીદ્રાર્થકરવા લાગ્યા, અને કોમી એકબીજાની જે ભાવના તેમનાં મનમાં ઊભરાતી હતી તેના અદ્ભુત પ્રદર્શન થવા લાગ્યા. રૂઢિને અનુસરનારા જે હિંદુઓએ પોતાનાં ભોજનગૃહોમાં અમાહિ સર્વાવદાલાં સિવાય ખીજા કોઈને કદી પ્રવેશ આપ્યો નહોતો તેમણે પૂજનીય એવા મુસ્લીમ નેતાઓને ખુલ્લા દિલથી આવકાર આપ્યો, ને પોતાના ધરોમાં હિંદુ નેતાઓની જોડા જોડ જમવાને તેમને નિમન્ત્રણો આપ્યાં. પડદામાં રહેનારી જે મુસ્લીમ મહિલાઓ કદી જાહેર સભામાં ન જાય, ને કોઈ પુરુષ નેતા સભામાં બાંધણુ કરે એ તો સાંખી જ ન રહે, તે હવે મોટી મોટી સભાઓમાં આવવા, ને ગાંધીજીને બાંધણુ આપવા ભોલાવવા, લાગી. આવી સભાઓમાં સામાન્ય રીતે પુરુષોને તો આવવાની મનાઈ હોય.

એટલે મોલાનાં શોકનગ્નથી, મોલાના મહમદગ્નથી ને બીજા મુરશીમ નેતાઓ આંખે પાટા બાંધીને ત્યાં જતા, એ આ દિવસોનો એક બંદુ જ યાદમાં દેખાવ હતો; ને જોયું તે એવો હશે તેઓ તો તે કદી નહીં જૂલી શકે. તેઓ કહેતા કે 'ગાંધીજી તો વિશ્વવ્ર પુરુષ છે; તેમને મને ત્યાં જવાનો અધિકાર છે. ગાંધીજીને તો સીમાત્ર બંદન કે દીકરી સમાન છે. એટલે તેમને સીઓને સભામાં બોલાવતાં તો 'મુસ્લીમ મહેનો પણ આનાકાની નહીં કરે. પણ બીજાઓની, ને અમારી પણ, રિયલિ જુદી છે અમે સામાન્ય, ને જૂથને પાત્ર,' એવા માનવી છીએ. એટલે અમે તો આ બંદનોની સભામાં આંખે પાટા બાંધીને મર્જીએ એ જ યોગ્ય છે.' એ વસ્તુની પરાકાષ્ઠા તો ત્યારે આવી જ્યારે હિંદમાં ઢેરઢેર મુસલમાનોએ જોમાંસ ખાવાનું છોડ્યું, એટલું જ નહીં પણ ઈદના તહેવારને દિવસે માપની કુરમાની પણ બંધ કરી. ગાંધીજીએ જાહેર સભાઓમાં અને પોતાનાં ઘણાં સમાજોમાં કહ્યું હતું: "કયા બદલા કે ઈનામની આશા રાખ્યા વિના આપણા મુસલમાન બાઈઓને તેમની ખિલાફતરૂપી માપની રક્ષા કરવામાં મદદ આપવી એ આપણી પવિત્ર દરજ્જા છે. આપણી માપની રક્ષા તો આગેઆપ થશે એ બાબતમાં મુસલમાનો પોતાની દરજ્જો વિચાર કરશે એવી અપેક્ષા રાખી શકાય." એમના એ શબ્દો લોકોનો હૃદયમાં સોસરા જીતરી મયા; એટલું જ નહીં પણ કેટલાયે મુસ્લીમ નેતાઓએ જોમાંસ ખાવાનું કે માપની કુરમાની કરવાનું જતે તો ખંધ ક્યું જ, ને તે ઉપરાંત, ઘણી જગ્યાએ અંદાનને લીધે જોવધ થયો હોત ત્યાં આવને જવાવી લેવાના ખાસ પ્રયત્નો પણ કર્યા.

રાજકીય વ્યવૃત્તિનો જુવાળ આટલો જીવો અગાઉ કદી ચડ્યો ન હતો. એટલામાં જ એક કસોટી કરે એવો પ્રસંગ જીમો થયો. સરકાર અને મદાસતમા વચ્ચેના સમાધાનની દરખાસ્તોનો વિચાર કરવા એક જોગમેશ પરિષદ, લોડ રીડિંગના કહેવાથી, મુઅઝિમાં

બનાઈ સમાધાનની આડે એ જ વસ્તુ આવીને ઊભી રહી અધી-
જીએ તો મંજૂરપણે કહી દીધું કે અવી બાઈઓ ને બીજા ખિસ્સા
ફતી ફેદીઓને સરકાર છોડે તો જ સમાધાન થાય. સરકારે પરિપ-
ક્ષરવાનું કહેતું તેમા ખરો હેતુ તો એ હતો કે શાહનશાની મુલાકાત
નો મહાસભાએ બહિષ્કાર કરવાથી જે વિવેક પ્રમંથ ઊભો થયેનો તે
ટળા જાય, ને મુનાકાતનું કામ નિર્વિઘ્ને પાર પડે એટલે, આપણી
બધી શરતોનો સ્વીકાર થયો હોત તોપણ, કથું સંગીન પરિણામ
ખીપજવાનો સમ્ભવ નહોતો. પણ આધીજી ને બીજા હિંદુ નેતાઓ
ખિનાફતી ફેદીઓની મુક્તિને લગતી માગણીઓ વિશે અડમ રહ્યા
ને તેમણે કહી દીધું કે એ ફેદીઓ છૂટ્યા વિના સમાધાનની કાંઈ
પણ શરતોની ચર્ચા કરવામાં કશો સાર નથી. પરિણામ એ આવ્યું
કે દેશન-ધુ દાસ, મોલાના અણુલ કલામ આઝાદ, અને તેમની સાથે
જેલમા ગયેલા બીજા હજારોને ત્યા રહેવું પડ્યું, ને સગ્ગની પૂરી
મુદત જેટલો સમય ત્યા કાઢવો પડ્યો.

પણ આધીજીના કારાવાસ પછી ને એને જ પરિણામે તો
નહી, પણ સવિનય બનની મોટી પછી, લડતમા મઠી આવી
મઈ, અને દેશમાં નિરાશા ને ચિંચિવતાનું મોજીલું ફરી વળ્યું. રમના-
ત્મક કામ કરવાની વિનંતી લોકોએ મણકારી નહી રાજકીય નેતાઓ
જેવા જેલમાં હતા, કેમકે નેતાઓ જોએ લડતના જીવંત વખતે
કેંકે ખસી બચા હતા તે હવે આમળ આવ્યા સરકાર તો હમેશાં
આપણી નમજાઈઓનો લાભ હિસાવવાને તૈયાર એક જ હોય છે
તેણે આ કેમકે નેતાઓમાંથી કેટલાકને પોતાનાં હથિયાર તરીકે
લાપર્વા ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૨ સુધીનાં વરસોમા કેમ કેમ વચ્ચે ફૂટ
પડાવવાની નીતિ અડકી ગયેલી હતી, તેણે ફરી માથું ઊંચું કર્યું.
અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને ટાંપી રહેલા લોકોએ અજ્ઞાન પ્રજાનાં
વહેમ અને કેમકે બેદખાવની લાગણીઓને ઉરકેરવાનું કામ આદર્યું
પણ સરકારનો વાક કાઢવામાં કશો સાર નહોતો. પડિત જવાબરસાહ

નેહરુએ કહ્યું છે : “ સામાન્યો હંમેશાં આવી ભેદનીતિથી જ કામ લેતાં આત્મા છે; અને તેમને આ નીતિમાં જેટલી સફળતા મળે છે તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ તેમના શાખણનો ભોગ થઈ પડેલા લોકો કરતાં અડિયાતાં નીચડયાં છે. આની સામે આપણને ફરિયાદ કરવાનો અધિકાર નથી; અથવા કંઈ નહીં તો એનાથી આપણને આશ્ચર્ય તો ન જ થવું જોઈએ. એ નીતિ સામે આંખ મીંચવી, ને તેનો સામે ઉપાય ન યોજવો, એ જ એક વિચારદોષ છે ”

એ મમે તેમ હો, પણ એટલું તો ખરું જ કે ૧૯૨૨ માં ગાંધીજી જેલમાં પુરાણ તે પછીનાં વરસોમાં સરકારની આ નીતિ સફળ નીચડી; અને એ દિવસોમાં જે બનાવો બન્યા તેણે એટલું તો પુરવાર કરી બતાવ્યું કે જે એકથ સંધાપાનો આપણને ખાસ થયો થયો હતો તે એકથની જડ ઊંડી ઊતરી નહોતી. એ હલપનું એકથ તો ખમ્મસ નહોતું જ. આ પછીનાં વરસોમાં હિંદુઓએ માવની કુર બાની બળબળરીથી ખંધ કરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો તેને લીધે રમખાણ થઈ ને સારી પેઠે થોડી રેડાઈ. હિંદુઓ મસ્જિદ આમળ થઈને સરખસ કે વરધોડો ઘઈ જતાં વાળ વગાડે એને કારણે તોફાન થવા લાગ્યા. દેશના દરેક કસબામાં ને શહેરમાં ઠેકઠેકાણે મસ્જિદો તો હોય; ચોવીસ કલાક દરમ્યાન રોજની પાંચવારની નમાઝ ચાલતી હોય; અને સરખસો વગેરે પસાર થાય એટલે થોંપાટ તો થાય જ. આ લડાઈઓ ટાળવા માટે તો લોકોમાં આપણે, બાંધછોડ, ને સહિષ્ણુતાની બાવના જોઈએ. એ બાવના પ્રગ્નજીવનને શોભાવે એવી છે. પણ ૧૯૧૬-૨૨ નાં વરસોમાં જે બાઈચારાની લામણી જન્મેલી ને પોષણેથી દેખાતી હતી તે લામણી મોઈ કારણસર લોક માનસમાંથી જૂંસાઈ જ મઈ હતી. અલિસા વિષે લોકોનાં મનમાં જે છીછરી ને ઉપતલ્લી શ્રદ્ધા હતી તે હોલાઈ મધ; અને મારા-મારી સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય જ એમને અકારો થઈ પડ્યો.

કેટલાક પ્રાન્તોમાં આનું કારણ આર્થિક હતું મોઈ પ્રધાને

પોતાના ખાતામાં વીણીવીણીને પોતાની જ કામના માણસો બન્યા માડ્યા, તેને લીધે બીજી કામના મનમાં અવિશ્વાસ અને બપની લાગણી પેદા થઈ, ને તેથી પણ એ કામ વચ્ચેના વૈમનસ્યમાં વધારો થયો. મરીમ મુસલમાન મણાતિયા ને દેશુદારોએ હિંદુ જમીનદારો ને શાહુકારો સામે લશ્કરેણીના ભાણેા સાબળ્યા, અને જે સવાલને કેવળ આર્થિક સ્થિતિ જોડે સંબંધ હતો તેણે ધણી જગાએ કામી રૂપ ધરણુ કર્યું.

બંને કામના ધર્મિક અનુવાળા લોકો એકબીજાના ધર્મ પર પ્રહારો કરવા લાગ્યા એકબીજાના ધર્મમાંથી સ્ત્રીપુરુષોને પોતાના ધર્મમાં લાવવાના પ્રયાસો કરવા લાગ્યા, ને તેમ કરવામાં તેમણે સ્ત્રીનારસા સાધનોનો મિલકતુલ વિવેક જ રાખ્યો નહીં મુસલમાનોએ કહ્યું તમનીષ કરવાનો અમારો હક છે જવાનમાં હિંદુઓ કહેવા લાગ્યા કે અમને દુહિ કરવાનો હક છે આ ધર્માન્તરના પ્રયાસોને લીધે એક પછી એક અઘડામણના પ્રમંગો ઊભા થયા, ને બપકર રમખાણો જગ્યા ઊપાં અને ચોપાનિયા ઝેરી પ્રચારના, સાધન ઘર્ષ પડ્યા, અને કેટલીક જગ્યાએ એ નિમિત્તે પણ રમખાણો જગ્યા.

ગાંધીજીને ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમાં જલમંથિરો ઊડવામાં આવ્યા ત્યારે તેમના સ્વામતને માટે આ વાતાવરણ તૈયાર થઈ રહેલું હતું / એવું પશ્ચાત્તિયું તો બાજ્યે જ પસાર થતું જ્યારે કર્ષાક રમખાણ ચલાના સમાચાર ન આવ્યા હોય મુસલમાન, સદરાબુપુર, આમરા, અજમેર, પલવલ ને બજે ઠેકાણે બપકર રમખાણો થયા, તેની સાથે ધરો બળાતી, લૂંટાન આપની માલમિલકતનો નાશ થતો, ને ધર્મરચાનોને અપવિત્ર કરવામાં આવતા.

કેટલાક હિંદુઓ આ બધાને માટે ગાંધીજીને દોષ દેવા દતા. તમે હિંદુઓને ખિલાતના સવાલમાં મુસલમાનોને પડ્યો ઊભા રહેવા કહ્યું તમારા એ લિલમથી જ મુસલમાનો એક થયા ને તેમનામાં

જાગૃતિ આવી. અને હવે ખિલાફતનો સવાલ પૂરો થયો, એટલે જાગેલા મુસલમાનોએ હિંદુઓ સામે એક પ્રકારની જોડાઈ જ પોકારી છે. "ખીજી" તરફ મુસલમાનો કહે: "અમે બોળા લોકો. અમારી જોડે અન્યાયનું વર્તન કરવામાં આવ્યું છે. તમે તમારી ચળવળથી મહમદ-અલીને તમારા પક્ષમાં બેળવી લીધા; અને સર સૈયદ અહમદે ધીરજ અને કાળજીથી અલીમદની જે પ્રખ્યાત સંસ્થા જીતી કરેલી તેના પર પ્રદારો કર્યો. તમે ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર કરાવ્યો, તેથી અમારા કુશળ માણસો ધારાસભાઓમાં જતા અટક્યા; ને તેને લીધે અમારી કોમના દિલને તુકસાન થવા પામ્યું છે. " ૧૯૨૪ના ગાંધીજીએ હિંદુ મુસલમાન ક્ષત્ર વિષે એક મોટો ઐતિહાસિક લેખ લખ્યો; તેમાં તેના કારણોનું પૃથક્કરણ કરી ઉપાય સૂચવ્યો, અને ૨૫૪૫ જે કહી દીધું કે એમણે જે કંઈ કરેલું તેને માટે એમને જરાયે પશ્ચાત્તાપ થતો નહોતો. તેમણે કહ્યું: "જે કંઈ થયું છે તેને વિષે મને બિલકુલ પશ્ચાત્તાપ થતો નથી. હું ખુદાનો શિરનો કે અવતાર હોત ને જે જે ગયું તે અમારી જોઈ શક્યો હોત તોપણ હું ખિલાફતની હિલચાલમાં ઝપલાવત. જનસમૂહમાં જે જાગૃતિ આવી તે આપણી તાલામનું એક આવશ્યક અંગ હતું. એથી આપણને પારાવાર લાજ થયો છે. પ્રજા પાછી જિંદી જાય એવું એકે પગલું હું નહિ બઠું. " પણ એ લેખને અંગે અનેક સવાલો ને જિલટસવાલો પુછાયા; ને એ લેખમાંથી કંઈએ લાજ ઉઠાવ્યો હોય એમ દેખાતું નહિ. કેમકે ત્યાર ૧૯૧૩ થોડા જ દિવસમાં અમેડી, સંબલ અને ગુલઝર્મીમાં મુસલમાનોને કાથે હિંદુ મન્દિરોમાં મૂર્તિઓની બામફોડ ચર્ચ: ને તેમાંથી બચકર રમખાણો જાડ્યાં. અને એ બધા હંગામત કોદાટમાં બીષણ રમખાણ ચપાની ખરર આવી. એ રમખાણમાં લાખો રૂપિયાની મિલકતનો અવિચારીપણે નાશ કરવામાં આવ્યો હતો.

ગાંધીજીના મનની વેદનાનો પાર ન રહ્યો. તેમના જ શબ્દોમાં એનું વર્ણન આપું: "અમેડી, સંબલ અને ગુલઝર્મીના બનાવોએ

મને હયમયાવી મૂક્યો હતો.....એટલામાં કોઠાટની ખમરો આવી; અને ધૂંધવાતો અગ્નિ પ્રત્યેગી ઊઠ્યો. કંઈક ને કંઈક ક્યેં જ છૂટકો હતો. એ રાત્રિએ મેં જોયેની અને વેદનામાં આગા. "૧૯૨૪ના સપ્ટેમ્બરની ૧૮મી ને જુધવારે તેમને ઉપાય જડ્યો. તેમણે એક નિવેદન લખી કાઢ્યું, તેમાં કહ્યું: "મારે પ્રામશિત્ત કરવું રહ્યું મારું પ્રાયશ્ચિત્ત અનુપયે થયેલા અપરાધની ક્ષમા માટે લોહીટપક્તી હૃદયની પ્રાર્થના છે. એકચીજના ધર્મની બદગોષ્ટ કરવી, મને તેવા નિરકુશ કયનો કરવા, અસત્યનું ઉચ્ચાગ્રણ કરવું, નિર્દોષ માણસનાં માર્યા ફોડવા, મન્દિરો કે મસજિદોને અપવિત્ર કરવા, એ હિંસરનો ઈનકાર કરવા બરોજ ન છે " અને તેમણે એકવીસ દિવસનો ઉપવાસ આદરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એ પમલાથી આખા દેશમાં ચિન્તા વ્યાપી મહા દેશના તમામ બામમાર્થી સંખ્યાબંધ મિત્રો આવીને દિલ્લીમાં જ્યાં ઉપવાસ આદરવામાં આવેતો ત્યાં બેઠા થયા. આખાએ કોમી સવાયનો વિચાર કરી, દેશ આમળ મુકાય એવો ઉકેલ સૂચવવા પડિત મોતીલાલજીને પ્રમુખપદે 'એકતા પરિષદ' બરાબ. દિંદુ, મુસનધાન, શીખ, વગેરે દોઢસો ઉપરાત નેનાઓ બેઠા થઈને દિવસો સુધી બેઠા, ને તેમણે અનેક ઠરાવો પસાર કર્યા પણ માધીજીએ જે સાચો પશ્ચાત્તાપ માગ્યો હતો તે આ પરિષદમાં દેખાતો નહોતો; અને કશું સગીન પરિણામ લાભ્યા વિના જ પરિષદને વિખેરાવું પડે એવા ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા. કલકત્તાના વડા બીરબ ખાસ નિમન્નજીવી પરિષદમાં આવેના તેઓ તો તટસ્થ પ્રેક્ષક બહુજ. તેમણે કહ્યું: "બેમાધો એકે પક્ષને જીતી પક્ષના સહભાવનાં વચનો પર વિશ્વાસ બેસતો હોય એમ દેખાતું નહોતું અને બેમાધો એક પક્ષ ઉદારતાથી કંઈ છૂટછાટ મૂકે તો એના જનતામાં કંઈક વધારે મોટો લાભ મેળવવા ની તેની દાનત દશે, એમ જ જીતી પક્ષને લાગતું " અને પડોએ સામસાગી શરતો રજૂ કરી; અને એ લોઠો હૃદયનું ઐક્ય સાધવાને

નહીં પણ બળરુ સોદો કરવાને બેઠા થયા હોય એવો જ દેખાવ, પરિપદમાં થઈ રહ્યો.

પણ પરિપદમાં ઝાંખીયંની વૃત્તિ, એટલું જ નહીં પણ માણસે હેવાન બની ધર્મનો ઇનકાર કરેલો તેને માટે પશ્ચાત્તાપનો ભાવ સુદા, લાવવાનો તનતોડ પ્રયાસ કરી છૂટનાર કેટલાક નેતાઓ ત્યાં હાજર હતા. તેમાં સૌથી અગ્રેસર મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ હતા એમ ન કહીએ, તોયે અગ્રેસરોમાંના એક તો તેઓ હતા જ. એ વિષે વર્ત કરતાં તેઓ કહેવા લાગ્યા: “કોઈ પણ પક્ષે નિર્વિવાદ અત્યાચાર કરેલા છે કે તે ગેરવાળખી મામલોયો કરે છે એમ અને લાગે, તો વહેવાર ડહાપણને ખાતર તે બાજતમાં ઢીલું ન મૂકવું; અને સત્ય કોઈ પણ માણસને મમે તેટલું કડવું ને હૃદયભેદક લાગે તોપણ તે ચોખ્ખોચોખ્ખું કહી દેતાં જરાયે સંકોચ ન રાખવો; એવો નિશ્ચય કરીને હું પરિપદમાં આવેલો હતો.” પરિપદનો ખીજો, ને સૌથી મહત્ત્વનો, જે ઠરાવ થયો તે મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ ની હાજરી વિના ન થવા પામત, એટલું કહી શકાય ખરું. એ ઠરાવ આ પ્રમાણે હતો: “આ પરિપદ જાહેર કરે છે કે વેર વાળવા કે સજા કરવાને સારું કોઈ પણ માણસ કાયદો પોતાના હાથમાં લે, એ વસ્તુ કાયદાની દૃષ્ટિએ તો ગેરવાળખી છે જ, પણ ધર્મની દૃષ્ટિએ પણ અયોગ્ય છે; અને તેથી આ પરિપદ જાહેર કરે છે કે કપાયે મધડો ઊભો થાય તો તેના તમામ મુદ્દાનો નિશાલ ઠાં તો ખાનગી લવાઈ મારફતે, અને એમ ન બની શકે એવું હોય ત્યાં કાયદાની અદાલત મારફતે, લાવવો જોઈએ.”

પણ એથીયે કપરો સવાલ તો ચાપનો હતો. એને લખતા ડગવનો જે ખરડો હતો તેમાં એમ લખેલું હતું કે “દિંદુઓએ (શારીરિક કે કાયદાના) બળના ઉપયોગ દ્વારા એવધના દફનો અમલ ખંધ કરાવવાની અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ, પણ કેવળ અરસપરસની સંમતિથી જ તે બંધ કરાવવાની આશા રાખવી જોઈએ.”

એટલે હિંદુઓએ કહ્યું: “અમે હિંદુઓ નો આટલું બધું જીવંત કરીએ, તો તમારે મુસલમાનોએ એમાં એક બીજી કલમ એવી ઉમેગવા દેવી જોઈએ કે જ્યાં અત્યારે ગોવધ ન થતો હોય એવી કોઈ જગ્યાએ હવે પછી ગોવધ નહીં થાય; અને તમે ધીરેધીરે સર્વ પ્રકારના ગોવધનું પ્રમાણ ઘટાડેના જગો, ને છેવટે એ પ્રયા પૂરેપૂરી બંધ કરવામાં આવશે. એ વાત—ને તેમાયે છેલ્લી પેટાક્ષમ—સ્વીકારવાનું મુસલમાનોને મુશ્કેલ લાગ્યું પણ ત્યારે પાછા મોલાના આઝાદ વઢારે ધાયા પચાત્તાપ ને ઉઝારતાયી જીભરાઈ જતા તેમના અંતરમાંથી જે છટાદાર ને હૃદયસ્પર્શી વાણી નીકળી તેણે વિશ્વસ મેળવ્યો. એ પરિષદમાં કાજરો આવનાર એક હિંદુ નેતાએ કહ્યું: “મોલાના સાહેબ દેશના એક સારામાં સારા વક્તા છે એ તો જાણ્યું છે. તેમનામાં એક બીજી ચોખ્ખતા એ છે કે એક મોટા વિદ્વાન અને ધર્મવેત્તા તરીકે તેમની કોમમાં તેમની સારી નામના છે. આ પ્રસંગે તો તેમના વક્તૃત્વની કસણતા ને ધમય અને તેમના હૃદયની ઉદારતાએ હદ કરી નાખી. હિંદના, આજના સંજોગોમાં પોતાના મજબૂતનો કડક અમમ કરીને પણ શુ ધર્મ રાકે, એ જ વિચારથી તેઓ પ્રેરાયેલા હતા. તેમણે જાને કામોને ઉદ્દેશને જે વિનતી કરી તેને લીધે પરિષદની ચર્ચાએ નવો જ પલટો ખાધો. તેમણે પોતાના સદ્ધર્મીઓને કહ્યું: ‘તમારે એટલું યાદ રાખવું’ જોઈએ કે કુરમાનીને ખાતર પણ આપની કતલ કરવી એ કંઈ આપણા ધર્મનું મૂળભૂત તત્ત્વ નથી.’ હિંદુ મિત્રોને તેમણે ખાતરી આપી કે ‘એવા કેટલાયે મુસલમાન નેતાઓ છે જેમણે જાને ગોમાલ કહી ચાખ્યું નથી, એટલું જ નહીં’ પણ જેઓ કેવળ હિંદુઓ પ્રત્યે બાઈચારાની ટૂંટિ દર્શાવવા માટે, મુસલમાનોમાં ગોમાલનો વાપર આજો કરાવવા મથી રહ્યા છે.” આ સાંભળીને, મુસલમાનોનાં હૃદય પર અસર પડી, પણ તેઓ કરાવની છેલ્લી પેટાક્ષમ કબૂલ કરવા તૈયાર નહોતા.

પ્રમુખે સભા મોઢૂંક રાખી, અને હિંદુ મુસલમાન બંનેને વિનંતી કરી કે તેઓ ફરી વટાવાટ કરી જુઓ, ને શું કરવું શક્ય છે એ બાબતમાં કંઈક નિર્ણય પર આવે. કેટલોક વખત તો બાવિ નિરાશામનક દેખાવું. પણ છેવટે મોલાના સાહેબની વિનંતીને પડથો પડિત માલવીયજીના હુકમમાં પડ્યો. તેઓ ઊઠ્યા, ને તમ વાતાવરણમાં નેમણે જાહેર કર્યું કે જોરજ સંપૂર્ણ બંધ થવાને હમતાં થાજો. કાઢી નાખવા સામે હિંદુઓને વાંધા નથી આપ્યા પરિષદમાં પહેલી જ વાર ઉત્સાહનું મોજુ ફરી વળ્યું, અને જાકીનું કામ સાર સહેલુંસદ થઈ ગયું. પરિષદમાં પસાર કરવાના કરાવેના ખરડામાં અત્યાસુધી દહની વાતો કરવામાં આવી હતી; હવે સહુ સમજ્યા કે ફરજ બળવ્યા વિના દહની વાત કરી જ ન શકાય; અને દરેક પક્ષ પોતાના હક બળવવાને બાલે પોતાની ફરજે અદા કરવા તૈયાર થાય એમાં જ આ મુશ્કેલી દૂર કરવાનો ઉપાય રહેલો છે.

માંધીજીના ઉપરાસની પૂર્ણોદ્ધતિ પછી મુસ્લીમ નેતાઓ ગાંધીજીના ખાટલાની આસપાસ બેઠા થયા. માંધીજીએ તેમને ફીણ અવાજે પણ અતિથય ઊંડી લાગણીથી કહ્યું : “ ઈશ્વરની ઇચ્છા શી છે તે તો હું જાણતો નથી, પણ આજે હું તમને વિનવણી કરું છું કે (હિન્દુમુસ્લીમ એકત્વના) આ કામને માટે જરૂર પડે તો તમારા મન કુરમાન કરવાનું પણ તમે લો. ” હકીમ અબ્દુલમલખાન અને મોલાના આજાદે નવેસર એ અંબીર પ્રતિજ્ઞા લીધી. દુબીંગે હકીમ સાહેબ તો હકોકમાં નથ; તેમજ એ અંબીર પ્રતિજ્ઞાની નોંધ લેવાને હાજર ગ્રેહા પ્રભુમકત દીનબંધુ એકુંડ પણ આજે હયાત નથી. પણ ઈશ્વરકૃપાએ મોલાના સાહેબ આપણી વચ્ચે મોજૂદ છે. હકીમજી અને દીનબંધુ જ ને તેમના પ્રિયતમ મિત્રો દતા; અને મોલાના સાહેબ જણે કે એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું એ નોટલી માંધીજી પ્રત્યેની તેમજ એ મરહૂમ મિત્રો પ્રત્યેની પણ ફરજ છે.

પણ, માંધીજી કહે છે તેમ, આ કામ પાર પડવું એ તો ઈશ્વર-

ના દાયની વાત છે પણ એ ઉપવાસને અંગે બરાયેલી એકતા પરિપદર્માં મૌલાના સાહેબે જે ભાગ બળવેલો તે તો કદી નહીં બુલાય. મૌલાના સાહેબના એ કામ વિષે માટે થોડા દિવસ પર કલકત્તાના વડા ત્રિશપ ડો વેસ્ટકોટની સાથે વાત ચર્ચ હતી તેમણે એ વિષે મને એક કાગળ લખ્યો છે તે અહીં ઉતારતા મને આનન્દ થાય છે

‘ ૧૯૨૪ના સપ્ટેબરમા બરાયેલી એન્ડા પરિપદને હું મારા જીવનની એક સૌથી અધિક મહત્વની ઘટના ગણું છું એ પ્રસંગે હું જે અનેક દિવસ તથા મુસલમાન નેતાઓને મળેલો તેમાથી ત્રણ કે ચારનું મને વિશેષ રમરણુ રહ્યું છે તેનું કારણ એ કે તેમણે સમભવદ અને સદ્વિધતાની વૃત્તિનો પ્રાથમિક આધાર હતો, ને આખરે પરિપદમા પસાર થયેલા કંગ્રેસમા એ વૃત્તિ જ મૂલ્ય રૂપે પ્રગટ થઈ હતી વિષયવિચારિણી સમિતિની પ્રાર્થના આરભમા હરીફ કોંગ્રેસના અગ્રેસર વક્તાઓમા પોતાના હોંન વિષેનો આગ્રહ હતો ને એમ કરવાથી નુકસાન વિચારો ધરાવનાર ખીલઓ પર શી અસર થશે એની એમને પરવા નહોતી પરિપદના સંકલ્પને ધારેધારે એ જ્ઞાન થવા લાગ્યું કે વિચારો ને શ્રદ્ધા ધરાવવાની સ્વતંત્રતા એ વાજબી વસ્તુ છે ખરી, પણ તે પ્રગટ કરી વળતે, ખીલઓને પોતાની શ્રદ્ધા એવી જ રીતે પ્રગટ કરવાનો એટલો જ અધિકાર છે એ વાતનો પૂરતો જવાબ વક્તાઓએ રાખેલો જોઈએ મુસલમાન પણ તરફથી ભારેમા ભારે પ્રભાવ પાડનાર જે વક્તાઓ હતા તેમા મૌલાના અણુલ કલામ આગ્રાઈ પણ હતા તેમણે અધ્યક્ષ પુનઃક્રિયા વિના ને સામજીનારને કડા પાડે એવી ભાષામા પોતાને કહેવાના મુદ્દા જે રાજતાયી સમભવતા તે સામજીને મારા મનમા પ્રસારાનો ભાવ ઊપજ્યો એમના છટાદાર વલ્લુત્વે ને એમની ન્યાયવૃત્તિએ જે જાણ મારા મન પર પાડેલી તે સોજ વરસ થયા છતાં હજી જાણી પડી નથી તેઓ મહારાજાને પ્રમુખપદે ચૂંટાયો છે એ હરીફદ એમની યોગ્યતાનો એક વધુ પુરાવો છે, અને હું આશા રાખું છું કે જે હરીફ કોંગ્રેસ વચ્ચેનું અંતર હજી વધી રહેલું આજે દેખાય છે તેમને તેઓ ભેગા કરી શકશે ”

પણ ગાંધીજીના ઉપવાસ કે એકતા પરિપદ એમાથી એમને કીધે દિન-દુ મુસ્લીમ ઐક્યના સવાલનો નિવેડો આપ્યો નહીં થયું

ખરા અગ્રેસર નેતાઓ પરિવર્તનમાં હાજર રહેલા એ ખરું; પણ તેઓ પોતપોતાની કામના પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યા નહોતા, અને ટંટાદિસાદ ને મારામારી કરનારા સમૂહો આગળ પોતાની વાત સંભળાવવાની કે તેમની પાસે કરાવોતું પાલન કરાવવાની શુભશ એમાંથી કાઢનામાં નહોતી. ઉપવાસ પૂરા થયા ત્યાં તો જગન્નપુર અને અણાહાત્યાદમાં રમખાણ શરી નીકળ્યાં. ૧૯૨૫માં એ જ દુઃખદ ઘટનાનું પુનરાવર્તન દેશમાં અનેક જગ્યાએ થયું. તે જોઇને એ વરસના મે માસમાં બાંધીજી-એ પોતાના દિલનું દર્દ એક જાહેર સભામાં ઠાકચું, ને લગભગ નિરાશાનાં આ વચનો ઉચ્ચાર્યાં :

“મેં મારી આજીવનકાલ કળવ કરી છે. મેં કશું કર્યું છે કે આ રાજનો ઇલાજ ખતાવનાર વેઇ તરીકે મારી કુશળતા હું સિદ્ધ કરી નથી શક્યો. મેં ખતાવેલો ઇલાજ અજમાવવા દિંદુ કે મુસલમાન એમાંથી એકય તૈયાર હોય એમ મને દેખાઇ નથી. તેથી હું આજકાલ ક્વચિત જ આ પ્રસનો સહેજસાંજ ઉલ્લેખ કરું છું; અને એટલું કહીને સન્તોષ માનું છું કે આપણે જો દેશને મુક્ત કરવો હશે તો કાંઈ દિવસ આપણે દિંદુ મુસલમાને એક થયે જ છૂટકો છે અને આપણે એકય સાધી રાખીએ તે પહેલાં આપણે એકબીજાનું લોહી રેડવું નિમયિત્વ હોય, તો હું કહું છું કે એ આપણે જોઈવું પહેલું કરી લઈએ તેટલું આપણે માટે અધિક પ્રયત્ન કરે. આપણે એકબીજાનાં માથાં ફાડવા મગતા હઈએ, તો તે કામ મહાને શાંતિ એવી રીતે કરવું પડે છે.”

આ કઠણ વાણી ઉચ્ચારામે વરસો થયા છતાં આજે પરિસ્થિતિ એની એ કાયમ છે; કદાચ બમડી હશે. પણ અમે તેમ બને તોયે એકય સાધવાના સંકલ્પને દૃઢ નિશ્ચયથી વળગી રહેનાર—ને એવો સંકલ્પ જ આખરે કારગત નીવડવાનો છે એમ માનનાર—જે માણસો છે તેમાં મોલાના અંશુલ કલામ આઝાદનું નામ પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે.

ધર્મવિચાર

મોક્ષના સાહેબના ધર્મ પ્રત્યેના વલણનો અને ધાર્મિક વિષયોને લક્ષ્યતા તેમના મનોનો વિચાર કરતાં એકજે. વાતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. મુખ્ય વાત તો એ છે કે તેમના અનેક પૂર્વજો ધર્મવેત્તા હતા, અને જેને કમંડ કહી શકાય એવા પણ હશે. છતાં મોક્ષનાએ પોતે તો ધર્મશાસ્ત્રની જૂની ધરેડની, તથા ચાલુ રૂઢિ અનુસાર અપાતી કેળવણીની, જે અસર પોતાના મન પર પડેલી હશે તે ધોઈ કાઢી હતી; અને, ચોથા પ્રકરણને અન્તે આપણે જોઈ ગયા તેમ, તેમણે ધર્મને લક્ષ્યતા વિવિધ પ્રશ્નો વિશે વિચાર કરવાની પોતાની અનોખી પદ્ધતિ યોજી હતી. એમની એ વિચાર-સરણી પૂરેપૂરી સમજવા માટે આપણે એટલું જોવું પડશે કે મુસલમાનોમાં ધર્મશાસ્ત્રનું વિવેચન કરનારી જે અનેક જુદી જુદી પ્રણાલિઓ હતી તેમની વિચારસરણી કયા પ્રકારની હતી; જુદા જુદા ટીકાકારોએ કઈ તર્કપદ્ધતિ સ્વીકારી છે; આજે ધર્મમંથોનાં બાળ્ય કરવાની કઈ રીત ચાલે છે; ને ઈસ્લામમાં શુદ્ધિવાદનો આશય લેનારી કઈ કઈ શાખાઓ નીકળેલી છે. મોક્ષના અણુમ કલામે એક નવો જ ‘મુદમે-કલામ’ ચલાવ્યો છે; એટલે કે ઈસ્લામના ધર્મોપદેશનો શુદ્ધિ-પ્રાણ અર્થ કરવાની નવી રીત યોજી છે. આ વસ્તુના બારીક અભ્યાસમાં મારાથી ઊતરી શકાય એમ નથી. એટલે થોડીક મોટી મોટી વાતો અહીં નોંધીને સંતોષ માનું છું.

વચનના અમુક અર્થ હિપર પ્રાચીનતાની છાપ હોય કે તેને મોટાં મોટાં નામોનો ટેકો હોય એટલા જ માટે તેઓ એ અર્થ સ્વીકારી લેતા નહીં કેટલાંક લોકો એમ પુરવાર કરવા મથે છે જગતમાં નવું તો કશું પેદા થતું જ નથી; જે કંઈ થાય છે તે જૂનાનું પુનરાવર્તન જ થાય છે; માટે આધુનિક વિદ્યાને કરેલી તમામ શોધખોળો પણ ધર્મગ્રન્થોમાં વર્ણવેલી છે. મોલાના સાહેબ એ મતના નથી. તેમની પાસે અત્યંત શુદ્ધ એવી વૈજ્ઞાનિક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ છે; અને તેઓ દરેક શાસ્ત્રવચનને માત્ર તેના તાત્કાલિક મંદબંને વાતાવરણની દૃષ્ટિએ નથી તપાસતા, પણ એ વચન જે ગ્રન્થમાં હોય તે આખા ગ્રન્થના મુખ્ય પ્રયોજનને તથા તેની સમગ્ર વિચારસરણીને લક્ષમાં રાખીને તે દૃષ્ટિએ તેઓ એ વચનને તપાસે છે, ને એ રીતે વિચારતાં તેના કયો અર્થ સમુચિત ગણાય તે ઠરાવે છે જેને તેઓ 'ધર્મમાં પ્રાણ પૂરનારાં મૂળ' કહે છે તેની, તથા ધર્મનાં અગણિત ડાળાંપાંદડાંની વચ્ચે તેઓ બેઠ પાડે છે. આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખ્યા પછી, ઇસ્લામ વિષેનો તેમનો અર્થ અને ઈતર ધર્મો પ્રત્યેનું તેમનું વલણ સમજવામાં મુશ્કેલી નહીં પડે.

આને માટે સોથી પ્રમાણભૂત તો કુરાન વિષેનો તેમનો મહા-ગ્રન્થ છે. તેનું નામ છે 'તરજુમનુલ્લ કુરાન'. તેમાં કુરાને શરીરનો ઉર્દૂ તરજુમો-તથા સવિસ્તર રીકા છે તેની સાંખી પ્રસ્તાવનામાં તેમણે ધર્મને સમતી પોતાની વિચારસરણી સમજાવી છે. આ તરજુમાને રીકાને લગનો ઘોડો ઇતિહાસ અહીં અસ્થાને નહીં મૂકાય. રાંચીની નજરોમાં ચાર વરસમાં તેમણે એ ગ્રન્થના ત્રણમાંથી બે ભાગ લખેલા; ને ત્રીજા ભાગનું કામ ચાલતું હતું. એટલામાં એક દિવસ એકાએક ડેપુટી કમીશનરે (જેને આપણે ત્યાં કમેન્ટર કહે છે) આવી રાખેતા મુજબની જારીક 'જડતી' લીધી; જેટલું લખાણ હાથમાં આગ્યું તે બધું જપ્ત કર્યું; ને તે દિલ્હીના સરકારને મોકલો આપ્યું. નજરોમાંથી છૂટ્યા પછી પણ તેમને એ લખાણ પાછું

આપવામાં આવ્યું નહીં. છેવટે તેમણે ૨૫ લોડ સિંદની મારફતે હિંદુસ્તાન સરકારને કામળ લખ્યો, તેનો જવાબ એવો મળ્યો કે 'બિદાર સરકારને લખો તમને લખાણ પાછું આપવા માટે એ સરકારને અહીંથી હુકમ મોકલાયો છે' મૌલાનાએ બિદાર સરકારને લખ્યું. એ સરકારે લખાણના પાના પાછા આપ્યાં તે ખરા, પણ તે સાવ વેચણછેરણ ને અડધા બળી ગયેલા હતા તેની સાથે મૌલાના સાહેબને જે કાગળ સગ્ગર તરફથી મળ્યો તેમાં એવી મતવચન લખાણ હતું કે 'એકવાર અહીં આમ લાગી હતી, અને તમારા લખાણનાં પાનાંમાંથી આટલા થોડાકે બચ્યા છે એને માટે તમારા કિંમતનો પાડ માનો.' 'પોને કેવી કીમતી વસ્તુનો નાશ કયો છે એનું સરકારને ખાન નહોતું. કાર્નાઈલના મદામન્ય 'દેચ દેવોદ્યુશન'ના પહેલા ભાગનું લખાણ તેના મિત્ર જોન રુબર્ટ મીનના નોકરે ચૂતામાં પધરાવી દીધેલું, ત્યારે એને પણ ક્યાં ખાન હતું કે પોતે શો મજમ કરી ગયો છે ?

જે લોકો મૌલાના સાથે સામાજિક ને રાજકીય બાજતોમાં એકમત નથી તેઓ પણ તેમની આ દીકને વિષે અત્યંત આદર ધરાવે છે, કેમકે તેમની અગ્રાધ વિદ્વતા ને અત્યંત જીદી વિવેચન-શક્તિને વિષે એકના દિંદના જ નહીં પણ બીજા ધરિલામી દેશના મુરલીમ વિદ્વાનો ને હિતેમાઓમા પણ જરાયે વિવાદ છે જ નહીં.

પણ હવે એ મન્ય તરફ વળીએ મૌલાના સાહેબે સૌથી પહેલાં એક પાવાની વાત કહી દીધી છે તે એ કે સર્વ ધર્મનાં મૂળ—અથવા કહેા કે સર્વ ધર્મનું મૂળ—એક જ છે, દરેક ધર્મ, દેશ અને યુગને તેનો પોતપોતાનો શિક્ષક અને પેગમ્બર મળી ગયો છે, અને તેમણે શીખવેલા મૂળ સિદ્ધાન્તો તે એક જ છે. મૌલાના સાહેબ કહે છે "કુરાન કહે છે કે મને તે દેશ ને મને તે યુગ લો, તોપણ અલ્લાએ મોકલેલા તમામ પેગમ્બરોએ માણસમતના કલ્યાણ માટે એક જ સર્વબોધ સત્ય શીખવ્યું છે એ સત્ય છે

શ્રદ્ધા અને સદાચર—એટલે કે એક ખુદાની બંદગી ને નીતિમય આચરણ. આથી વિરુદ્ધ જે કંઈ કહેવાય તે સાચો ધર્મ નથી. કુરાન કહે છે : ‘અલમત્ત, મેં દુનિયાની દરેક પ્રજાને માટે એક રસૂલ મોકલ્યો છે; તેણે એ પ્રજાને શીખવ્યું છે કે એક ખુદાની બંદગી કરો, ને ત્રિપક્ષવાસનાથી ખેંચાઈ જાઓ નહીં.’ (૬; ૧૮) વળી : ‘મેં તારા પહેલાં બીજા કોઈ રસૂલને એવા ફરમાન વિના મોકલ્યો નથી કે હું અલ્લા એક જ છું; તેની જ ‘બંદગી તમારે કરવાની છે, બીજા કોઈની નહીં.’ વળી કુરાન એમ પણ કહે છે કે અલ્લાએ માણુસમાનને એક ઇ-સાન તરીકે પેદા કર્યો હતો; પણ તેમણે જુદાં જુદાં નામો ને છાપો ધારણ કર્યાં, અને માણુસગતની એકતાના કંકડા કરી નાખ્યા તમે જુદી જુદી ઓલાદમાંથી જન્મ્યા હતા, એટલે તમે જુદાં જુદાં નામ ધારણ કર્યાં, ને એક-બીજાથી તોખા પડ્યા. તમે જુદા જુદા દેશોમાં જન્મ્યા; ને તેથી એક દેશના લોકો બીજા દેશના લોકો સામે લડે છે. તમે જુદી જુદી કામના છો, ને તેથી માહોમહિ લડાઈ કરો છો. તમે જુદા જુદા રંગ લઇને જન્મ્યા, અને તેથી પરસ્પર દેષને લીધે રંગ રંગ વચ્ચે યુદ્ધો થયાં. બાપા વળી બેદ વધવાનું એક બીજું કારણ સર્વ પડ્યું. બીજા પણ અનશ્ચિત બેદો છે—તવંચર ને મરીજ, શેઠ ને નોકર, ઊંચા કુળના ને નીચા કુળના, બળવાન ને નિર્બળ, વગેરે. આ બધા વિગાઓને લીધે વિસંવાદ ને કલદ થયા વિના ન જ રહે. ત્યારે આ છટાછવાયા વિખેરાયેલા મણકાને એક સૂત્રે પરાવનારી, ને હિતબિત થયેલી માનવજાતિને એક સંયુક્ત ગ્રન્થસમાજનું ૩૫

તમે ગમે તે કામ ગોત્ર કે દેશના હો, તોપણ તમે જે પગે એ એકમાત્ર પિતાને ચરણે જશો તે પગે જ તે તમારા કુન્નવી ઝખડા-આનો નિકાલ આણુરો, ને તમારા કુદ્યોને જોડી એક કરશે ત્યારે તમે સમજજો કે આખી દુનિયા તમારો મુલક છે, આખી માણસ-જાત એક કુટુંબ છે, ને તમે એક જ પિતાનાં મંતાન છો.”

વળી કહે છે : “ખીજ ઈશ્વરપ્રેરિત ગ્રન્થો કે ધર્મો કે ખીજ દ્રષ્ટાઓ કે પેમંબરાએ કુરાનમાં ઉપદેશના સનાતન સત્ય સિવાય ખીજું કંઈ શીખવું છે એમ સાબિત કરી બતાવવા કુરાન કોઈને પણ પડકાર કરે છે. તે કહે છે : “તમે જો (મારા ઉપદેશના) સત્યનો ઈનકાર કરતા હો, તો ઈનકારના ટેકામાં આની પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલી કોઈ પણ ચોપડીનો પુરાવો આપો, અથવા તો તમને વારસામાં મળેલા કોઈ પણ જ્ઞાન કે સત્યનો પુરાવો આપો.” (૩; ૪૬) આમ કુરાન તો પોકારીને કહે છે કે સર્વ ધર્મોનાં સનાતન સત્યો એક-ખીજને ટેકા આપે છે. અને જો એમ હોય. તો એ પરથી એટલું સાબિત થાય છે કે એ બધાની પાછળ એક જ સાચત, સનાતન સત્ય રહેલું છે.”

તે પછી ધર્મના સારજૂત મર્મનું ને તેના કાચનાનું, ધર્મના મૂળનું ને તેની શાખાઓનું, વિવેચન આવે છે : “કુરાન કહે છે કે સર્વ ધર્મના શિશુઓમાં બે ભાગ હોય છે—એકમાં સાચત સિદ્ધાન્તો આપેલા હોય છે, તે ધર્મનું ઉત્તરચાલ હોય છે. ખીજમાં ધર્મનું બાહ્ય રૂપ આવે છે. તે ધર્મનો બહારનો સાજ અથવા સરંજામ હોય છે. પડેલી મુખ્ય વસ્તુ છે, ખીજ જોણુ છે. પડેલીને કુરાન શ્રદ્ધા કહે છે; ખીજને આચારની રમૂતિ કહે છે. આ ખીજ વસ્તુ તે શગબા, અથવા નુસુક, અથવા મિનાહજ, કહેવાય છે. એમાંના પડેલા - બે શબ્દનો અર્થ છે માગો; ને ત્રીજનો અર્થ છે પૂજા કે ઉપાસનાનો વિધિ. કુરાન કહે છે કે જન્મતના ધર્મો વચ્ચે જે ભેદ છે તે મુખ્ય વસ્તુ—એટલે કે સાચત સત્યો—પરતે નથી હોતો, પણ

આચારના નિયમો, ઉપાસનાના વિધિઓ, પરત્વે હોય છે એમનો ભેદ મૂળમાં નથી હોતો, પણ કાર્ણાધાર્જુનમાં હોય છે, અંદરના પ્રાણમાં નથી હોતો, પણ બહારના આગાર અથવા ઠવેરમાં હોય છે. આ ભેદ આનવાપ દ્વારા ધર્મનો હેતુ માનવજાતિનું કલ્યાણ છે; પણ માણસજાતની પરિસ્થિતિ દરેક યુગમાં ને દરેક દેશમાં જુદી જુદી હોય છે એક દેશ કે યુગને અમુક દગની રહેણી જરૂરી હતી, બીજાને બીજી દગની એટલે દરેક દીન અથવા ધર્મના બાજુ રૂપમાં તે તે યુગ ને દેશની બાવનાનું પ્રતિબિંબ પડેલું; ને તે એ યુગ અને દેશને બંધમેસતું હતું કુરાન કહે છે ‘હે રસૂન’ મેં દરેક પ્રજાને, દરેક કામને બદલીની એક ખાસ રીત બતાવી છે તેથી માણસોએ આ રીતને રિથે કબજા ન કરવા જોઈએ’ (૨૨; ૬૭) કુરાન તો એથી પણ આગળ જાય છે, અને ધર્મનું સારજૂત તત્ત્વ સામા રહેલું છે, ને માણસ પોતાનું કલ્યાણ કેવી રીતે સાધી શકે, તે બતાવે છે કુરાન કહે છે કે માણસ કઈ દિશા તરફ મોડું કરીને નમાજ પઢે કે પ્રાર્થના કરે—તે પૂર્વ તરફ મોડું રાખે કે પશ્ચિમ તરફ—એમાં ધર્મ સમાયેતો નથી. ધર્મનું સારજૂત તત્ત્વ તો એક ખુદાની બદગી અને સદાચારમાં રહેલું છે પછી કુરાન એ બનેલી બ્યાખ્યા આપે છે :

“તમે નમાજને વખતે તમારું મોં પૂર્વ તરફ રાખો કે પશ્ચિમ તરફ તેમાં ધર્મ (નેઈ) નથી ધર્મ એ છે કે આદમી અધ્ધાને માને, આખરત યાને ઈર્મના ફજને માને, ફિરસ્તાઓને માને, તમામ ગળદખી કિતાબો તથા તમામ ગબીઓ યાને રસૂનોને માને, પોતાની માલમત ને દોલતમાંથી અધ્ધાને નામે પોતાના સગાઓને, સગીરો (અનાથો)ને, ગરબવાનને, વહેન્-મારૂંને, અને આગળને દાન આપે, જુલાયોને છોડવવામાં પોતાની દોલત ખરચે, અધ્ધા પાસે દુવા આગે, જહાત (પોતાની કુલ મિલકતનો આઠામા આઠા આળાસનો ભાગ દર વરસે અધ્ધાને નામે જિરાતમાં આપવો તે) આપે, કોઈને વાવદો કે વચન આપે તો તે પાળે, અને સુરીખતોમાં, તહલીફમાં, ને અફૂતના દિવસોમાં દહલા ને ધીરજ રાખે એ લોકો આમ

કરે છે તેઓ જ સાચા છે, અને તેઓ જ મુત્તરી થા ધર્માત્મા છે.”
(૨; ૧૭૭)

ઉપરના અનુવાદમાં ‘વાયદો કે વચન’ કહ્યું છે ત્યાં મૌલાનાએ ‘મત કે પ્રતિગા’ એવો અનુવાદ કર્યો છે.

કુરાનનાં આ સુંદર વચનોની સાથે ગીતાના અધ્યાયને અન્તે આપેલાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ, કે મારમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલાં ભક્તનાં લક્ષણ, કે બાઈબલના નવા કરારમાંનું ‘ગિરિપ્રવચન, સરખાવી જોવાથી સમજશે કે કુરાનનાં આ વચનો પર મૌલાના સાહેબે આપેલી ટીકામાં કેવો મંજીર અર્થ સમાયેલો છે.

કુરાનમાં એક આયત આ પ્રમાણે છે:

“અહાએ તમારા પર આ કિતાબ (કુરાન) ઉતારી છે તે સાચી છે. તે બીજી કિતાબોને સાચી ઠરાવે છે એ એની પહેલાં આવી ચૂકી છે ને ને તમામ એ અસહી કિતાબ (જ્ઞાન)માંથી લેવાઈ છે (ને અહીંની જ પાસે છે). આ કિતાબ (કુરાન) તેની પહેલાંની તમામ કિતાબોને ટૂંકો આપે છે.અહાએ સહુને માટે જુદી જુદી શરઅ અને મિનહાજ (રીતરિવાજ અને ઉપાસનાના પ્રકાર) બનાવી છે. અહીંની ઈચ્છા હોત તો તમારો સહુનો એક જ ફરકો (એક જ રીતરિવાજ માનવાનો) બનાવી દેત. પણ અહીંની ઈચ્છા તો એવી હતી કે જેને ને તરીકો બતાવ્યો છે તેમાં તેની અજમાયશ કરી જોવી. તેથી આ ફરકોની પાછળ ન પડતાં નેકીની રાહ પર એકબીજાથી આગળ નીકળી જવાની કોશિશ કરો. સહુને અહીંની પાસે જ પહોંચવાનું છે.” (૫; ૪૮)

આના પર વિવેચન કરતાં મૌલાના કહે છે :

“આ આયત પર ઉપરઉપરથી નજર નાખીને આગળ ન વધો, પણ એના એકેએક શબ્દ પર વિચાર કરો. કુરાન જ્યારે પ્રગટ થયું ત્યારે દુનિયાની હાલત એ હતી કે જુદા જુદા ધર્મોના ઉપાસકો ધર્મોનાં બાલ રથો ઉપર જ ભાર દેવા હતા, ને તે જ ધર્મનું સારજૂત તરવ છે એમ સમજતા હતા. દરેક જણ એમ માનવું કે અમારા સિવાય બીજા કોઈ

ધર્મના લોકોને ઝુજી મળવાની નથી, કેમકે તેમના વિધિઓ ને તેમની ક્રિયાઓ અમારાથી જુદાં છે કુરાન કહે છે કે આમ, માનવું એમાં તો દીનનો ઇનકાર રહેલો છે. અસલી દીન ગું છે કે એક ખુદાની પરસ્તી (ઉપાસના) અને નેક આચરણવાળી જિંદગી. એ કોઈ એક જ આદમી કે કોમનો વારસો ન હોઈ શકે, કે એના સિવાય કોઈ ઈન્સાનને ન મળી શકે એવું ન બને.....ધર્મના વિધિ અને રીતરિવાજ તો દર જમાના ને દર મુલકની હાલત પ્રમાણે બદલાતા રહ્યા છે, ને બદલાતા રહેશે.....વળી એ આયતમાં કહ્યું છે કે અહીં બધું બજતો હોવાથી તેણે બહીષ્કારને આ વિધિવત્તા પેદા કરી છે. આ આયત કહે છે કે ફરેક જમાતને માટે મેં જુદાં જુદાં નિયમ ને રિવાજ ઠરાવેલા છે; એમ નથી કહ્યું કે જુદાં જુદાં દીન (ધર્મ) બનાવ્યા છે દીન તો સહુને માટે એક જ છે; અનેક કે જુદાં જુદાં દીન હોઈ શકે નહીં. કુરાન કહે છે કે માણસનો સ્વભાવ એવો છે કે બહાદના વિધિ ને રિવાજમાં તો ભેદ હોવાનો જ; અને ફરેક જગતને એમ લાગે છે કે મારો વિધિ ને મારો રિવાજ સારો. તે વિરોધાની દષ્ટિએ પોતાના રીતરિવાજ તરફ ભેદ શકતો નથી પણ જેમ તમારો રસ્તો તમારી નજરે ઉત્તમ છે, તેમ જ ખીજા લોકોની નજરે તેમનો પોતાનો રસ્તો ઉત્તમ લાગે છે તેથી સહિષ્ણુતા રાખવી એ એક જ રસ્તો આપણે માટે છે.”

હવે હું કુરાનની ખીજી ત્રણ આયતો એવી આપું છું જેને વિષે મૌલાના સાહેબ કહે છે કે એમાં કુરાનના આખા ઉપદેશનો સાર આવી જાય છે; હકીકતમાં, જે વાન કહેરાને માટે મોઢા મોઢા મન્યો લખાયા છે તેનો સાર આવી જાય છે તે ૨૧ મી સુરાની ૬૨, ૬૩ ને ૬૪ મી આયત છે:

“ખરેખત તમારી સહુ ઈન્સાનોની આ એક જ કોમ છે, ને એક જ અલ્લા તમારો સહુનો સ્વામી છે. તેથી તેની જ પૂજા (ઈબાદત) કરો. લોકોએ પોતાના જુદા જુદાં વાદા બનાવ્યા, છે, ને એક દીનના નાના નાના ટુકડા કરી નાખ્યા છે. આખરે તો સહુને એક જ અલ્લાની પાસે જવાનું છે. તેથી (યાદ રાખો આ સત્ય છે) એ કોઈ માણસ ને કોઈનાં કામ કરશે ને અલ્લા પર વજાન રાખશે તેનો પ્રયત્ન એણે નહીં જાય અને એનાં સત્કર્મો નોંધવાને ત્યાં બેઠા બીજા.”

આના પર વિવેચન કરતા મૌલાના કહે છે :

“જે નમીઓ યાને પેત્ર ગરે જુદા જુદા જમાનામાં ને જુદી જુદી પ્રભુઓમાં થઈ ગયા તે સદુના ઉપદેશના સાર ચો હોનાં । જુ । જુદા જમાનાઓ ને સમૂહોવાળી માણસમતને તેમનો પેનામ ચો હતો । તે પેનામ એક હતો કે અનેક ? દરમી આવત રવધ્ સંદોમાં કહે છે કે એમનો પેનામ એક જ હતો, ‘ને ને આ પ્રમાણે ‘હોના—’ તમારી સહુ ઈસાનોની આ એક જ કોમ છે, ને એક જ અલ્લા તમારો સદુનો સ્વામી છે તેથી તમારા જુદા જુદા વિભાગ પાડ્યો નહી, ને એની જ પૂલ (કળાદત) કરો ।’

પણ માણસો આ ઉપદેશ ભૂલી ગયા તેમણે દીન (કમ)ના અનેક ટુકડા કરી નાખ્યા, તેમાંથી અનેક દીન બનાવ્યા, ને દરેક સમૂહ બીભધી નાખો પગ ગયો એકતાને બદલે વિવિધતા, અલેહને બદલે ભેદ, એ પોતાના તેઓ કરવા લાગ્યા । પણ આજરે તો સદુએ એ અલ્લાની પાસે જ પાછા જવાનું છે ત્યાં બધું ખુલ્લું થઈ જશે, અને દરેક સમૂહ ભેરો કે સાચી વસ્તુનું તેને જે વિગ્મરણ થયેનું તે તેને ક્યા દોરી ગયું હશે

કુશને તેની શેઠીના અજગ બદલે વડે એક દ્રુષ્ટી આવતમા આ વિષયના આખા અન્યેના અન્ય સમાવી દીધા છે અને તેમાં કેવળ એક વાત જ કહી નથી, તે એવી રીતે કહેવા મા આવી છે કે તે દલીલની એક અદ્દલ સાકળ બની રહે છે (ક) તમે ગમે તેટલા વારા ને વિભાગ પેદા કર્યા હોય, તોપણ તમારી કોમ—તમારી જિરાદરી—તો એક જ છે, (ખ) હું તમારો સદુનો એકમાત્ર રક્ષક છું, તે સિવાય બીજે કોઈ રક્ષક નથી, (ગ) આખી માણસમત જે એક જિરાદરી છે, ને તેમનો રક્ષક એક જ છે ને બીજે કોઈ નથી, તો પછી ઈજાદત અને જાદગીની રીત પણ એક જ કેમ ન હોય ? મેં શા માટે હોવી જોઈએ ? તેથી તમે એની જ ઈજાદત કરો, કેમકે તમે એક છો ને એ એકને માટે જ છો બધી જગ્યાએ જ એકનો જ ઉલ્લેખ છે, એકથી વધારેનો નથી અહીં જે ‘તેથી’ શબ્દ છે તે આ આખી દલીલમાં બળ પૂરે છે

આ એક આવતમા ત્રણેય એકતાનો સાર આપેલો છે જિરાદરીની એકતા, અલ્લાની એકતા, ને દીન તથા ઇબ્નાદતની એકતા અને આ ત્રણ

એકતાએ તે કુરાનના પેગામનાં આવશ્યક તત્ત્વો છે. કુરાન દરેક જગાએ આ જ પેગામ બહાર કરે છે, ને એના પાયા પર જ પોતાનાં ઉપદેશ અને ચેતવણીની ઈમારત રચે છે. માણસમાત્રની ભાઈભાડુ તરીકેની ને એકતા છે તેનો અર્થ એ છે કે માણસમત્તની ને અનેક રીતની વિવિધતા છે તેની અંદર તેની એકતા છુપાયેલી પડી છે. આ વાત બૂલચો નહીં. તમારી કામો, તમારા મુલો, ને તમારી ભાષાઓ, એમાં ગમે તેટલી વિવિધતા હોય, તોપણ તમે માણસમત્ત તરીકે એક જ કુટુંબ છો; ને તમે ખરેખર ભાઈભાડુ છો. અહ્લાની એકતાનો અર્થ એ છે કે તમે ભલે અહ્લાનાં ગમે તેટલાં નામ ભેડી કાઢ્યાં હોય, તમે પૂતળાં ગમે તેટલાં ધામ સ્થાપ્યાં હોય, તમે અહ્લાને વિષે ભલે ગમે તેટલા જુદા જુદા ખ્યાલ મનમા રાખ્યા હોય, તોપણ તમે ને ભેદ ક્યાં છે તેને લીધે એ સત્ય કંઈ જુદું જુદું બની જઈ નથી—અહ્લા કંઈ જુદો જુદો થઈ જતો નથી. જેમ તમે એક કુટુંબ છો, તેમ તમારો રક્તક પણ એક જ છે, એના સિવાય બીજો નથી. ઈબ્રાહિમની એકતાનો અર્થ એ છે કે માણસમત્ત ભે એક કુટુંબ હોય, તો દીન એક જ હોવો જોઈએ, અનેક નહીં તેથી નેજી અપવા સદાચાર એક જ અહ્લાની ઈબ્રાહિમ કરવામા છે; એ બાબતમાં ભેદ અને વિભાગ પાડવામાં નથી.

વળી એક આયતમાં મુક્તિ અને સદાચારને માટે જરૂરી વસ્તુઓ સ્પષ્ટપણે સમજાવી છે. માણસમત્ત જુદા જુદા સમૂહો ને વાડાઓમા વહેંચાઈ ગઈ છે એ ખરું, છતાં મુક્તિ અને સદાચારમા જરૂરી વસ્તુઓ તો બધે એની એ જ છે. કુરાન કહે છે કે એ વસ્તુઓ તો તમામ જમાનામાં એની એ જ હતી—અહ્લાને વિષે યકીન; અને નેજીનું વતન અથવા સદાચાર. ને કાઠ માણસ અહ્લા પર યકીન રાખે છે ને નેજીનાં કામ કરે છે તેનો પ્રયત્ન કદી એણે નહીં ભય; ખુદ તેને જરૂર મંજૂર રાખશે જ. એમાં ‘ને કાઠ’ રાખે છે તે ધ્યાનમાં રાખો. યહૂદીઓ કહેતા: ‘યહૂદી બનો,’ નાઝરીનો કહેતા: ‘નાઝરીન બનો.’ કુરાન બહે છે: ‘ને કાઠ નેજીનાં કામ કરશે ને અહ્લા પર યકીન રાખશે.’ તે ગમે તે હોય, પણ જો અહ્લા પર યકીન રાખે ને નેજીથી ચાલે, તો તેનો યકીન ને તેનું કામ કદી એણે જવાનાં નથી. તેને એનું દેનામ જરૂર મળશે એ નિયમ છે. ‘તેનો યકીન ને તેનું કામ અમારે ચોપડે નોંધારો એને અમારે ચોપડેથી ભૂંસી નાખ-

વાની મમદાર કેની છે? દુનિયામાં બધે દરેક જાણુ અને એજે મયેલું માને, પણ અમારા ચાપડામાં તો તે ન બૂંસાય એવે અક્ષરે લખાઈ મયેલું દરો.” આ કેવી અમત્યની વાત છે! અને છતાં જો તમે કુરાન પરીની દીકાઓ જુઓ, તો અપ્રાસંગિક વાદવિવાદના ગોચરમાં એનું આખું મહત્ત્વ અટવાઈ મયેલું છે.”

ખીજો એક ઠેકાણે, દુનિયાના જુદા જુદા પેશાંજરો વચ્ચે કયો ભેદભાવ રાખવાની મનાઈ કરનારી આપત પર વિવેચન કરતાં, મૌલાના કહે છે :

“કુરાન કહે છે કે અલ્લાના રાહ પર ચાલનાર દરેક જાણુની જો રાજ કાઢે તેણે જુદા જુદા પેશાંજરો ને જુદા જુદાં ધર્મશાસ્ત્રો વચ્ચે ભેદભાવ ન રાખવો, સફુના પર સરખી આરયા રાખવી, ને એકેની વગોવણી ન કરવી એણે તો એમ જ માનવું જોઈએ કે ‘સત્ય મમે ત્યાં ને મમે તેની પાસેથી પ્રગટ થયું હોય તોપણ તે સત્ય છે, નેમને તેના પર આરયા છે.”

ખીજો એક ઉતારો આપીને હું આ વિષય પૂરો કરીશ. જે માણસો શાંતિનો અક્ષરાર્થ કરે છે, ને વિચારને આચારથી જુદો પાડે છે, તેમને મૌલાના જરાયે સાંખી શકે એમ હું માનતો નથી. કુરાનની એક આપત પર તેમણે કરેલી દીકામાં તેમનો મત દીવા જેવો સ્પષ્ટ કરેલો છે. તેઓ કહે છે :

“યહૂદીઓ માનતા કે તેઓ અગ્રાની માનીલી પ્રજા હતા, અને અલ્લાએ તેમને જે ધાર્મિક સત્યો આપ્યાં તે તેમની આગવી મિલકત હતા. કુરાન એ વાતને ખોટી કહે છે. યહૂદીઓની ધર્માધતાને હા નહોતી. તેઓ કહેતા : ‘અમે યહૂદીઓ છીએ એટલા માટે અમે નરકના અગ્નિમાંથી મુક્ત છીએ, અને ઈશ્વર અમને નરકમાં મોકલશે તોપણ તે એના ક્રોધને કારણે નહીં હોય, પણ અમે એ અગ્નિમાં પાવન થઈને પાછા સ્વર્ગે જઈએ એટલા માટે જ તરો.’ આ ટોંગમાં રહેલું પોઠગપણું કુરાન ઉધાડું પાડે છે ને કહે છે : ‘દરેક યહૂદીને મુસ્લિમની બાહેધરી ને નરકઅગ્નિમાંથી મારી માટે બાહેધરી અપાઈ છે, એ વિચાર તમને ક્યાંથી મળ્યો? અલ્લાએ શું તમને મુક્તિનો ખરીતો આપ્યો છે? એને માટે તમારી પાસે કશી સાબિતી

ન હોય, તો તમે ઇશ્વરનો ઇનકાર નથી કરતા ને તેને નામે એક નૂહી વાત નથી ચલાવતા ? કુરાનની આયત તો આ રહી: ('યાદ રાખો, હે મુસલમાનો !) મુકિતનો આધાર તમારી ઇચ્છા પર નથી, તેમજ બીબલ ને લોકોની પાસે પાઠ કિતાબો હતી તેમની ઇચ્છા પર પણ નથી. [ખુદાઈ કાયદો તો એ છે કે] ને કોઈ માણસ જરાં કામ કરશે તેને એનું ફળ ભોગવવું પડશે. અસ્લાના બાઈબાંથી તેને બચાવનાર કોઈ મદદગાર કે મિત્ર તેને મળવાનો નથી. 'જેમ સોમલ ખાનાર માણસ ચઢી હોય કે બીબલ કોઈ ધર્મનો હોય તોપણ તેનું ચોત અગૂઠ નીપજવાનું, ને જેમ દૂધ પીનાર ચઢી હોય કે બીબલ કોઈ ધર્મનો હોય તોપણ તેનું સારીર પુષ્ટ થવાનું, તે જ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ માણસ ગમે તે મનઃકાંક્ષા કે ધર્મનો હોય તોપણ તે નેનું વાવશે તેનું તેણે લગ્ય જ છોકો. "

અમેરિકાના ટેક્સાસ સંસ્થાનમાં રાખી કોલેન કરીને એક ચઢી ધર્મવેત્તિ હમણાં હમણાં જ થઇ ગયા તેમની વાત મેં મીલાનાને કરી. એમને કોઇએ પૂછ્યું કે " તમે ને લોકોને મદદ કરો છો ને જેમનાં સંકટ ટાળો છો તેમાં કોઇ ચઢી કેમ નહોતો ? " એટલે રામી બોલી બીક્યા : " હા, ખરી વાત છે. એમાં ચઢી એકેય નહોતો. એથી શો દરક પડ્યો ? આ શહેરમાં મેથોડિસ્ટ કોનમ્યુનિયું, બેપ્ટિસ્ટ ધરકોલેસ, પ્રેસ્બીટેરિયન ચરીમાઈ, કે કેથલિક પા નેનું કશું હોતું નથી " મીલાના કહે : " એ જ વૃત્તિ ખરાબર છે. "

એક ધાર્મિક સમૂહ બીબલ સમૂહ પર સત્તા બોગવે ને શિર-જોરી કરે એમ મીલાના માને છે ખરા ? ૧૯૨૨ માં અદાલત આમળ કરેલા એકરામમાં તેમણે ' ઇરિગમનું આધિપત્ય ' એ શબ્દો વાપર્યા હો ખરા. પણ એના અર્થ વિષે એમની ટીકામાં પૂરેપૂરો ખુલાસો આપ્યો છે. તેઓ કહે છે : " ઇસ્લામનો અર્થ છે સત્યનો સ્વીકાર, ને તેને અનુસરીને કરેલું વર્તન. કુરાન કહે છે કે દીનની

અસલી વાત—ધર્મનું સારભૂત તરફ—નધે ઠેકાણે એક જ છે :
 અહાએ કરાવેતે રસને ચાલો એ નેકીનો રસ્તો એકલી માણસ
 જાતને • માટે નથી પણ જીવમાર્ગને માટે છે” એટલે ઈસ્લામતા
 આધિપત્યનો અર્થ કેવળ એ લોકોનું આધિપત્ય જ છે, જેમનાં
 વિચાર, વાણી ને વર્તનમા પૂરેપૂરી ઈશ્તિગાર્થજીવિ પ્રગટ
 થાય છે, અથવા બાઈબલની ભાષા વાપરીને કહીએ તો,
 જેઓ ઈશ્વરના રાજ્યનો ને ઈશ્વરના પુણ્યમાર્ગનો સ્વીકાર કરે છે
 મૌલાના ફરીફરીને કહે છે કે ઈસ્લામ એ ઠાઠ નવો ધર્મ નથી,
 પણ જેઓ અવાધી ને અધ્યાના નેકીના રાહ પરથી ચાલીને આગા
 ચાસ્વા અથા હતા તેમને ફરી અધ્યાના તરફ ને તેના નેકીના રહ
 તરફ પાછા વળવા માટેનો સાદ માત્ર છે.

સ્વભાવની વિશેષતાઓ

મોહાના સાહેબની રરીરાકૃતિ જાગી, ટટાર ને બચ્ચ લાગે
 એવી છે તેમની આખાથી ઝરી ચમક તેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની
 સાક્ષી પૂરે છે, ને જોનારના મનમાં તેમને વિશે ભયમિશ્રિત આદર
 નો ભાવ ઉત્પન્નવે છે. હકીમ અન્નમલખાન અને ડૉ. અનસારી
 જેવા જે પ્રતાપી પુરુષોએ ઈસ્તિમાઈ સંસ્કૃતિના ઉત્તમોત્તમ અશાને
 પોતાના જીવનમાં મૂતિમત કરેલા તેમનું સ્મરણ મોહાના સાહેબને
 જોતાવેત તાજું થાય છે; કેમકે તેઓ પણ એ જ શ્રેણીના છે.
 તેમની રીતમાતમાં સુદૃઢ વિવેક, શિષ્ટતા ને સરકારિતાનું એવું
 સુખમ મિશ્રણ છે કે તેઓ જ્યાં જાય છે ત્યાં તેમને વિષે લોકોને
 આદર જીપજે છે પણ સાથેસાથે તેઓ ખુબ એ જ મોના છે ને લોકો
 સાથે સહેજે બગતા નથી બીજા કેટલાક નેતાઓ એવા હોય છે જેમની
 પાસે ઠાઠ પણ માણસ વિનાસકોએ છૂટથી જઈ શકે છે, નાનાં
 મોટાં, ગરીબ તથા મર, સહુ તેમની પાસે જઈ તેમને પજવે છે, અને
 તેથી, તેમની મરજી હેય કે ન હોય તોપણ, તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં
 લોકપ્રિય થઈ પડે છે આવા નેતાઓની હારમાં મોહાના સાહેબને
 મૂકી ન શકાય તેમનામાં ગાઢ તુલના છે, યાનને માટે પાર વિનાની
 પિરાસા છે, ને ઉપનાત તેમનો સ્વભાવ ચિન્તીશીલ છે એને લીધે
 લોકસમૂહમાં જામને બળવાનું, તેમના દુ ખની કદી પૂરી ન થાય
 એવી કહાણી સાબળવાનું, ને તેમને દિલારો આપવાનું એમનાથી
 બની શકતું નથી. દેશના દીન દનિત વર્ગોને માટે એમના મનમાં
 લાગણી નથી એવું નથી. થોડા જ દિવસ પર ખાદીના રહસ્ય વિષે

એમનું બાપણ સંભળી મને 'શું કે એ રસિક વિષય પર એમને, કલાકો સુધી બોલતા સંભળ્યા જ કરું ! એ બાપણમાં તેમણે કહ્યું :
 “તવંજર અને મરીજની વચ્ચે આજે જે મોટા સમુદ્ર પડી મયેસ છે તે સ્વરાજ આવે ત્યારે પુરાઈ જવો જોઈએ. સ્વરાજ જો એટલું કામ ન કરી શકે, તો એવા સ્વરાજનો કશો અર્થ નથી. આપણ જે કરોડો દીન દસિત બાઇમડેનો છે તેમની સાથે કંઈક પણ એક તાની લામણી આપણાં મનમાં પેદા થવી જોઈએ. એ લામણી ખાદી ને તેના સાર્વાત્રિક ઉપયોગથી પેદા થઈ શકે છે; બધે એ કામ એનાથી સારું કરી શકે એવી જીજ્ઞાસા વસ્તુ મારા ખ્યાલમ આપતી નથી. આપણે જમાનાઓ ચર્ચા જિયે આસને ચડીને જોઈ શકીએ. ત્યાંથી આપણે નીચે જીતરવા માગીએ છીએ ખરા ? આપણાથી ઓછા નસીમવાળા જે બાઈઓ છે તેઓ આપણી જોડાને કામ કરે; આઝાદી માટે કામ કરવામાં સૌરવ અને આતંદ માને; અને આઝાદીની શોધની જેમ આપણને દેખાવી જોઈએ તેમ તેમને પણ દેખાય; એવી આપણાં મનની ઈચ્છા છે ખરી ? તેઓ તમારી સાથે જ જગીને બેઠા થાય એમ તમે ઈચ્છો છો ખરા ? તો આપણે માટે એક જ રસ્તો છે, ખીજો નથી. તે રસ્તો એ કે આપણને કેસમાં ઠેર ઠેર ફેલાવો દેવી.” અને છતાં મને એવો ખ્યાલ છે કે એમના સ્વભાવનું ધાતર તેમને મામડામાં રેડિયો ફેરવતા બેસવા ન દે. તેઓ પોતે આ વાત બહુ સારી રીતે જાણે છે; અને હું તો માનું છું કે પોતાની મર્યાદાઓનું બાન જોટણું મોહના સાદેગને છે તેના કરતાં વધારે બહુ જ ઓછા નેતાઓને હશે.

એક અર્થમાં એ એમની નિર્જનતા છે તેમ એમનું બળ પણ છે. તેમની વિદ્વતાએ ને તેમના બુદ્ધિપ્રવજ સ્વભાવે તેમના માનસમાં એક પ્રકારની તટસ્થતા આણેલી છે. તેઓ કોઈ પણ વિષયમાં અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ દલીલોનો બહુ જ સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરે છે; ને ધણીવાર કંઈ નિર્ણય પર આવી ન શકતા હોય એવો ભાસ

ચાલે છે. મદાસભાદ્રના ધણા માણસો કરતાં એમની જુદી કોઈ પણ વિષયને વધારે તીવ્રતાથી પકડી લે છે; અને ઘણીવાર કોઈ વિષયમાં મદાસભાની નીતિનું વિવેચન એવી ઝમઝમો ને સ્પષ્ટતાથી તેઓ કરી શકે છે કે એ બાબતમાં એમને કોઈ આંટી શકે એમ હોતું નથી. પણ એને લીધે જેટલીકવાર એમનો ચોક્કસ મત શેા છે એ બાજુનું ચોકોને મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પંડિત મોતીલાલજી અને મૌલાના સાહેબને મારું મિત્રના હંતી. સ્વરાજ પક્ષનું કાંમ ધમધમકાર ચાલતું હતું તે દિવસોમાં પંડિતજી દમૈયાં મૌલાના સાહેબના બૌદ્ધિક ને નૈતિક અનુમોદનની અપેક્ષા રાખના પણ ધણીવાર મૌલાના સાહેબ માંધીજનો મુદ્દો પક્ષકર્તાઓમાં સમજી ગયે, ને બોલી ગયે: “મદાત્માજી, હું આપનો મુદ્દો તરત જ સમજી ગયો.” ત્યારે વયોવૃદ્ધ મોતીલાલજી દસનાં દસતાં મીઠી ટકોર કરી શે: “પણ દુઃખ એ વાતનું છે, મૌલાના સાહેબ, કે તમે કોઈ પણ વાત બહુ ઝડપી સમજી ગયો છો!” ને પછી ખડખડાટ દાસ્તથી ઓરડો માણી ગયે.

પણ, મેં કશું તેમ, એ એમનું બગ પણ છે. મદાસભાના દળમાં મૌલાના કરતાં ચડી જાય એવો કોઈ મુત્સદ્દી નથી. તેઓ કોઈ વાત સમજે ને સ્વીકારે, એટલે તે વાત જેટલી દૃષ્ટિએ વિચારી શકાય તે બધી દૃષ્ટિથી, જેટલી ગુણગુણો તપાસી શકાય તે બધી બાજુથી, તેનું વિવેચન કરવાની જુદીશક્તિ જેટલી તેમનામાં છે તેટલી બીજા કોઈમાં નથી. એને લીધે થયે અણીને પ્રસન્ને માંધીજી એ કામ એમના પર છોડે છે.

પણ એમાંથી મૌલાના સાહેબ અને માંધીજી વચ્ચે જે માઠ સ્નેહ છે તેની ચાતી મળી રહે છે. ૧૯૩૬માં સિંધના પ્રધાનમંડળ વિષેનો પ્રથમ ઉઠેલવો બહુ કઠણ ચર્ચ પડ્યો હતો. એ પ્રથમ તો દમૈયાં જ કાજુ રહ્યો છે. એની કંલુર્ષ એટલી વધી પડી કે એ વિષય માંધીજી બામન્ય રજૂ કરવામાં આવ્યો. મૌલાના સાહેબ કહે: “મારું પોતાનું મન એક દિશાએ જેંચાય છે. પણ જા બંધ

સવ લોભાં હું આપની નૈતિક વિવેકબુદ્ધિનો નિર્ણય સ્વીકારું છું એટલે આ બાગતમાં હું આપની સાથે દલીલ કરી વિના આપનો નિર્ણય સ્વીકારી લઉં છું.” અધીજ કહે “ના, પણ આપણે તો નક્કી કર્યું છે કે આવી બધી બાગતોમાં આખરી ફેસલ તમે કરો તે પ્રમાણે જ ચાલે એટલે હું તો વસ્તુબોધ અને રાજેન્દ્રગણ (પાર્લામેન્ટરી ચેટાસમિતિના સભ્યો) ને કહું કે તેઓ તમારા નિર્ણય સ્વીકારી ને ” પણ મોહાના સાહેબ કહે “હું પોતે તો આપનો નિર્ણય જ ઉવડનો ગણવાનો છું.” આમ બધા વખત સુધી પ્રેમની મીઠી રકઝક ચાલી, ને તેને અંતે હું માત્રું છું મોહાના સાહેબ હાથો ને અધીજ જીત્યા.

મેં મોહાના સાહેબને એકવાર પૂછ્યું “અધીજ પ્રત્યે આપને ઔદ્યોગ બધો અતુરમ છે એવું મૂળ કારણ શું?” તેઓ કહે “એમનામા પ્રખર બુદ્ધિ તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત એમનું જે નિષ્કેનક સત્ય છે તેનાથી હું એમની પ્રયે આકર્ષાયો છતાં ૧૯૨૬ સુધી મારું મન ઓછેવત્તે અસે પણ એમની ટીકા કરી કરતું એ વરસે મેં ‘યમ ઇન્ડિયા’માં એમનો એક લેખ વાંચ્યો તેમાં બાની એક નજીવી જૂમની ટીકા કરતાં તેમણે પોતાનો આત્મા ઠાતવી દીધો હતો. બાને કોઈએ થોડાક પૈસા એટલા આપ્યા હશે તે આજમના મન્ત્રીને આપવાનું તેઓ જૂની ગયેલાં એ લેખ વાંચી મેં મારા મનમાં કહ્યું ‘આ પુરુષની સત્યનિષ્ઠા વિશે એમના શત્રુઓ પણ શકા ઉઠાવી શકે એમ નથી’ એમની સત્યની આરાધના એમને કેટલી દલ સુધી લાઇ જઇ શકે છે એ જોતને હું છક ચર્ચ ગયેલો.”

મોહાના સાહેબ મદાસમાના કામકાજમાં કેવું અનોખું રથાન ધરાવે છે, એ પણ આ પ્રસંગ-પરથી જણાઈ આવશે એ રથાન તેઓ વગરો ચર્ચા—રાષ્ટ્રપતિ નહોતા ત્યારે પણ—ધરાવતા હતા અને તેઓ પ્રમુખપદે ચા બીજા કોઈ હોદ્દા પર હોય કે ન હોય તોપણ, ઇશ્વરે તેમને માટે જેટલા વરસ પ્રવૃત્તિમા ગાળવાનાં નિર્મેલાં હશે

તે બધો સમય તેમનું એ સ્થાન અવિચળ કાયમ જ રહેવાનું છે.

અને છતાં તેઓ સત્તાવાળા હોવાથી દૂરના દૂર ભાગે છે. મહાસભાના પ્રધાનમંડળો થયાં તે કાળમાં જ નહીં, પણ તે પહેલાં સ્વરાજ પક્ષ ધારાસભામાં હતો ત્યારે, તેમજ ત્યારપછી મહાસભાએ પોતાના ધારાસભાનું કામ હાથમાં લીધું ત્યારે પણ, તેઓ કાંઈ પણ ધારાસભામાં મહાસભા પક્ષના નેતા થઈ શક્યા હોત. પણ તેઓ તો એ વસ્તુથી અજાણ ને અજાણ જ રહ્યા. દેશમન્દુ દાસ અને પંડિત મોતીલાલજી હંમેશાં તેમની સલાહ લેતા; મહત્વના પ્રમંડાએ તેમને પૂછીને તેમનો મન જાણ્યા વિના કમલું ભરતા, નહીં પણ મીયાના સાહેબે હંમેશાં સલાહકાર રહેવાનું જ પર્મદ કરેલું; રામકાળના અખાડામાં જાને જીતરવાનો બિયાર તેમણે ઠી કર્યો નહોતો.

ગુજગતીમાં 'તાજમ્મ' વાપરીએ છીએ એવાર મે વાતચીતમાં
 એ શબ્દ વાપર્યો એ સમિતિ તેઓ રાજ થયા ખરુ જેટલાં એ બે
 ફાન્સી શબ્દોનો બનેલો સમાસ છે. ગુજગતીમાં એ શબ્દો છે,
 પણ ફાન્સી ને અસ્ખીના આ ધુરધર વિદ્વાનને 'એ અખણે' હો
 સારપછી તેમણે મને ઘણીવાર ખ્યુ છે "પેલો 'તાજકલન' શબ્દ
 બહુ સુંદર બનાવેલો છે હોં અમારે પણ તે અપનાવવા જોવો છે"
 કાપવાદક સમિતિના સમ્પ્રેષ્ટો ત્યારે નાસ્તો કે બોજન કરવા બેસે છે
 ત્યારે સમિતિની બેઠકમાં ચણેલી એન્ની એક્સરી, મૂઝી, ને ક્યારેક
 તીખી ચચોએમાં વિવિધતાનો અંશ લાવવા માત્ર 'અપસપ' ચનાવે છે.
 એમાં મૌલાના સાહેબ જુદા જુદા દેશો ને જુદા જુદા યુગોના આદારની
 વાતો કરે છે, એના ઇતિહાસનું એમને બહુ ચો જ્ઞાન છે ક્યારેક
 વળી તેઓ વચ્ચે બાષાણાશના દુચ્ચ સંભળાવે છે, તેને ક્ષીધે એમના

સંસ્કૃતનો 'ધર્મ' અર્થ' એ છે. એ શબ્દ અવસ્થામાં છે એટલે મંસ્કૃતમાં પણ હોવો. તો જોઈએ. સંસ્કૃતમાં 'ધર્મ' શબ્દ છે ને જ આ, એવી અટકળ બાંધવાનું સાબસ તો હું નહીં કરું; એકે 'ધર્મ'નો અર્થ તો એ જ છે. સંસ્કૃત એક યુગથી બીજા યુગમાં ને એક દેશથી બીજા દેશમાં કેના જિતરી આવેલા છે એ જોતાં આશ્ચર્ય થાય છે. સંસ્કૃત શબ્દ 'સંન્યાસ' હો. એનો અર્થ છે સંસારનો ત્યાગ કરી જન્મ-મર્ત્યમાં જવું. હવે 'સંન્યાસ' એ જૂની કારસીમાં 'સસન' બની જાય છે. ધરાનનો એક રાજવંશ 'સસન વંશ' કહેવાયેલો; કેમકે તેનો પહેલો રાજા માદીએ આવતા પહેલાં સંન્યાસી હતો. એ કેવા દિવસો હશે! તે વેળા રાજા બનાવવાનું કેટલું સહેલું હતું! એક રાજા નસંતાન મરી ગયો. તે મરતી વખતે કહી ગયેલો કે શકેરના હરવાળ જીવડે ને જે માણસ નમ્રરે પડે તેને રાજા બનાવી દેજો ! "

મોતાના સાહેબ પ્રાચ્ય વિજ્ઞાના મહાવિદ્વાન છે, ને અરબી ને કારસીનું તેમનું જ્ઞાન ઘણું જીકું છે, છતાં તેઓ જ્યારે બોલે છે ત્યારે એવી શુદ્ધ, સુન્દર, ને છતાં સાદી ઉર્દૂ બોલે છે કે તેમનું કહેવાનું સદુ વિનાયુસીમતે સમજી શકે છે. જે હિંદુસ્તાનીને બાંધીજી રાષ્ટ્રભાષા કહે છે તે હિંદુસ્તાની ભાષા મોલાનાર સાહેબ બોલે છે, એમ કહી શકાય. તેમને કદી યોગ્ય શબ્દ ન જડે એવું બનતું નથી; અને કેટલીકવાર એમની સાધારણ વાતચીતમાં પણ એવી ધરમથ્યુ ને સચોટ છપ્પાઓ વાપરે છે, ને તેમનાં વચનોમાં એવો સુન્દર અર્થ ભરેલો હોય છે, કે તેમની કહેવાની વાત સાંજળનારના દિલમાં સોસરી જિતરી જાય છે. ૧૯૩૬માં હું એમની જોડે સદેશ વાત કરતો હતો, ત્યાં મારે આપણા જનસમૂહની અદા ને બકિતની વાત કરી. મેં કહ્યું: "એ અદાને લીધે આપણે અનેક લગતો લડવા ને તેમાં હીકડીક ફેલેડ પણ ગેળવી." આ વચન પર મોલાના-એ જે વિવેચન કર્યું તે એમની જ ભાષામાં અહીં છિતારી ટકાત તો કેવું સારું થાત ! એ વાણીનો પ્રવાહ સાંજળવો એ એક લઘાવો

હતો તેમ એક સિદ્ધાંત પણ હતું તેમણે કહ્યું “હા એ થવાને આ બધું કહ્યું, ને હજુ પણ ઠરી શકે એમ છે પણ મુસ્લીમત આ છે ધર્મ એ એક મદારીકત છે, ને તેના પ્રભાવનું માપ કાઢવું અશક્ય છે જળદમાડું દાંકનાર માણસ મૂરખ હોય, તો બદ્દ બદ્દ તો આડું કપ કે બટકાય ને દાંકનાર તથા એકમે કે થેડા વધારે માણસ ને છળ થાય પણ રેલવેનો અકસ્માત થાય ત્યારે શું થાય છે એ આપણે જાણીએ છીએ સેકડો જીવની ખુવારી થાય છે, ને પાર વિનાનું તુકસાન થાય છે. ધર્મ એ પ્રયત્ન એ જીવના જેવી વસ્તુ છે, તે દાંકનાર માણસ કુચળ ને જમરક હોવો જોઈએ અનાડી દાંકનારના હાથમાં એ વસ્તુ પારાવાર કુખ નિપજતી શકે છે. આપણે કમનસીબે ધર્મ નાલાયક લોકોના હાથમાં પડ્યો છે એમણે એને અધર્મનું રૂપ આપી દીધું છે, ને આપણે કર્તાજર્મ રલા છીએ એની જ મને તો ખબર પડતી નથી ”

જગતના સર્વ મદાન વિચારોના અન્થો એમના પુસ્તકાલયમાં છે; ગ્રોટે, સ્પીનેઝા, રૂસો, માર્કસ, હેવલોક એલીસ વગેરે છે, ને તે ઉપરાંત ઉપનિષદો ને વેદો, 'પીપ્પસ ઓફ ઓલ નેશન્સ', 'હિસ્ટોરીઅન્સ હિસ્ટરી ઓફ ધી વર્લ્ડ', 'ઇસ્ટર્નેશનલ લાયબ્રેરી ઓફ ફ્રેમસ લીટરેચર' વગેરે અનેક વિખ્યાત ગ્રન્થમાળાઓ પણ છે. તેમનામાં વાચનની ગજમ જૂખ છે; ને તેમણે વોલ્ટર સ્કોટ, હમા ને વિક્ટર હ્યુગોની તમામ નવલકથાઓ—ખાસ કરીને ફ્રેન્ચ વિશ્વવને લખતી નવલકથાઓ—વાંચી છે ટોલસ્ટોય અને રસ્કીનના ગ્રન્થો તેમણે અનેકવાર વાંચ્યા છે; અને હર્નિલાસ તથા ફિલસૂફીના પુસ્તકો તેમનાં સદાનાં સામગી છે એકવાર રેલવે ટ્રેનમાં મે તેમની પાસે ન્યાય-વૈશિષિક દર્શન વિષેનું એક પુસ્તક જોયેનું; અને આ અતિશય કામઠા યુગમાં પણ તેમને માદામ ઝાં પોપાદર વિષેના એક પુસ્તકની લહેજત લેવાનો વખત મળે છે પેર્ગ્યર સાહેબ અને ખલીફ ઉમર વિષેના કેશલામાં છેલ્લા ગ્રન્થો તેમનાં લખવાના ટેમલ સામે એક ઘોડા પર ખડકેલા પુસ્તકમાં છે. પણ તેની સાથે રપેનીશ નવલકથાકાર ફ્લોબર્ટના પુસ્તકો પણ છે; ને તેમાં પાછો 'માદામ બોવારી' નામની તેની સૃજારિક નવલકથા પણ ખરી! અરબી, ફારસી ને તુર્કી ભાષાનાં પુસ્તકો, જેનાં નામ પણ આપણને જાણીત નથી, તેનાથી બરેલાં તો કમાદનાં શકાટ છે, એ મારે કહેવાની જરૂર નથી.

(બદારની દુનિયા સાથે તેઓ દગલાખંધ પત્રો દ્વારા સંપર્ક જાળવે છે) તેમને મરહૂમ ઝખ્નુલ પાશા અને કથી બેની સાથે પત્ર-વહેવાર હતો. કથી બે તો તેમના ખાસ બાઈમંદખશતા તેમને મરહૂમ મુરતકા કમાલ પાશા ને તુર્કીના બીજા આગેવાનો સાથે પણ સંપર્ક હતો. ૧૯૦૮માં તુર્કીમાં ક્રાંતિ કરનાર જે જુવાન તુર્કો હતા તેઓ મોલાના સાહેબના અંગન મિત્રો હતા આ પક્ષ પડેતા મદાપુદની શરૂઆત સુધી સત્તા પર રહેતા. તુર્કીની પાલીમેન્ટના પ્રમુખ અદમદ રેદા, તથા ડૉ. સલાહુદ્દીન, અનરર પાતા અને જીદ બે મોલાના

સાહેબ સાથે પત્રવહેવાર કરતા ધગનના પ્રખ્યાત અન્તિમવાગી તાણી
જાહે સાથે પણ તેમને મિત્રતા હતી.

મોહાના પોતાના અભ્યાસમાં નિમગ્ન રહે છે, તેને લીધે તેમ-
નામાં એક જાતની એકાન્નપ્રિયતા આવી ગઈ છે; અને તેઓ અત્યંત
પ્રેમાળ છે, એટલું જ નહીં પણ બીજાઓ પ્રત્યે આદર ધરાવે છે,
હતા તેમને મિત્રો ખુબ જોડા છે, વાનગીન કરવામાં તેઓ પૂરા
નિષ્ઠાતા છે, ને આ તેમની વિદ્વતા તથા ખીન ગુણ ગણી બેઠે
છે, હતા તેમને અભાવ જોડાતો તેઓ તેમના સદાયથી સ્વભાવને
લીધે આપણામાંના ધણાખરા તો એમના જીવનને વિશે માત્ર એટલું
જ જાણે છે કે તેમને આ ખીલી ગમે છે ને તેઓ એકધારે ધૂમપાન
કરનારા છે.

તેમની રહેણી અતિશય સાદી છે, અને એમના અભ્યાસખંડમાં
તથા દીવાનખાનામાં પુસ્તકો સિવાય ખીલું કંઈ જોવામાં આવતું
નથી. છતાં પણ નથી સિમરેટોને વિશે મેં પૂછ્યું: “આપ
જેલમાં મહેલા ત્યાં રુ થયેનું?” તેઓ કહે: “તમે આ સવાલ
પૂછ્યો એ મને ખુબ ગમ્યું. ૧૯૨૧માં મને અનીપુર જેલમાં લઈ
મયા ત્યારે મારી ડબીમાં ફક્ત દસ જ સિમરેટ હતી તેમાંથી મેં
મેં પીધી, ને બીજી જેલના અધિકારીઓને આપી દીધી કેશમંદુ
દાસ મારી મળક કરતા કહેવા લાગ્યા: ‘રહેવા દો એ, જેલમાં જોઈશે’.”
મેં કહ્યું: ‘જેલમાંથી છૂટીશ ત્યાં સુધી નહીં જોઈએ!’ ને તમને કહું
કે થોડા વખત પછી-મને એની તલમ પણ થતી મટી ગઈ.” આ
ખાખતમાં તેઓ પડિત મોતીલાલ નેહરુને મળતા આવે છે, પડિત
જીએ મને એકવાર કહેનું “જિંદગીની સારી સારી ચીજો મને
ગમે છે, પણ મને એનું જાણ નથી. એક પગવારમાં હું તે છોડી
શકું એમ છું” આ ખાખતમાં મોહાના સાહેબ મિ ડી વેતેરાથી
અથવા કહે કે સરદાર વડશભાઈથી, જુદા પડે છે. વિશાખતના મજૂર

પક્ષના જૂના એક પ્રધાન મિ. ટોમસે મિ. હી વેલેરાને એકવાર કહ્યું:
 "તમને કંઈ નાનાં નાનાં વ્યસનો પણ નથી એ જોઈ મને તાજીબી
 થાય છે. તમે તો બીડી પણ પીતા નથી!" મિ. હી વેલેરા કહે:
 "ના, મિ. ટોમસ. એને માટે તમે અગ્રિજો જવાબદાર છો. તમને
 યાદ દશે કે એક પ્રસંગે—મારે માટે એ પ્રસંગ ગિરમરણીય છે—
 મને મિરદતાર કરીને તમારી લિંકનની જેલમાં લઈ ગયેલા. જેલ
 પર પહોંચ્યા ત્યાં મને લઈ આવનાર પોલીસ સિપાઈને મેં કહ્યું: 'મારે
 સિગરેટ પીવી છે.' એણે વાંધો ન લીધો એટલે સળગાવી. પછી
 સિગરેટ સામે જોતાં મને વિચાર આવ્યો. 'હું' ધારું છું અગ્રેજો
 મને ફાંસીએ ચડાવવા માગે છે, ને આ મારી છેલ્લી સિગરેટ છે.
 પણ હું જો જેલમાંથી બહાર નીકળીશ તો ફરી સિગરેટને અડવાનો
 નથી. એટલે મને આ સિગરેટ કાયમની યાદ રહી જશે.' તમે જાણો
 છો કે હું બહાર તો નીકળ્યોજ, ને ત્યારથી મેં તમાકુને કદી સ્પર્શ
 નથી કર્યો." સરદાર વલ્લભભાઈ ૧૯૩૦માં પહેલીવાર પકડાયા ત્યારે
 એમને ધરાવર આવું જ ખનેલું. એમને તો કંઈ ફાંસીએ ચડાવવાના
 નહોતા. સજા પણ ત્રણ મહિના જેટલી ટૂંકી મુદતની જ હતી. પણ
 જે પોલીસ અમલદાર એમને જેલ સુધી મૂકવા આવેલો તેની પાસેથી
 સિગરેટ લેવાની તેમણે ના પાડી, ને ત્યારથી તેમણે પણ તમાકુને
 સ્પર્શ કર્યો નથી. મોલાનાએ પંદરેક મહિના જેલમાં તો સિગરેટ
 વિના ચલાવ્યું. પણ બકાર નીકળ્યા કે તરત પાછી પીધી; ને મેરક
 જેલમાં સિગરેટની છૂટ અપાયેલી, એટલે ત્યાં તે પીવાની ના પણ
 નહોતી પાડી.

તેમની ટેવો નિમિત્ત છે. તેઓ સવારે વહેલા ઊઠે છે. સિગરેટ
 સિવાય બીજાં કોઈ નાનાં વ્યસન પણ તેમને નથી. તેઓ નાટક તમાશા
 જોવા કદી જતા હોય એમ હું માનતો નથી. શ્રોતા દબ્બાવાળા
 દેખાવો ને સરખોટાથી તેઓ દૂર જ રહે છે; ને ગોડી રાતે જમવાનાં
 ને એવાં નિમન્ત્રણો જવડે સ્વીકારે છે. તેઓ બાપણ કરે છે. ત્યારે

માયા સુન્દર ને સચોટ નીચે છે, ને તેમા સખ્દે વીણીવીણીને વાપરેના
 લાગે છે પણ મોટી મોટી મેદનીઓના દિન દવસનાર વક્તામા જે
 જાતના ગુણદોષ હોય છે તે મને નેમ્તામાં નથી હિંમત ચર્ચા ચાલતી
 હોય તેમા તેમનો ફાળો હંમેશા અનિશ્ચય હોયતી હોય છે) ને નાની
 સમિતિઓની બેઠકમા તેઓ પૂરવદારમા ખીલી જઈ છે તેમના
 ભાવણમાં વશ્વત્વની સીધી, સાગી, ને હૃદયમાં સોસરી જાતી જનારી
 જે છટા છે તેના પ્રભાવથી તેઓ સમાજનોને મુગ્ધ કરી રાંધે છે,
 છતાં તેઓ લોકસમૂહમા જાગી જનારા માણસ તો નથી જ.

બીજી લડત

ઉપર જે વરસોનો હેવાન આપ્યો ત્યારપછી મનોમંથન અને આત્મ-પરીક્ષાનો કાળ આપ્યો ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે એક વરસમાં સ્વરાજ આવશે—પણ એની જોડે એમણે જે શરતો જતાવેલી હતી તે લાંબો જૂલો મળ્યા. એ શરતો પળાઈ નહોતી એ એમનું માદ ન રહ્યું, પણ સ્વરાજ આગું નહીં એ માદ રહ્યું ખરું. એમણે જે પ્રયાત્ન કર્યો એ તો ૧૯૨૧ના એક વરસ પૂરતો જ હતો એ વગસ પૂરું થયે ધણી પાઠા પોતપોતાના ધધારોજગારમાં પડી ગયા, ને ધણાને પોતે કંઈક પણ જોમ અધ્યાનો પસ્તાવો થવા લાગ્યો. સૌથી વધારે અસન્તોષ તો જીવિશળી વર્મને થયો ગાંધીજીએ કહેલું કે રચનાત્મક કાલક્રમ પાર પાડો, ને એટલી તૈયારી થાય પછી જ બીજી લડત ઉપાડી શકાય, પણ જીવિશળી લોકોને એ કાર્યક્રમ પર વિશ્વાસ નહોતો. તેઓ મદાસભાના કાલક્રમમાં ફેરફાર કરાવવાને અધીરા થવા લાગ્યા, ને તેમને ધારાસભાઓ મારફત લડત ચલાવવી હતી.

૧૯૨૩માં જેવમાર્ચા છૂટીને મોલાનાએ જોયું કે મદાસભાનાં તો સામસામી તકા પડ્યા છે ગાંધીજી ગિરફતાર થતા પડેલા એક જ સંદેશો આપી ગયા હતા—રચનાત્મક કામ કરવાનો ચૌરિચૌરાના અત્યંત મારમાં જે દિસાવૃત્તિ દેનાર્થ અવી હતી તેના હિતાર માટે આ કાર્યક્રમની ઔર્ધ્વ તેઓ જતાવી મળા હતા તેઓ જેન ગયા ત્યારે એ કાર્યક્રમ વિશે, ને એ પર પાડવાની પ્રગ્મની શક્તિ વિશે, તેમના મનમાં પૂરેપૂરી શંકા હતી દેશમાં એક વર્ષ એવો હતો જે આરથાપૂર્વક ગાંધીજીના સંદેશને અમલમાં ઉતારવા માગતો હતો. એ પશુના અજેવાન રાગજી હતા, ને તેમની સાથે સુરદાસ વડલ્ય-

ભાઈ, આણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને ડો અનસારી જેવા નેતાઓ સામેલ હતા. તેઓ અતુર્વિધ બહિષ્કાર ચાલુ રાખવાને આતુર હતા, એટલે તેઓ 'નાફરવાદી' ને નામે ઝોળખાયા. બીજા પક્ષના અમેવાન પડિત મોતીલાલ નેહરુ, દેશમન્દુ દાસ, અને શ્રી. વિદ્યુત્તમાઈ પટેલ હતા. તેમને લાગતું હતું કે રાજકીય પરિણામ મેળવવાં હોય તો રાજકીય કામ જ કરવું જોઈએ. તે વેળા જે 'ડાયક્ટી' અથવા 'દ્વિમુખી રાજ્યતન્ત્ર' ચાલતું હતું તેમાં વિનાશરૂપે સાથ આપનાર લિબરલોને મુકામમે તો તેઓ પણ અસહકારવાદી હતા. પણ તેમને ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર ચાલુ રાખવાની વાત રુચતી નહોતી. તેઓ માનતા હતા કે મદાસભાવાદીઓએ ધારાસભાઓ કેમજે કરવી જોઈએ, ને પેના દ્વિમુખી રાજ્યતન્ત્રને અંદર જઈને ભાંગી નાખવું જોઈએ. તેઓ 'ફેરવાદી' કહેવાયા, કેમકે તેમને માંધીજીના કાર્યક્રમમાં આદરો ફરક કરાવવો હતો. આ જે પક્ષોનો વાદવિવાદ કેટલીકવાર નરી તત્ત્વચર્ચાનું રૂપ ધારણ કરતો, ને એને અંજે માંડોમાંડે વૈમનરૂપ પણ વખ્યાં. મોક્ષાના જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારે એમના વિચારો બહુવા સદ્ આતુર હતા. તેમણે છૂટીને થોડાજ વખતમાં જે નિવેદન બહાર પાડ્યું તેમાં પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરતાં કહ્યું: 'માર્ક પણ કાર્યક્રમને અવિચળ માની સહાય નહીં. તેના મુખરોપ જોઈને જ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ " તેમણે કેવળ લૌકિક ને વડેવારુ દષ્ટિએ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી જોયો. માંધીજીએ દેશને આપેયું અસહકારનું સત્ર એમને પ્રિય હતું; પણ દુનિયાના અનુભવી માણસ તરીકે તેમણે જોઈ લીધું કે આ જે પક્ષો જે માંડોમાંડે વાદવિવાદ કયો કરશે ને એકબીજાના કામને વિક્ષણ બનાવશે તો અસહકાર કે અહિંસા ભેમાંથી એકે આદર્શનો સિદ્ધિ ચવાની નથી. એટલે, ભેમાંથી એકેય પક્ષમાં જોડાયા વિના, એની વચ્ચે ભલે પૂરું ઐક્ય નહીં તો કાર્મિક પ્રકારનો મેળ સાધવાનું કામ તેમણે ઉપાડ્યું. એ કામમાં તેમની સક્રિય સોળે કળાએ દીપી ઊઠી. જાને પક્ષને એમના પ્રત્યે

ધાસ અને આદર હતા. તેમણે પૂરેપૂરી ધનશયી એ કામમાં જંપ-
વ્યું. ધણીવાર વાટાઘાટો ને ચર્ચાઓ માટે મોટામોટા પ્રવાસો પણ
ગી. મુસલમાનોમાં એક સમૃદ્ધ જમિયત-કલ્લ-કિયેમાનો હતો. તેણે
સરકારની લડત શરૂ થઈ ત્યારે ફત્વો કાઢ્યો કે સરકાર સાથે સહ-
ાર કરવો એ મજહબની નજરે પાપ છે. એટલે તેને લાગતું હતું કે
તે સરકારની ઊભી કરેલી ધારાસભાઓમાં મદાસભાવાડીઓના
પ્રવેશની તરફેણમાં મત જાહેર કરવાનું તેમનાયો ન બની શકે
૧૯૨૨ની આખરે ગયામાં મળેલી મદાસભાની બેઠકમાં તેમણે એ
ફતવાને ફરીવાર મંજૂરી આપેલી. આ ફતવાનો ત્રાષો નહે ત્યાં સુધી
કશું સમાધાન ન થઈ શકે એ દેખીતું હતું એ ઉપેક્ષાઓની પાસે
એ વાત ડોઝાવવી એ મદાકલ્લ કામ હતું છતાં મૌલાના સાહેબ
એને પહોંચી વળ્યા. પણ એમાં એમને પોતાની કુનેહ અને વાદવિવાદ
કરવાની શક્તિ પૂરેપૂરી વાપરવી પડી હશે.

૧૯૨૩ના સપ્ટેમ્બરની ૧૫મી એ દિલ્લીમાં મદાસભાની ખાસ
બેઠક ભરાઈ. મૌલાના એના પ્રમુખ હતા. તેમણે પોતાના બાપણમાં
સમાધાનની વાત રજૂ કરી. તેમણે તોડ એ સૂચવેલો કે જેમને ધારા-
સભાના કાર્યક્રમ પર આરથા હોય તેમને ત્યાં જવાની છૂટ અપાય,
ને તેઓ ત્યાંની બેઠકો છળાને કરી અંદરથી અસહકાર ચલાવે; અને
જેમને એ કાર્યક્રમ પર આરથા ન હોય તેઓ મદાસભાનો રચના-
ત્મક કાર્યક્રમ ચલાવવામાં લાગી જાય. આ સૂચનાનો સ્વીકાર થયો;
અને મદાસભાનો ધારાસભાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો, આજે એ
પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં એ વાતનું આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી કે
મૌલાનાએ એ વખતે કેવી અસાધારણ રાજકીય ચતુરાઈ ને કુનેહ
દાખવેલી. એ પ્રસંગની વાત કરતાં તેઓ મને કહેવા લાગ્યા: “ ધારા-
સભાનો કાર્યક્રમ આપણને ધણે દૂર લઈ જવાનો નથી એ દું જાણુનો
હોય. પણ મારી નજર જાવિય પર હતી. મદાસભાવાડીઓ ને મદા-
સભાના નેતાઓમાંથી એક મોટા ને પ્રતિષ્ઠિત વર્ગને ધારાસભા-

પ્રવેશના કાર્યક્રમની લગની લાગી હતી. એટલે મને થયું કે અત્યારે આપણી પાસે સત્યાગ્રહનો કાર્યક્રમ તો છે નહીં; એવે વખતે ધારાસભાના કાર્યક્રમથી કદાચ કંઈક લાભ થાય પણ ખરો."

આવું સમાધાન ન થયું હોત તો શું થાત? દેશના વાતાવરણ માંથી હિંસાની વૃત્તિ નીકળી જાય કે તરત સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવાની આધીશની જે ધારણા હતી તેમાં ધારાસભાના કાર્યક્રમથી આ વિષ્કબકથી કંઈ વિદ્ય આપ્યું કે કેમ? એ સવાલો વિશે કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા નકામા છે પણ મૌલાનાના આ કામનું એક ચોક્કસ પરિણામ તો આવ્યું જ. તેનાથી મહાસભા જે સામસામા દુબોમાં વહેંચાતી અટકી ગઈ, અને આધીશના કારાવાસથી સોડોમાં જે નિરાશા ને નાસીપાસી આવત તે પણ આવતી રામકૃષ્ણ ગૃહ વળી એનાથી આધીશના આખરી પમલા માટે પણ રસ્તો તૈયાર થયો. ૧૯૨૪ના પાછલા બામમાં આધીશએ સ્વરાજ પક્ષ ભેડે જે ઉવટનું સમાધાન કર્યું તેમાં અસહમતનો સિદ્ધાન્ત કાયમ રાખ્યો, અને સાથેસાથે ૧૯૨૩માં રાજકીય દૃષ્ટિએ જે મહિવાળ થયેલી તેને સાચા હૃદયના અંકપનું રૂપ આપ્યું.

૧૯૨૩માં મૌલાનાના છૂટયા પછી અત્રી બાઈએ છૂટયા. તેમણે પણ સફળસાજ અજુરાકાતી પછી એ જ વાત સ્વીકારી. આધીશ ૧૯૨૪માં છૂટયા તે પછી તેમને નિર્ણય કરી તેમાં કશી કુસીયત ન પડી. માણુમોને પોતાના પાકા વિચારોથી વિરુદ્ધ વર્તવાની ફરજ પાડવામાં, કે તેમની પાસે પરાંવે અમુક મનોનો સ્વીકાર કરાવવામાં, કશો સાર નહોતો. ધારાસભાપ્રવેશનો અસહકાર ભેડે મેળ ખાય એવો નથી એ એમનો મત તો કાયમ હતો, પણ તેમણે 'ન દેત્વાદીઓ'ને ધારાસભામાં જનારાઓ પ્રત્યેની વિરોધ-વૃત્તિ તથા દેવાની સલાહ આપી ધારાસભાવાળાઓને નમતું આપવા માં તેઓ એક પછી એક ડમનું આમળ વધવા ગયા તેમ કરવા પાછળ તમની એ શક્તિ રહેલી હતી કે તેઓ અનુભવે વધારે ગાંધી

યશી. માધીજીએ કહ્યું: " જોમને મદદ કરવાનો સારામાં સારો રસ્તો મારે માટે એ જ છે કે મારે જોમના રસ્તામાંથી ખસી જવું; મહાસભાની મદદથી ને તેને નામે કેવળ સ્વનાત્મક કાર્ય કરવામાં મરકાવ થઈ જવું; અને એ કામ પણ સુસિક્ષિત ડિંદીઓ મને કરવા દે એટલી દૃઢ સુધી જ કરવું. "

ધારાસભાના કાર્યક્રમમાં ફટાક્રિયા ફાડવાનો જે ભાગ હતો તે સફળ થયો. ધારાસભાઓમાં જંગરદસ્ત ભાપણો. ચર્ચા; સરકારની દાર હિપર દાર થઈ; પણ એનાથી વ્યાપણું જગ જરાયે વધું નહીં. વખત જતાં એ દળમાં સડો પડે; અને પંડિત મોતીલાલજીને ધણી વેળાં શિરતનાં કાક પમલાં લેવાં પડ્યાં. તેમને પોતાને ધારાસભા એમાંના નિષ્ફળ કાર્યક્રમનો કંટાળો આવવા લાગ્યો; અને તેમના પરમ મિત્ર ને સાથી દેસમન્દુ દાસના સ્વર્ગવાસથી તેઓ પોતે એકલા ને અકુલા પડી ગયા.

૧૯૨૭ના આરંભમાં સાધન કમીશનના આમનની જાહેરાત થઈ, એટલે આખા દેશમાં ફરી પાછું જાગૃતિનું મોજું ફરી વળ્યું. ૧૯૨૧માં શાહજહાના આમન વખતે જેવી સફળ ને પૂરેપૂરી હડતાળ પડેલી તેવી જ આ વખતે પણ પડી. નાલાણની છાતી પર એક પોલીસ અમલદારે નિર્દયપણે ધા કથો તેને લીધે તેમનું મરણ જલદી થયું. પરિણામે દેશના જુવાનોના મનમાં ક્રાન્તિની ભાવના પેદા થવાને પૂરેપૂરું કારણ મળી રહ્યું. સાધન કમીશન જે શહેરોમાં ગયું તેમાંથી અનેક જગાએ જન્મથી લાકીમાર યના લખનોમાં એ મારના ભોગ થનારમાં પડિત જવાહરલાલ નેહરુ ને પડિત મોવિન્દ-વલ્લભ પંત જેવા માણસો પણ હતા. એ હુમલા ને મારની વાત પડિત જવાહરલાલની 'આત્મકથા'ના એક અવિસ્મરણીય પ્રકરણમાં કહેલી છે. તેમણે લખ્યું છે: “અહો શી તે તિરસ્કાર અને લોહીની તરસથી ભરેલી, પામલ જેવી, સહાનુભૂતિ અથવા માનવતાના જરા પણ ૨૫૪૧ વિનાની મુખમુદ્રાઓ! આજે પણ મને તેમનું તાદરશ સ્મરણ છે. કદાચ તે ક્ષણે અમારા લોહોની મુખમુદ્રાઓ પણ એટલો જ તિરસ્કારભરી બની ગઈ હશે! અમે ધણે મોટે અંશે અર્ધિસક રહ્યા હતા એટલે કઈ અમારા હૃદયોમાં અમારા વિરોધીઓ પ્રત્યે પ્રેમ જીભરાઈ જતો હતો અથવા તો અમારી મુખમુદ્રાઓ ઉપર સહમાત્ર ઝલકનો હતો એમ ન હતું.” બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામે પડિત જવાહરલાલને આવા અડમ ને અણનમ વિરોધ કેમ છે તે જોને ન સમજાતું હોય તેણે તેમની 'આત્મકથા'ના અનેક કરુણરસવાળા પ્રકરણોમાંથી આજમાં આણું આ એક તો વાંચવું જ જોઈએ. એ દુઃખ એમના આત્મામાં છેક જીડે જિતરી અચેક્ષુ છે. આપણે જે વખતની વાત કરીએ છીએ તે વખત સુધીમાં પડિત મોતીલાલ નેહરુને ધારાસભાના કાર્યક્રમ પર ખરેખરો કંટાળો આવી ગયો હતો. તેમના પ્રમુખપદ નીચે કક્ષતામાં મહાસભાની જે બેઠક ધર્ષ તેણે સરકારને એક વરસની મુદત આપી કહેણ મોકલ્યું કે સરકારે કાં તો વસાહતી દરજ્જા (કમીનિયન સ્ટેટસ) માટેની રાષ્ટ્રીય માગણી તત્કાળ સંતોષવી; નહીં તો પછી

મહાસભા કંપ્લીટ ઇન્ડીપેન્ડન્સ એટલે કે પૂર્ણ સ્વરાજની જ માગણી કરશે. એ વરસની મુઠન પૂરી થવા આવી હતી. ૧૯૨૯ના ઓગસ્ટ-માં મહાસભાએ ધારાસભાઓમાંના મહાસભાવાદી સંખ્યેને પોતાની બેઠકોનાં રાજીનામાં આપી ચા-ચા આવવાની આજ્ઞા કરી. તે વેળાના વાઈસરોય લોર્ડ અરવીને અકટોમરમાં એક જાહેરાત કરી, મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ તથા દેશના બીજા અગ્રેસર નેતાઓએ મળીને એના જવાબમાં એક નિવેદન બહાર પાડ્યું. તેમાં તેમણે સાફસાફ કહી દીધું કે લોર્ડ અરવીને જે પરિષદ બોલાવવાની દરખાસ્ત કરી છે તે પરિષદ “વસાહતી દરજ્જે કચારે આપવો એની ચર્ચા કરવા નહીં, પણ કિંદને માટે વસાહતી દરજ્જાવાળું રાજ્ય-બધારણુ ઘડવા મળશે,” તો જ અમને સન્નોય થશે તેમણે “સાચા હૃદયપુષ્પાનાં અમુક દેખાઈ આવે એવાં ચિહ્નો” જેવા માગ્યાં; અને, તે ઉપરાંત માંધીજીએ એક સ્વતન્ત્ર નિવેદન પ્રગટ કર્યું તેમાં કહ્યું કે કિંદ “સ્વતન્ત્ર ને સ્વમાનરાણું” રાષ્ટ્ર બને એવી બ્રિટિશ પ્રજાની ખરેખરી ઇચ્છાનું પારખું અમારે તો જોડ્યું છે. વિભાવતની આમ-સભામાં તેમજ ઉમરાવસભામાં જે ચર્ચા થઈ તેણે સ્પષ્ટપણે ખતાવી આપ્યું કે એવો હૃદયપુષ્પો કે એવી ઇચ્છા બેમાંથી કશું ફરતીમાં નહોતું. આ પછી થોડે વખતે લોર્ડ અરવીન અને નેતરો વચ્ચે મુલાકાત થઈ; તેમાં વિવેક અને સફભાવ હતા, પણ તેથી મામલો સુધરી નહીં. આમ આ ખતાવોને પરિણામે મહાસભાને અમુક ડરાવ કરવાની નજીકે દરજ પડી. ૧૯૨૯ની આખરે લાહોરમાં તેણે જાહેર કમ્પે કે પૂર્ણ સ્વરાજ એ મહાસભાનું ધ્યેય છે, ને સવિનય ભંગ એ તેની સિદ્ધિ માટે વાપરવાનું સાધન છે. પંડિત જવાહરલાલે પ્રમુખપદથી આપેલા ભાષણમાં પોતાનો પુણ્યપ્રકોપ ઠાલવ્યો; અને પૂર્ણ સ્વરાજ મળે નહીં ત્યાં સુધી જાંપીને ન બેસવા માટે શુદ્ધ અચાને દેશને હાણ કરી.

આ પ્રસંગે મુસલમાનો ક્યાં હતા? ૧૯૨૪થી અબી લાખ્તઓ મહાસભાથી વધારે ને વધારે અજમા થતા જતા હતા. તેમણે

લાદોગની મદાસભામાં દાઝરી આપી ખગી, પણ તેમ કરામાં તેમનો હેતુ માધીજને એટલી એતવણી આપવાનો જ હતો કે મુસલમાનો સચિનય ભગની લડનમાં મદાસભાને સાથ નહીં આપે, ને મુસલમનોના સહકાર વિના જો મદાસભા લડત લેવાડશે તો આકત વડોરી લેશે ડો. અનસારી તો પૂરા નિયમી મદાસભાની માથે દના, છતા તેમને પણ લડનમાંથી નીપજના. પરિણામનો ડર દતો ને તેથી તેમના મનમાં લડત વિષે ઈતસાહ નહોતો. મદાસભાને સાથ આપનારા ખીજા કેધાક મુસલમાન નેતાઓ પણ એ જ વિચારના હતા. પણ મોહાના આજાદને આ વિષે જરાયે શકા ન હતી તેમણે પોતાનું પૂરેપૂરું વજન મદાસભાના પક્ષમાં નાખ્યું. મુસ્લીમ જનતા મદાસભાને સાથ આપવામાં નહીં ચૂકે એ વિષે એમના મનમ જરાયે અદેશો નહોતો. જે બનાવો બન્યા તેણે એમનો આશવાહ ખરો સાબિત કરી આપ્યો. વાચક સરદદને પ્રાન્ત એ તો મુસલમાન પ્રાન્ત મણાજ એ એક જ પ્રાન્તે હજારો માણસોને જેલમાં મોકલી આપ્યા અને પાર વિનાનાં દુ ખો ને દાડમારીઓ સદન કર્યા. મીજા પ્રાન્તોમાં પણ મુસલમાનોએ લડતમાં જે ભાગ લીધો તે નહોતો. ૧૯૩૦માં મોહાના આજાદ મદાસભાના કામ અતાહિ પ્રમુખ તરીકે પચાસા તે વેળા તેમણે પોતાની પછી એ પદ લવા ડો. અનસારીને નીમ્યા, અને તેમણે વિનાસંગે એ પદ સ્વીકાર્યું.

૧૯૩૦ની લડતમાં વીરરસ ૧૯૨૧ની લડત કરતાં જરાયે ઓછો નહોતો. એક અર્થમાં તો તેમાં વધારે વીરરસ હતો, કેમકે તેમાં લોકોએ ધણા મોટા પ્રમાણમાં બલિત્તાન આપ્યા ને ઈછો સદન કર્યા અને સરકારની સંગઠિત ને પશ્ચતાબરી દિસાની સામે નમૂનેદર અદિસા બતાવી અત્યારમુધી અગમ રહેના અનેક માણસો હવે લડતમાં જોડાયા, ને ખેડૂતોએ તેમના સર્વસ્વની કુતબાની કરી માધી જની દાંડી કૃમ્ય પછી જે સામુદાયિક સત્વ મદ સર થયો તેમાં હજારો

માણસોએ બહાદુરીથી લાઠીઓના માર ઝીલ્યા; ઓઝોએ નિર્દય ને પશુતાબપો હુમલા સહન કર્યો; ને કેટલાકે જીવ પણ ગુમાવ્યા. આ નિર્દોષ ને નિરપરાધ ફરોડોની સામે પોતાના પશુગળના શરમભર્યા અદર્શનથી સરકાર પોને કંટાળી; અને લોકો અરવીને પહેલી તકે 'રૂક જાઓ' નો ટુકડા આપ્યો. તે પછી લોકો અરવીન અને માંધીજી વચ્ચેની ઐતિહાસિક વાટાઘાટો શરૂ થઈ; અને તેને અંતે જે યુદ્ધ-વિરામ થયો તેણે જતાવી આપ્યું કે દેશમાં શાન્તિ સ્થાપવાની વાઈસરોયને ખરેખરી ઇચ્છા હતી.

• યુદ્ધવિરામ પછોના બનાવોનું વર્ણન અહીં અસ્થાને ગણ્યારો. જવાહરલાલજીની 'આત્મકથા' માં ને ડૉ. પટ્ટાભી સીતારામયાના 'મહાસમાના ઇતિહાસ' માં તેનું સવિસ્તર વર્ણન આપેલું છે. અહીં તો એમાંની માત્ર એત્રણ વસ્તુ નોંધવા જેવી છે, અરવીન-માંધી કરાર થયા પછી બનેલા બનાવોએ પુરવાર કરી આપ્યું કે સરકારની સત્તા છોડવાની ઇચ્છા નહોતી, તેમજ હિંદના અમુકદારોની શિરજોરી છોડીને સેવાભાવ મહકુ કરવાની દાનલ નહોતી. પણ મહાસમાની કાર્યવાહક સમિતિએ અપાર ધીરજ રાખી સન્ધિના કરારને ભંગી પડતો અટકાવવા બન્યો પ્રયત્ન કર્યો; અને માંધીજીની પોતાની ઇચ્છા નહોતી છતાં તેમને ગોળમેજી પરિષદમાં જવા વીનવ્યા તેઓ વિશ્વાસલ જ્ય તે પહેલાં કાર્યવાહક સમિતિએ કામી સલાહ વિષે પોતાની નીતિ નક્કી કરી, અને એમ જાહેર કર્યું કે "કામી સલાહ નો નિવેડો યુદ્ધ રાષ્ટ્રીયતાને ઘોળ્યે જ આવી શકે; અને મહાસમા શીખો, મુસલમાનો ને ત્રીજી લઘુમતીઓને બાંહેધરી આપે છે કે ભવિષ્યના કાર્ષણે બધારણુમાં કામી સવ લનું જે નિરાકરણુ લામના-વળગતા સર્વ પક્ષોને પૂરો સ-નોય નહીં આપે તેનો મહાસમા સ્વીકાર નહીં કરે." પણ દેશની પરિસ્થિતિ જોઈને સમિતિએ એક યોગના લડી કાઢી; અને 'તે નિર્મેળ કામીવાદ ને નિર્મેળ રાષ્ટ્રવાદ વચ્ચેની એક માંડવાળસ્ય છે" એમ કહી તેનો સ્વીકાર કર્યો.

માંધીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ડેવી રીતે ગયા, પરિષદમાં રાષ્ટ્ર-

વાદી મુસલમાનોના પ્રતિનિધિ તરીકે ડૉ. અનસારીને બોલાવાય તે માટે તેમણે કેવા પ્રયત્ન કર્યો ને તેમાં કેવી નિષ્ફળતા મળી, ને સરકારે બિચી કરેલી એક ટાળકીએ કોમી સમાધાન મારેના તેમના પ્રયાસોને કેવા બિધા વાળ્યા એ કથાને આ જીવનચરિત્રમાં રચાવ નથી દિંદના અંગ્રેજ વેપારીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે પરિષદમાં મહેલા મિ (અત્યારે સર) એડવર્ડ બેન્થોને વિવાદમાંથી આવીને જે મુખ પરિષદ છાંટેનો તેનું લખાણ બ્રિટિશ સરકારનાં કાર્યનો પર ખેદ જનક ટીકાણું હતું તેમજ એ લોકોએ કામ કામ વચ્ચે લડાઈ કરાવવાની નીતિનું એક આસુરી ચાતુર્યવાળું સામ્ર ધડેલું હતું એનો એક સચોટ પુરાવો એ લખાણમાંથી મળેલો હતો એમાં મિ બેન્થોન દરખામાં આવીને કહે છે કે “ મિ ગાદી ખાલી હાથે દિંદને કિનારે બીતયો, ” અને ‘ વિવાદની ચૂટણી પછી ત્યાંની સરમગ માંના જીવન છી વિચારના લોકોએ નિષ્પ કર્યો કે મદાસમાને તોડી નાખવી, પરિષદ સામે લડવું ને મદાસમા સામે પણ લડાઈ ચલાવવી વગી એ પરિષદમાં એમ પણ કહેલું કે ‘ મુસલમાનો પુરો પિપનોના પાકા દોસ્ત બન્યા છે તેમને પોતાની સ્થિતિથી બચ્ચો સન્નોષ છે, ને નેએ આપણી સાથે કામ કરવા તૈયાર છે, ” અને “ મુસલમાનો સાવ સાબૂત છે લઘુમતીઓનો કરાર ને સરકારનું સામાન્ય વનજ એ વાતની ખાતરી આપે છે એવું જ વનજ રામલો તથા બીજી લઘુમતીઓનું પણ છે ”

કોમી સવાય વિષેનું મૌલાનાનું વલણ સમજવા માટે આપણે ટૂંક જ્ઞાન જરૂર છે આ પછી થોડાજ વખતમાં—એટલે કે ૧૯૩૬માં—ડૉ. અનસારી અવસાન પામ્યા તેઓ એક મોટામાં મોટા રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાન હતા હવે મદાસમાના આગેવાનોમાં જે જોખા જેટલા અંગ્રેજર મુસલમાનો રહ્યા છે તેમાંના એક મૌલાના પણ છે પણ આજ સુધી બની અચેલા બનાવો પરથી તેમને તે દહ પ્રતીતિ થઈ હતી કે જ્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર ખસી જાય નહી, ને

તે કામોને પોતાનો કપડો ચઢાઈમાંડે પતવવા છટી મૂકી દે નહીં, ત્યાં સુધી કેમ સલામતો નિવેડો આવવો અસંભવ છે.

મધોચ ગોળમેચ પરિષદમાંથી પાછા ફર્યા ને જેલમાં પુરાવા, લોડ વિત્તિમાનની સરકારે નિર્દયપણે દમન ચલાવ્યું, ને મધોચ જેલમાં ૧૧ છટકા, તે મધાં વરસો તેમજ ત્યારપછીના કાળમાં મોસાનાએ રાષ્ટ્રીય મદાસભાને એકધારે સાથ આપ્યો છે. ૧૯૩૪માં સવિનય બંધ ગોઠવે રખાયો; સ્વરાજ પક્ષને ફરી સજીવન કરવાનો નિશ્ચય થયો; અને મધોચએ ડો. અનસારીને લખેલા એક કાગળમાં કહ્યું કે "ધારાસભાઓ વિષેના મારા વિચારો અણીતા છે," છતાં "જે મદાસભાવાદી કોઈ પણ કારણે સવિનય બંધમાં બામ લેવા ન માગતા હોય કે લઈ ન શકતા હોય ને જેમને ધારાસભાપ્રવેશ વિષે આશંકા હોય, તે સહુને માટે એ યોગ્ય છે, એટલું જ નહીં પણ તે સહુની એ ફરજ છે, કે તેઓ તેમા પ્રવેશ કરે, અને પોતાનો કાર્યક્રમ પાર પાડવા સારુ બીજા સોમે સાથે મળીને જૂથ બાંધે."

રચનાત્મક કાર્યકર્તા

૧૯૩૫ના નવા રાજ્યજાંધારણે પ્રાન્તોમાં અમુક મર્યાદિત પ્રમાણમાં સ્વરાજ આપ્યું હતું. એ સુધારા સ્વીકારવાં લાયક નથી એ વિષે મહાસભાવાદીઓમાં એકમતી હતી. તે છતાં જો પ્રાન્તોની ધારાસભાઓમાં મહાસભાવાદીઓની જુદમતી હોય ત્યાં પ્રધાનપદ લેવાનો ઠરાવ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ કેવી રીતે કર્યો, એ બહુ રસિક પ્રકરણ છે; પણ તેને આ પુસ્તકમાં રચના ન આપી શકાય.

હોદ્દાઓના સ્વીકારની સાથે કાર્યવાહક સમિતિએ ૧૯૩૭માં એક પાર્લામેન્ટરી પેટાસમિતિ નીમી. તેમાં પોતાના કસાયેલા, વિશ્વાસ-પાત્ર, ને કુદન જેવા શુદ્ધ એવા ત્રણ મદારથીઓને નીમ્યા. તેઓ ત્રણેય મદ સભાના પ્રમુખ ઘર્ષ ચૂકેલા હતા, ને તેમાંના એકને કશી સ્વાર્થ સાધવાનો નહોતો. એ ત્રણ તે મીઠાના અબુલ કલામ આઝાદ, બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ. અમેરિકન પત્ર-કાર જોન મંચરે ‘ઇનલાઇડ એશિયા’ કરીને જો પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં મીઠાનાને “મહાસભાના મગજ અને આત્મગાનના એક અંગરૂપ,” રાજેન્દ્રબાણુને “મહાસભાનું હૃદય,” અને સરદારને તેનો “નિર્દય મુછો” એ ઉપનામો આપ્યા છે. એ વર્ણન અમેરિકન હનર્તા કહેવાય; ને એ હનર્તા દરેક વસ્તુને યુરોપ અમેરિકાના રાજ-કારણની દૃષ્ટિએ જોવાનો રિવાજ છે. એ રાજકારણ કિંદના રાજ-કારણની પેઠે કંઈ અહિંસા પર નિર્ભર નથી. એટલે આ જાતના ઉપનામ કદાચ બળકદાર લાગે, પણ સાચાં તો કાઈ રીતે ન જ કદી શકાય. મહાસભાના પ્રધાનમંડળાએ ને ધારાસભામાં મમેલા

મહાસમાવાદીઓએ દેશને જે વચનો આપ્યા હતા તેનું પાલન કરવામાં તેમને મદદ કરવા સારુ આ પાર્લામેન્ટરી પેટાસમિતિ નીમવામાં આવી હતી. એ કામમાં વ્યવસ્થાસક્તિ, લોકોમાં અગ્રિય યત્નને પણ ચિસ્ત મળવવાની હિંમત, કડક નિષ્પક્ષપણું, ને નૈતિક જગરૂકતા, એ શુભોત્તરી પૂરેપૂરી જરૂર હતી. ત્રણેય સભ્યોમાં આ શુભોત્તરો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હતા; પણ ત્રણેય જણે પોતાનું કામ જે એકનિષ્ઠા ને એકરાગથી હિપાહી લીધું તે તો જવશ્યે જ એવામાં આવે એમ છે. સમિતિને વિશાળ પ્રદેશમાં કામ કરવાનું હતું, તેને લીધે દરેક સભ્યને પોતાપોતાનો વિભાગ અથવા ‘ઝોન’ સોંપવામાં આવ્યો હતો; પણ તેઓ જે કંઈ કરે તે બધામાં તેમની સંયુક્ત અને વ્યક્તિગત જાને પ્રકારની જવાબદારી હતી. એમાં પણ જે કામને માટે મોલાનાને જે વિશેષ યશ આપી શકાય તેનું જ ‘જીન’ અહીં કરીને મારે તો સન્તોષ માનવાનો છે.

મોલાના મુખ્યત્વે વિદ્વાન, વિચારક અને મુત્સદ્દી છે એટલા પરથી તેમણે કયાં રચનાત્મક કામ નથી કર્યું, એમ કોઈ ન માની લે. ખાસ કરીને ૧૯૨૬ કે ૧૯૨૭ (વરસ મને ચોક્કસ યાદ નથી) માં કલકત્તામાં જે હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણો થયેલાં તે ખ્યાલમાં રાખીને હું આ વાત કહું છું. એ દિવસોમાં ચાન્તિ રથાવવામાં સક્રિય મદદ કરનાર દરેક જણને પોતાનો જીવ હથેળીમાં લઈને આવતું પડ્યું હતું. એવે વખતે મોલાના એ વિશાળ શહેરને ખૂણે-ખાંચે દરી વધ્યા. ક્યાંક તેમણે હિંદુઓને વીનવ્યા, ક્યાંક મુસલમાનો સાથે દલીલો કરી, અને રમખાણો અમુક લતાઓ આમળ ન વધે એને માટે તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા. એ વાત કહેતાં મોલાના મને કહેતા સાગ્રા: “હિંદુઓની ધીમ વસ્તીવાળા એક લતામાં બીજા એક દરના લતામાંથી મુસલમાન દરજીઓ આવતા ને પોતાનો રાજમાર ચલાવતા. હું તે જાણે જ્યો. એક હિંદુ પરમાં હિંદુઓએ સાહ્યો સિત્તે દરજીઓને આશરો આપ્યો હતો; પણ જે લતાઓમાં રમ-

ખાણુ ચાણુ હવું ત્યાં થઈને ઘેર જવાની એ દરજ્જાઓની કિંમત નહોતી. આ લોકોના જીવ ખયાલવા માટે મેં દિંદુઓનો આખાર માન્યો, દરજ્જાઓને લારીઓમાં બેસાડ્યા, ને તેમને ઘેર પહોંચાડ્યા હું તેમની સાથે ગયો. મુસવમાન લતાઓમાં દિંદુઓની પણ એવી જ દશા થઈ હતી. એક મુસવમાને તેર દિંદુઓ (અમિયાર પુરખો ને એ સ્ત્રીઓ) ને પોતાના ધરમા આપ્યા. આપ્યો હતો મધરાતે બાહુતી ટાંગા કે મોટર તો મળે નહીં. મેં યુનિસિપાલિટીને વિનંતી કરીને એક મોટર મેળવી, પેલા લોકોને તેમાં બેસાડ્યા, ને તેમને ઘેર પહોંચાડ્યા. લાગનાગટ ત્રણ દિવસ ને રાત અને જરાયે આરામ કે શાંતિ મળ્યાં નહીં. એક દિવસ મધરાતને સુમારે મને આસન-સોલધી એવી મતનમની ચિઠ્ઠી મળી કે ત્યાંથી બે દિવસ પર કમ-કમ્તામા અમુક ઠેકાણે જવા માટે કેટલાક લોકો નીકળ્યા હતા, પણ એમની કશી ખબર મળી નહોતી. મેં એમને શોધી કાઢ્યા, એમના સમાને ખબર મોકલી, ને તેઓ સવામત ઘેર પાછા પહોંચે એવા બંદોબસ્ત કયો.”

આ વાત પાછળ એક પ્રકરણમાં અરવી જોઈતી હતી; પણ મેં તેને જાણીએ છીને અહીં મૂકી છે, કેમકે મારે મૌલાનાની રચનાત્મક કામ કરવાની શક્તિનું વર્ણન આપવું છે. કલકત્તામાં વખતોવખત જીમી થયેલી રથાનિક મુસ્લેલીઓના ઉકેલમાં તેમણે જે ફાળો આપ્યો છે તેને વિશે હું અહીં કંઈ કહેવા માગતો નથી, તેમજ સખનોતે શિયા-સુન્નીનો અપકો પતવવા પાછળ તેમણે પોતાના સમય અને શક્તિનો મોટો બાગ કેવી રીતે વાપરેલો તેનો પણ ઉદ્દેશ હું અહીં કરવા માગતો નથી. એ પ્રશ્ન હત્યુ જેવો ને તેવો વિકટ છે પણ મારી ખાતરી છે કે એનો આખરી નિકાલ જો કલાથી પણ આવવાનો હશે તો તે મૌલાનાની ડકાપણમરી દોરવણી ને તેમની લાગવગને લીધે જ હશે.

આ ઉપરાંત તેમનું એક બીજું પણ કામ છે જેને લીધે

લાખે ખેડૂતો તેમનો અહેસાન માનશે, અને તેમનાં સર્વ કામોમાં આ સૌથી ચિરસ્થાયી મણીશે એ તેમણે જિદારના ખેડૂતોને માટે કરેલું કામ મહાસભાના ચૂંટણીના જાહેરનામામાં જે મંજીર વચ્ચેના આપવામાં આવેલાં તેમાં એક એ હતું કે ખેડૂતો ને મણોતિયાઓને સારી પેઠે રાહત આપવી સુક્ત પ્રાન્ત અને મિદારમાં ન્યાં જમીનદારોની પ્રથા ચાલે છે, ત્યાં એ સત્તા અતિશય કઠણ હતો; કેમકે એ ખેડૂતો ને સરકાર વચ્ચેના સીધા સવાન નહોતો, પણ એક તરફ ખેડૂતો ને જમીનદારો ને બીજી તરફ સરકાર એ જાતના જે પક્ષો એમાં હતા. ૧૯૩૬ના અકટોગરમાં મિદારના જમીનદારોનું પ્રતિનિધિમંડળ મહાસભાના નેતાઓને મળવા કલકત્તે ગયું, ને ત્યાં બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને મળ્યું રાજેન્દ્ર-બાણુને લાગ્યું કે જમીનદાર અને ખેડૂત વચ્ચે સલાહસંપથી સમાધાન કરાવવામાં જે મીલાનાની મદદ મેળવી શકાય તો ખારે કામ ચાલ. કલકત્તે ગયેલા પ્રતિનિધિઓ મીલાનાને પણ મળ્યા. તેમણે પડના જમ્મ બને તે બધી મદદ કરવાની તરત જ હા પાડી. તે પ્રમાણે તેઓ ગયા, અને રાજેન્દ્રમાણુની સાથે રહીને દિવસો સુધી કામ કર્યું. એ બને નેતાઓએ મિદારના વડા પ્રધાન બાણુ શ્રીકૃષ્ણ સિંહની સાથે બપોલું સંસર્ગ રાખ્યો હતો, અને જ્યારે જ્યારે કોઈ મુદ્દા વિષે આખરી નિર્ણય પર આવવાનો વખત થાય ત્યારે વડા પ્રધાન પોતાના કેટલાક સાથીઓને લઈને આ વાટાઘાટોમાં હાજર રહેતા જમીનદારોની સાથે ચર્ચા કરતા પહેલાં મીલાના અને રાજેન્દ્રબાણુ બંનેએ, કિસાનેના સવાલોમાં ખાસ રસ ધરાવનાર મહાસભાવાદીઓ સાથે લાંબી વાતચીતો કરી લીધી હતી; તેમની શી ઇચ્છા છે ને પૂછી લીધું હતું; અને એ ધોરણ પર જમીનદારો સાથે વાટાઘાટ ચલાવી હતી. જમીનદારો ખેડૂતોની બધી જ માગણીઓ કબૂલ કરી લેશે એવી અપેક્ષા તો રખાય એમ નહોતું પણ એમાંની જેટલી વધારે માગણીઓને સ્વીકાર જમીનદારો પામે કરાવી શકાય

તેટલીનો સ્વીકાર કરાવાનો પૂરો પ્રયત્ન મોહાના ને રાજેન્દ્રનણુ બનેએ કર્યો

ફેટલાક સરાતો એવા કઠણુ અને અટપટા હતા કે એને અંગે બહુ જ નાનૂક વાટાઘાટો કરવી પડી એ વિશે વાત કરતા મોહાનાએ મને કહ્યું “મે સૌથી પહેલા તો તેમની પાસે એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત કબૂલ કરાવ્યો, તે એ કે ખેડૂતના માથા પરનો ખોળો ઘટાડવો જોઈએ, જેથી તે છૂત્તો રહી શકે એ વાત સ્વીકાર્યો પછી સવાલ એ આવ્યો કે ખેડૂત પાસેથી જમીનદાર કેટલા ટકા મજૂર લે ? એનો નિકાલ આવ્યા પછી, જે ખેડૂતો માનતા ન હોય ને સ મે થતા હોય તેમની સાથે કેવી રીતે કામ લેવું એ સવાલ આવ્યો તે વેળા જે કાયદો ચાલુ હતો તેની રૂએ તો ખેડૂતને પાંચમાન કરવાની ને તેનું સર્વસ્વ લઈ લેવાની સત્તા જમીનદારને હતી પણ એકવાર ન્યાયનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાયો કે પછી તેઓ મજૂરની જે નાખી હોય તેના કરતા વધારે કિંમતની જમીન ને માલમતા વેચવાનો આમદ શી રીતે નાખી શકે ? એમ્વાર તો એમ લાગ્યું કે આ સવાલ ઉપર જ આખી વાટાઘાટ તૂટી પડશે વાટા ધાન આગળ ચાલે ત્યાં સુધી ધારાસભાનું કામકાજ અમે વડા પ્રધાન પાસે મોકલ રખાવ્યું મે જમીનદારોને ચિનતી કરી કે તેમણે બહુ કામ તેમની સુજનતાને શોભે એવી રીતે કરવું જોઈએ ને એક હાથે આપેલું બીજે હાથે છીનવી તેવું ન જોઈએ અને મારે કહેવું જોઈએ કે તેમણે બહુ સરસ રીતે એનો જવાબ વાળ્યો એનું નૈતિક પરિણામ અજમ આવ્યું ફેટલીક જમાએ કાયદો અમલમાં આવતા પહેલા જ, જણે તે અમલમાં આવ્યો હોય એવી રીતે વર્તવાનું જમીનદારોએ શરૂ કરી દીધું

એન અર્થિક પરિણામ પણ એટલા જ મોટા ને મદત્તનાં નીવડ્યાં નિદારમાં મજૂરો સરેરાશ પચીસેક ટકા ઘટાડવામાં આવ્યું

છે; ને ઠેઠીક જમાએ તો ૪૦ થી ૫૦ ટકા જેટલો ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. ખેડૂતોને જે હકો મળ્યા છે તેને લીધે તેઓ જમીનોના સમગ્ર ભાગિક બન્યા છે; માત્ર તેમને મજોત આપવું પડે છે એટલું જ. મજોત બાકી રહેવાને કારણે તેમની જંગમ મિલકત અને પ્રવાર વેચવાની છૂટ જમીનદારને રહી નથી. તેમજ તેમની જમીન પણ આખી ન વેચી શકાય; બાકી બરપાઈ થાય એટલી જ જમીન વેચી શકાય, અને તે પણ સરકાર જેને વાજમી મજો એવી કિંમતે. એટલે જમીનદાર જે મજોતની બાકી પેટે તેમની જમીન વેચે તો તેની પૂરી કિંમત તેમને મળશે. ખેડૂતો ચાહે તેને જમીન વેચી શકે કે બીજી રીતે આપી શકે એવી છૂટ તેમને મળી છે. પણ એ જમીનના વેચેલા ભાગ ને ન વેચેલા ભાગ વચ્ચે મજોતની વહેંચણી કરાવવી હોય, તો તે માટે જમીનદારને એક નાની રકમ શી તરીકે આપવી પડે છે. જમીનના જેટલા મોમલસા થાય તે બધા કબૂલ રાખવાને જમીનદાર બધાયેલો છે. ખેડૂતોને પોતાની જમીન પર ઘર બાંધવાની, ફળદાક વાવવાની, કે ફૂલો ખોદવાની છૂટ છે મજોતની બાકીને કારણે તેમની પાસેથી જમીન હોનવી થકાતી નથી આમ તેમને સમગ્ર જમીનદારથી સ્વતંત્ર બનાવવામાં આવ્યા છે. જમીનદારને મજોત આપવું પડે છે એટલું જ. એ મજોતમાં પણ ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે.

બીજો પણ એક મોટો હાથ થયો છે. જમીનદારને માથે ખેતીનો આવકવેરો નાખવાનો સવાલ જમીનદારો ને સરકાર વચ્ચે સમજૂતી થવા વિના બીકલી શકે એમ ન હતું. બિહારમાં આ સવાલ પહેલી જ વાર ચર્ચા માટે હિસ્થિત થયેલો. મોલાના અને રાજેન્દ્રપ્રાસાદની દરમ્યાનગીરીને લીધે એ સમજૂતી થવા પામી; ખેતીનો આવકવેરો બિહારમાં—૫૬૬ કહો કે આખા હિંદમાં—આ પહેલી જ વાર ન ખાયો; અને જમીનદારોએ પોતાની સમતિથી એ કાયદો પસાર થવા દીધો. આને લીધે તેમના ૫૦ વરસે ૪૦ થી ૫૦

લાખ રૂપિયાનો બેાજો પડે છે. એકલા મજોતના ઘટાડાથી જ તેમને દર વરસે આશરે ૨ થી ૨૫ કરોડ રૂપિયાનું નુકસાન થયું છે, ને બેહુતોને એ રકમ જોટલો કાપદો થયો છે !

આ વીમતો માટે હું રાજેન્દ્રગાળુનો આભારી છું. આ વાટાઘાટોમાં મૌલાનાએ આપેલા ફાળાનું બધાન કરતાં તેમણે મૌલાનાનાં જે વખાણ ક્યાં તે હું અહીં ઉતારું છું :

“ જમીનદારો સાથેની વાતચીત દરમ્યાન મૌલાનાની ભારે કુનેદ અને સમજાવટની શક્તિ પૂરેપૂરી દેખાઈ આવી. એમને શરૂઆતમાં એક મુશ્કેલી નડેલી, કેમકે મિહારના કિસાનોને લમતા કાપદાની વીમતોથી તેઓ વાકેફ નહોતા. પણ ચર્ચાઓ આમળ વધી કે તરત તેમણે આ અટપટા કાપદાની વીમતોનું પૂરતું યાન મેળવી લીધું. તે પછી તેઓ ઝપાટાભેર નિષ્ક્રમ કરી શકતા, એટલું જ નહીં પણ પોતાના મતનો સ્વીકાર ખીળ્યો. પાસે કરાવી પણ શકતા. પહેલે પ્રસંગે ચર્ચાઓ ધણી દિવસ સુધી ચાલી, ને ધણાખરા મુદ્દાઓને નિકાલ આવી ગયો. પણ મૌલાના સાહેબને બીજીવાર પટના આવીને ધણી દિવસ રહેવું પડ્યું. આમ લાંબો ચર્ચા પછી મહાસભા ને જમીનદારો વચ્ચે સમાધાન થતા પામ્યું. આ વાટાઘાટમાંથી અમે કિસાન સભાને જાણીજોઈને ખાતલ રાખેલી; કેમકે તેને આથી વધારે છૂટછાટની અરૂર લાગે તો તેને માટે અળવળ અલાયવાની તેની છૂટ પર અમે અંકુશ મૂકવા મામતા નહોતા. અમને લાગ્યું કે જમીનદારોના વિરોધની સામે ઘર્ષને કાપદો કરવો પડે તેના કરતાં તેમની સંમતિ મેળવીને કામ કરતાં કાપદો પહેતો પસાર થાય, અને કિસાનોને રાદત વડેથી મળે. અને એમ બન્યું પણ ખરું. પ્રધાનમંડળે હોદ્દા લીધા પછી થોડા મહિનાની અંદર જ કાપદો પસાર થયો; અને પ્રધાનમંડળે રાજનામાં આખા ત્યાં સુધીમાં તો નવા કાપદાએ મંજૂર કરેલી મજોતના ઘટાડાની કિયા

ધણી જગાએ પૂરી થઈ ગઈ, ને પ્રાન્તના મોટા ભાગમાં તેનું કામ ધણું આગળ વધ્યું. હું માનું છું કે બિહાર એ એક જ પ્રાન્ત એવો છે જ્યાં મહાસમાના પ્રધાનમંડળે કિસાનોને આપવા ધારેલી ને કબૂલ કરેલી સંકેત ખરેખરાત અપાઈ હોય. ગણોત્તર તથા આવક-વેરો બંનેને લગતા કાયદાની બાંધતમાં, જ્યારે વાટાઘાટો તૂટી પડવાની અણી પર આવેલી દેખાતી ત્યારે મૌલાનાની બારે કુનેહ, સામા પક્ષ જોડે કામ લેવાની રીત, ને સમજવટની શક્તિ નાવને ખરાબે ચડતું બચાવી લેતી."

લડતના ભણકારા

પણ મહાસભાને માટે રચનાત્મક કામનો આ માર્ગો લાંબા વખત સુધી અનુભવવાનું નિર્માયેલું નહોતું. યુરોપમાં લડાઈના જે વાદળ વરસે! થયાં ઝંઝૂમી રહ્યાં હતાં તે ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરમાં આપણે માથે તૂટી પડ્યાં. તેને લીધે દેશને વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન એકાએક થવા પડ્યું. આપણે માનેલું કે જે સરકારના પ્રાન્તિક સ્વરાજ આપણે ભોગવીએ છીએ તે આપણને પૂરું સ્વરાજની દિશામાં આગળ લઈ જાય છે. પણ લડાઈએ પુરવાર કરી આપ્યું કે આપણો તો કંઈ દિશામાં જ નથી, ને આપણે હજી પણ તાબેદાર જ છીએ. લડાઈ જાહેર થયા પહેલાં જ હિંદી લશ્કરને હિંદની વડી ધારાસભાની સંમતિ સિવાય સિંગાપુર અને ઇન્ડિયન મોકલવામાં આવેલું લડાઈ જાહેર થઈ એટલે હિંદને લડાઈમાં જોડાયેલો. દેશ જાહેર કરવામાં આવ્યો; જાણે હિંદને પોતાની વાણી કે ઇચ્છા કંઈ હોય નહીં કે દોષ શકે પણ નહીં. રાજ્યપ્રધારણના કાયદામાં જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો તેને લીધે, પ્રાન્તિક સ્વરાજનો જે તણખો બાકી રહ્યો હતો તે પણ હોઠવાઈ ગયો. પરિણામે વડી સરકારને પ્રાન્તોના રાજ્ય-રાજના કારભારમાં કબજા કરવાની છૂટ મળી ગઈ, અને વટકુકમે (ઓર્ડીનન્સો) તો અમલ સર થયો. આ અશુભ શુકનો જોઈને મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ પ્રધાનમંડળને નીકળી જવાનો આદેશ આપત અને સાથેસાથે જાહેર કરત કે યુદ્ધને લખતાં આ કામોમાં મહાસભા સરકારને કશો સાથ નહીં આપી શકે, તો તે સાવ વાજબી ગણાત. પણ કાર્યવાહક સમિતિએ તોલાંમી વિચારણા પછી એમ નહીં કહ્યું કે તેણે બ્રિટિશ સરકારને એટલું જાહેર કરવાને

હોયું આપણે કે ચોકશાસન અને સામાન્યશાસન પરત્વે આ યુદ્ધમાં તેનાં ખર્ચ શાં છે, ને તેનો અમલ કિંદને વિષે કેવી રીતે થવાનો છે; અને આ ખુનામો સરકાર તરફથી થાય તે પછી જ મહાસભાના વતણુ વિષે કંઈ નિર્ણય થઈ શકે આ પછી થું મનુ તે તો રાજ કાળના દરેક અંગેજ ને હિંદી અધ્યાસીના સ્મરણમાં તાળું છે.

આનો જવાબ આપતા બિટને પહેલાં તો સામા પક્ષને વાંક કાઢવા માંડ્યો ને દમદારી આપી જોઈ, ને તે પછી કામ કામ વચ્ચે લડાઈ કરાવવાની નીતિ પુરજોશમાં આદરી ગાંધીજી તો પોતાની સદ્ગતુભૂતિ મિત્રરાજ્યોના પક્ષમાં છે એમ કહી ચૂક્યા હતા, અને સરકારને વિનાશરતે નૈતિક સડકાર આપવાની સલાહ તેમણે કાર્ય-વાહક સમિતિને પણ આપી હતી પણ કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો તો દુનિયાદારીવાળા માણસો રહ્યા, એટલે ગાંધીજીની સલાહનો સ્વીકાર દેશની પાસે કરાવી શકાયે એવો આત્મવિશ્વાસ તેમને નહોતો. અને જે જોળાધરીઓ દીવા જેવી સ્પષ્ટ હતી તે માનવામાં તેમને કશું અશુભતું ન લાગ્યું. મયા વિશ્વયુદ્ધ વખતે બિટનની વસાહતોએ પણ એવી શરત મૂકેલી કે તેમને બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહના સ્વતન્ત્ર કે સ્વાયત્ત ધટકો મણવા જ જોઈએ ઔલાનાએ રામમહની મહાસભાને પ્રમુખ પદેથી આપેના બાવણમાં કહેણું “આજે પાછાં રાષ્ટ્રોને ઘેટાની પેડે લગાડેની ખુનામરડી ને આગમાં ધોતવામાં આવે છે આપણે શું સત્ય અને વિવેકનો એટલે સુધી ત્યાગ કરવો જોઈએ કે આપણે મોત અને ખરમાદીના તોફાનમાં ખૂસકો મારતા પડેલાં એટલું પૂછી પણ ન શકીએ કે આ મધું શાને માટે ચાલી રહ્યું છે ને અમારા બાગ્ય પર આની શી અસર પડશે ?”

આ પછી જે બનાવો મન્યા તેણે પુરવાર કરી આપ્યું કે કાર્ય વાહક સમિતિએ વડેવાડુ માણસની દષ્ટિએ વિચાર કરી જોયો એ વાજમી હતું. બિટનના યુત્સરીઓએ જે જાહેરાતો કરી તે પરથી એટલું તો સામિત થઈ જ કે બિટનની પાસે તેના યુદ્ધને બગતા

ધ્યેયની જાહેરાત કરાવતો જ જોઈએ એવો આમલ કાર્યવાહક સમિતિએ રાખ્યો અને લીધે માધીજીએ આઘાતમાથી જીગરી ગયા, નહીં તો ક્યારેક એકાએક તેમની આંખો ઊધડત ને તેમને અતિશય દુઃખ થાત માધીજીએ થોડા જ વખતમાં જોયું કે બ્રિટિશ સરકારમાં બલાઈ નેટલી હતી તેના કરતાં વધારે તેમણે કલ્પી લીધી હતી યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથી મહાસભાના સર્વ નિષ્ફળતામાં કાર્યવાહક સમિતિના એક અંગેસર સખ્ય તરીકે મોહાનાએ મોટા બામ બજબ્યો છે, એ કહેવાની જરૂર નથી

બ્રિટિશ સરકારે યુદ્ધને અંગેના પોતાનાં ધ્યેય જાહેર કર્યાં જોઈએ એવો મહાસભાનો આમલ, અને એ મામણીનો બ્રિટિશ સરકારે વાળેતો જવાબ, એ બેમાંથી કયો રસો ન્યાયની દૃષ્ટિએ ચોખ્ખો હતો, એનો નિષ્ફળ તો ઇતિહાસ જ કરશે. કેમ કેમ વચ્ચે જ પડાવી લડાઈ કરાવવાની જે નીતિ વિલાયતમાં ગોળમેજી પરિષદ વખતે ચતાવાયેલી તેને લીધે ત્યાં કેમી એકતા માટે થયેલા સર્વ પ્રયત્નો એજ ગયા હતા. ૧૯૩૨માં જે કેમી પરિષદ બરાઈ તેમાં કેમી એકતા લમબમ સિદ્ધ થઈ હતી પણ આ વેળા કેમી કલકે જેવું બેહદુ રૂપ પ્રગટ કર્યું તેવું અમાલ કહી પ્રમદ કર્યું નહોતું જે સમૂહો ને પક્ષોની કલ્પના કે સાચી કલ્પનાનો ગેરવામ હાવી શકાય એમ હતું તે સહુને બોલાવી એક બાણુ બિભા રાખવામાં આવ્યા. તેમ કરવામાં હેતુ દુનિયાને એમ ખતીવવાનો હતો કે 'મહાસભાવાદી' હિંદ કરતા મોટું એવું 'મિનમહાસભાવાદી' હિંદ પડે નુ છે

મહાસભા આ ચાલમાજીથી જરાયે ગમરાઈ નહીં તેણે તો જાહેર કર્યું કે પ્રખ્યાત વયના કે એને મળતા બીજા કેમ મતાધિકારથી ચૂંટાયેલા, મહાસભાના કે મહાસભા બહારના, હિંદી પ્રતિનિધિઓ જે બહારથી ધડી કાઢે તેનો સ્વીકાર કરવાને અંગે તૈયાર છીએ મુસ્લીમ લીમ એમ કહેવા તૈયાર નહોતી, તેને તો આ લખમનીઓને હાથમાં લઈને રખાતી ચાલમાજી વધારે ગમતી હતી

એ દિવસોમાં મુસ્લીમ લીગે ધારણ કરેલું વલણ હજી આપણી સ્મૃતિમાં તાજું છે. મહાસભાએ ઘણીવાર સમાધાન માટે પોતાની તૈયારી બતાવી, પણ મુસ્લીમ લીગે તે અચકચ કરી મૂક્યું. તેણે એવો હદ બહારનો દાવો રજૂ કર્યો કે આખા મુસ્લીમ દિંદની વતી બોલવાનો અધિકાર અમને એકવાને છે. મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળો હોદ્દા પર હતા ત્યારે તેમને ખમેડવા લીગે કશો પ્રયાસ ન કર્યો. ગવર્નરને લઘુમતીઓની સલામતી માટે વસ્તુલેપ કરવાની જે ખાસ સત્તા અપાયેલી છે તે સત્તા વાપરવાની તેને વિનંતી કરવાનો લીગને કદી પ્રયત્ન આવ્યો નહીં; કેમકે એ સત્તા વાપરવી પડે એવો અન્યાય જ મિત્રકુલ થયો નહોતો. મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળોએ રાજીનામાં આપ્યા ત્યારે, રાજીનામા ન આપવાને લીગના કેટલાક સભ્યોએ તેમને વિનંતી સુદ્ધા કરી હતી પણ એ રાજીનામાં પડી થોડા જ વખતમાં તેમણે 'મુક્તિ અને આશ્વાસનો દિન' ઈજબ્બો; ને મુસલમાનો 'જહુમતી'ના અમલમાંથી છૂટવા પામ્યા ને માટે સભાઓ ભરીને હાથે પ્રગટ કર્યો તે પછી તેઓ એક પછી એક હદપારની માગણી કરતા મયા. અને હવે તો અગાજની બધી માગણીઓથી પણ આગળ જઈને એમ માગ્યું છે કે દિંદને જીવતું ચીરીને 'મુસ્લીમ' દિંદ અને 'હિંદુ' દિંદ એવા બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવું. બેઈએ મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળો મુસલમાનોનાં વિરોધી હતાં એવો જે આરોપ લીગે કર્યો તે કેવળ મહાસભા સામે નહોતો, મૌલાના સામે પણ હતો. મહાસભા સામેનો એ આરોપ જે સાચો હોય, તો એમ જ કહેવાય કે કાર્યવાહક સમિતિ ને પાલ્લીમેન્ટરી પેટાસમિતિના એક અગ્રેસર સભ્ય તરીકે મૌલાનાએ, મહાસભામાં પોતાનું પદ ટકાવવા માટે, પોતાની કામને દરો દીધો છે. એના કરતાં વધુ હાસિયાત આરોપ બીજો કદાચી શકાય એમ ન હતું. પણ મૌલાનાએ એક સાન્ત અને આવેશ વિનાના ગંદેર નિવેદનમાં એ આરોપની ચર્ચા કરી. એ નિવેદનના સૌથી અગત્યના ભાગો અહીં આપવા જેવા છે:

— “ અને હવે, જ્યારે મહાસભાએ પોતાની સ્વેચ્છાએ ને રાજ્ય ખુશીથી આઠ પ્રાન્તોનું રાજ્ય છોડી દીધું છે, ત્યારે લીમતા પ્રમુખ પાસે દિંદના મુસનમાનોને આવવાની સનાહ શી છે? એ કે તેમણે મસીદોમાં જવું, ને મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળોમાંથી પોતાનો છુટકારો કર્યો તે માટે અધાનો અડેસાન માનવો પણ એ પ્રધાનમંડળોએ તો સત્તા કરતા ફરજને અધિક ગણી છે તેમણે એકલા દિંદની આજ્ઞાદીના નહીં, પણ પૂર્વની સર્વ દક્ષિત પ્રજાઓના હોંને ખાતર, રાજનામા આપ્યા ■ મુસનમાનોના ઠાઠ પણ સમૂહને મહાસભા જોડે અને ગમે તેટલી તકરાર હોય તોપણ, તે પોતે દુનિયા આમણ આવા રૂપમા રજૂ થવાનું સાંખી લે, એ વાતની કલ્પના કરવી પણ મને તો મુશ્કેલ લાગે છે

“ મુસનમાનોને પોતાના હોં ને સ્વાધીને ખાતર યોગ્ય લાગે એવી ઠાઠ પણ જાતની લગત ચલાવવાનો પૂરેપૂરો હક છે પણ એ તેમનો ધરનો અધકો છે તેમણે ઠાઠ પણ સંજોગમાં એવા કલા પમલા ન બરવા જોઈએ જેનો ઉપયોગ દિંદની આજ્ઞાદીને રાકવા માટે થઈ શકે જનામ ઝીણાનું અત્યાચારનું વનણ તેમને એ કુખ્ય સ્થિતિ તરફ લઈ જાય છે એનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે મુસનમાનોને દિંદની આજ્ઞાદીના માર્ગમાં આડખીલીરૂપ બનાવવામાં આવે છે ૧૯૧૨માં મેં આની સામે મુસનમાનોને એનરણી આપી હતી એ એતરણીનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર આજે સત્તાવીસ વરસ પડી પડી છે, એથી મારા હૃદયને ઝીડો થા લાગ્યો છે

“ વળી જનામ ઝીણા મુસનમાનોને ‘મુકિનદિન’ જીવવાની સલાહ આ માટે આપે છે? તેઓ ‘મહાસભાના પ્રધાનમંડળોના અત્યાચાર’માંથી જન્મી ગયા છે એવા માટે એ અત્યાચારો કેવા ને કયા પ્રકારના હતા? જનામ ઝીણાના રખડોમાં કહીએ તો, ‘મહાસભાના પ્રધાનમંડળો મુસનમાનોના દિનને નુકસાન કરવાની ચોક્કસ નીતિથી દોરવાયેલા હતા, અને મહાસભાના પ્રધાનમંડળોએ રાજ-

કારમારની ફરજે અદા કરવામાં તેમજ ધારાસભાઓમાં મુસ્લીમ લોકમતની અવગણના કરવાનો તથા મુસ્લીમ સંસ્કૃતિનો નાશ કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેમના ધાર્મિક ને સામાજિક જીવનમાં દખલ કરી છે તથા તેમના આર્થિક ને રાજકીય હકોને કચડી નાખ્યા છે. ' પળખર આની લો કે જનામ ઝીણાએ આપેશે આ ચિતાર સાચો છે નો તેમાંથી શો નિર્ણય ફક્ત યર્ધ શકે એનો વિચાર આપણે કરીએ. એ નિર્ણય દીવા જેવો છે. તે એ કે આઠ પ્રા-તોની સરકારે મુસલમાનોના ધાર્મિક ને સામાજિક જીવનમાં દખલ કરતી આવી છે. તેમણે મુસલમાનોની સંસ્કૃતિનો નાશ કરવાનું આજુ રાખ્યું હતું. તેમણે એ કામના આર્થિક ને રાજકીય હકોને કચડ્યા હતા. અને આ બધા અત્યાચાર કંઈ થોડા દિવસ આશ્વે ન હતો; તે તો લાગલામટ અઢી વરસ સુધી ચાલેલો ! તો આવા અશક્ય સંજોગોમાં દિંદના આઠ કરોડ મુસલમાનોએ શું પગલું ભર્યું ? આટલું એક જ, કે મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળે પોતાની મેળે રાજપ્રુશીયા રાજનામાં આપે એ આશાએ તેઓ ત્રીસ મહિના સુધી રાકે જોતા બેઠા. તેમનું આ સ્વપ્ન બ્યારે સાચું પડ્યું ત્યારે પરવર-દિમાર આગળ પોતાનાં હૃદય ઠાલવી તેનો આભાર માનવા લાગ્યા; અને ઈઝરાયલની પ્રજાની પેઠે તેઓ કહેવા લાગ્યા કે અમારી મુક્તિનો દિવસ આવ્યો છે. જનામ ઝીણા જગતની આગળ મુસલમાનોનો કેવો શાનદાર ચિતાર રજૂ કરવા માગે છે !

“ આવું અવનતિસૂચક ચિત્ર એક પગવાર પણ સાંપી શેવું મુસલમાન તરીકે મારે માટે અશક્ય છે. દેશની આઠ સરકારોએ લાગલામટ અઢી વરસ લગી તેમના ધર્મમાં દખલ કરી, તેમની સંસ્કૃતિનો નાશ કર્યો, તેમના આર્થિક ને રાજકીય હકો કચડ્યા, તે છતાં તેઓ ' મુક્તિદિન ' જામવાની રાહ જોતા નમ્રભાવે બેસી રહ્યા ! દિંદના આઠ કરોડ મુસલમાનો આવા નિષ્ક્રિય ને લાચાર બની શકે છે એ વાત માનવાની ફૂં સાર ના પાડું છું. દિંદના મુસલમાનોની

સ્વમાનની જાવના પર આ દેખીતો ધા છે આ રીતે તો તેમને અમૃતને બદલે વિષનું પાન કરાવવામાં આવે છે માણસો આવી જીવનની સરકારને સંખી રાકતા એ દલાડા ક્યારના વહી મયા દ્રવે તો જનામ જીણા મણાવે છે એવા જીવનમાં ઠયો પછી કેઈ પણ પ્રાન્તિક સરકાર ટૂંકી સુદત મારે સુદા રાજ્યનો કારોગાર ચલાવી શકે એ અશક્ય છે જનામ જીણા કહે છે કે મહાસભાના દરેક પ્રધાન મંડળે એ કામ કરેલું, ને તેમાં એકે અપરાધ ન હતો હુ કહું છું કે એક પણ પ્રધાનમંડળે આવું વ્યય ધારણ કર્યું હોત, તો દિલના મુસલમાનોમાં એટલી ઝિદાદિની તો ખસૂસ છે કે તેઓ મુક્તિદિન જીજવવાની સૂચના જનામ જીણા તરફથી મળવાની રાહ જોતા ન બેઠા હોત તેમણે શાડા જ વખતમાં એવા પ્રધાનમંડળની નિંદાની ખતમ કરી નાખી હોત જડતા ને નામદાંષના ગુણો દિદી મુસલમાનોના હાડમાં નથી લામવાગટ અઢી વરસ સુધી તેમના સામાજિક ને ધાર્મિક જીવનમાં દખલ કરવામાં આવે અને તેમના આર્થિક ને રાજકીય હોને કચડવામાં આવે, એ તેઓ મૂંઝે મોઢે જોઈ ન જ શકે

“ આ સજામાં એક વાત યાદ નાખવા જેવી છે જનામ જીણાનો આરોપ એ નેથી કે મહાસભાએ કેમની વાતાવરણ સુધારવાને જે કઈ કરવું પડતું હતું તે મધું કર્યું નહીં, અથવા તો અમુક ખાસ દાખલાઓમાં અમુક પ્રાન્તના મુસલમાનોને ફરિયાદ કરવાની છે, અથવા કેઈ પ્રધાનમંડળે વહીવટી ગામતોમાં અમુક ભૂતો કરી એમના આરોપો આ પ્રકારના હોત, તો તે ગેરરાજ્યની ન મજાન અને એને વિરે તપાસ કરવી વાજબી મજાન પણ જનામ જીણા સીડીનાં વચવા પમવિવાં પર ચડીને સનોષ માને એવા માણસ નથી તેમનો આરોપ તો સાફસાફ એ છે કે ‘ મહાસભાના પ્રધાનમંડળોની નીતિ ખસૂસ મુસલમાનોની વિરોધી હતી ’ તેમણે મુસ્લીમ સંસ્કૃતિનો ‘ નાશ ’ કરવાનું આવું રાખ્યું, તેમણે ‘ મુસલમાનોના

ધાર્મિક ને સામાજિક જીવનમાં સતત દખલ કરી, 'અને 'મુસલમાનોના રાજકીય ને આર્થિક હોને હંમેશાં કચડ્યા.'

"મેં મારી જવાબદારીના પૂરેપૂરા બાન સાથે અગાઉ ધણી-વાર કહ્યું છે, ને આજે ફરીવાર કહું છું, કે મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળો સાથેના આ બધા આરોપો સાત પાયા વિનાના છે. મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળોની નીતિ 'અસૂસ મુસલમાનોની વિરોધી' હતી, અને તેઓ 'મુસલમાનોના ધાર્મિક, રાજકીય ને આર્થિક હોને કચડતાં આગ્યાં છે,' એમ કહેવું એ તો પદાઠ જેવું જૂઠાણું છે.

"જનાન ઝીણીની, અથવા આવા આરોપો મૂકવા કઠિનનાર દરકાર્થ માણસની, એ દરજ છે કે દુનિયામાં સામાન્યપણે ચાલે છે એવી ઠાઈ પદ્ધતિથી એ આરોપો સાબિત કરી બતાવેલા. અને તેઓ જો એમ ન કરી શકે, તો તેઓ પોતાની જવાબ અને કલમ પર અંકુશ રાખે એટલી ઓછામાં ઓછી અપેક્ષા તેમની પાસેથી દરેક સમજી માણસ રાખશે."

"મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળોના અમલવાળાં, હેઠાં એ વરસ દરમ્યાન મુસલમાનોની જે હરિયાદો મારી જાણમાં આવી તેને વિરે મેં પોને કેવું વલણ ધારણ કરેલું, એનું જમાન આપવાનો આ પ્રયત્ન નથી. એનું જમાન હું ભવિષ્યમાં ઠાકવાર વીમતિથી આપીશ. પણ હું દૂંકામાં એટલું કહું કે આ આખા સમય દરમ્યાન મારી જાણમાં આવેલી એકે હરિયાદની બારીકાઈથી તપાસ કરવાનું હું ચૂક્યો નથી. પાછોમેંટરી પેટાસમિતિના મારા અને સાથીઓ, કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો, પ્રાન્તોના પ્રધાનો, તથા પ્રાન્તિક સમિતિઓના હેદ્દારો જાણે છે કે આ બાજનોમાં મારું વલણ કેવું કડક ને અજીનમ રહ્યું છે. ડેરજ પ્રધાનોના જવાબોથી હું સન્તોષ માનતો નહીં; અને ધણી-વાર એવા વિષયોના તુમાર મારી જાતે વાંચી જતો, ને એકેએક પ્રદાની તપાસ કરીશી કરી જોતો."

“ આ સબન્ધમાં હું એટલું જ કહેવા છઠ્ઠું છું કે જનાન જીણાના આરોપોનો અમુક બામ પણ જો સાચો હોત, તો હું એવો માણસ નથી કે મહાસભાના પ્રધાનમંડળોને ચોવીસ કલાક પણ તેમના આસન પર બેસી રહેવા દેત

“ જનાન જીણા ને તેમના સાથીઓ જો એમ માનતા હોય કે તેઓ આ વાતો મુસલમાનોના દિલને કાયદો કરવા સારુ કહી રહ્યા છે, તો હું તેમને ખરા દિલથી કહું છું કે તેઓ એથી સાવ ઊલટી વાત કરી રહ્યા છે, અને તેઓ જો બને એટલા વહેના પોતાની દિશા બદલશે તો તેઓ કિંદના મુસલમાનોની સાચી સેવા કરશે એવી સાચી સેવાની કિંદના મુસલમાનોને આજે મોટામા મોટી જરૂર છે ”

રાષ્ટ્રપતિ

મોલાના સાહેબે મહાસમાના પ્રમુખપદ માટે ઉમેદવારી નોંધાવી, એ મહાસમાના પ્રતિનિધિઓની રાષ્ટ્રીય ભાવના, હિંદુ મુસ્લીમ એકથ વિષેની તેમની શ્રદ્ધા, અને અમારું કદી નહીં આવેની એવી કટોકટીની ધડીએ રાષ્ટ્રનું ભાવિ એક મુસવ્વમાન નેતાના હાથમાં સોંપવાની તેમની દિશ્મત, એ સર્વ ગુણોની કસોટીરૂપ હતું. તેઓએ ધણી જ મોટી યદુમતીથી મોલાના વિષેનો પોતાનો વિશ્વાસ પ્રગટ કર્યો. વિશ્વાસ તો તેમણે ૧૯૩૬માં પણ પ્રગટ કર્યો હોત; પણ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ૧૯૪૦નું જે વરસ ખરી કટોકટીનું હતું તે વેળાએ તેમણે આ ચૂંટણી કરી એ વિશેષ નોંધપાત્ર છે. લાહોરમાં મોલાનાએ આપેલી એક મુનાકાતમાં તેમના મોંમાં આ શબ્દો મુકવામાં આવેલા: “હવે ધારાસભાનો કાર્યક્રમ શીયો મુકાયો છે, એટલે મને પ્રમુખ થવાનું કબૂલ કરવામાં કરી મુશ્કેલી નથી.” “આમ કહેવામાં આપનો શો આશય હતો?” એમ મેં એમને પૂછી જોયું. તેઓ કહે: “મારા કહેવાનો અર્થ એ હતો કે ધારાસભાનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો છે. પ્રધાનમંડળોને રાજીનામાં આપવાનું ફરમાવનારો જે હરાવ કાર્યવાહક સમિતિએ કર્યો તેમાં મારો હિસ્સો હતો. એટલે હવે જે અને આવતી મહાસમાનું પ્રમુખપદ લેવાનું કહેવામાં આવે તે હું ના પાડું, તો એ હરાવના કુદરતી પરિણામોમાંથી હટકવાનો અપરાધ હું કરું છું”, એમ કહેવું સકારણુ અને વાજબી મણાય. સરકાર પોતાના વળણમાં ફેરફાર ન કરે, તો આપણે વહેલામોડા કપારેક સવિનય બંધની લડત ઉપાડવી પડે અને સવિનય બંધ થવાનું ચોક્કસ હતું એટલે હું ડરી ગયો, એમ કોઈને કહેવા કે માનવાનું કારણુ હું અપના માગનો નહોતો. વળી લોડો મારા

પર સાધારણ વખતમાં વિશ્વાસ મૂકે એ તો સારુ મણાય જ, પણ આવું વિષય સમયમાં તેમણે મારા પર વિશ્વાસ મૂક્યો એ તો એવી વાત ચર્ચ કે મારે હા પાડ્યે જ છટો! ” હું માનું છું રાષ્ટ્રપતિ-પદેથી મૌલાનાએ રામગઢમાં ૧૯૪૦ના માર્ચમાં આપેલું વ્યાખ્યાન અને તેમણે એ અધિવેશનમાં જે રીતે કામકાજ ચલાવ્યું તે અને આ પા માટે રાષ્ટ્ર કરેલી એમની પસંદગીની યોગતા પુરવાર કરે છે એ વ્યાખ્યાનમાં મૌલાનાના વિશિષ્ટ ગુણોનું પ્રતિબિંબ દેખાઈ આવે છે એમાં કહી નહીં દલીલોથી બરેનું છટાદાર વક્તવ્ય છે તેમાં કેવળ પ્રાસંગિક સવાલોની જ ચર્ચા કરેલી છે, અને તે સિવાય બીજાં એક પ્રશ્નને સ્પર્શ કરવાનું પ્રયત્નપૂર્વક ટાળ્યું છે. પઠનામાં મળેલી કાર્યવાહક સમિતિએ જેમ એક જ ઠરાવ પસાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, તેમ મૌલાનાએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં સવિસ્તર ચર્ચા માટે એક જ મુખ્ય વિષય પસંદ કર્યો એમાં એક પણ કડિકા નામી નહોતી કે એકે શબ્દ જરૂર ઉપસાતને વાપર્યો નહોતો.

જેમને મૌલાનાની શૈલી ને વિષયનિરૂપણની હજનો અવધાસ કરવો છે તેમણે તો એ આખું વ્યાખ્યાન વાંચવા જેવું છે અહીં તો એનો સર માત્ર આખી શકાય વિમાનમાં તો કિંદી રાષ્ટ્રીય મદાસત્તાના પ્રમુખના બે પક્ષ જેવી સંદર્ભની વસ્તુ પણ વચાતી નથી. રૉબટ્ટર એવા બાવણુનો સાવ દૂરેકો સાર ત્યાં મોડે છે, અને ‘ટાર્જિસ’ તથા ‘ડેલી ટેલિગ્રાફ’ જેવાં છાપાં મીસ્ટ્રી માગીસ શબ્દોનો સાર આખીને પતવે છે. મૌલાનાના બાવણુની માજતમાં તેમણે એમ જ કહ્યું હતું.

પણ હવે એ વ્યાખ્યાનનો સાર આખી જઈએ એના આરંભમાં મૌલાના ૧૯૩૬ની સલાથી મદાસત્તાના ઠરાવોમાં ઘરેલા દિશાપત્રોની વાત કરે છે એ પલટામાં તેમની પૂરેપૂરી સમતિ છે એક વાત જાણવા જેવી છે કે ૧૯૧૨માં ત્યારે ‘અલ દિશાપ’ શરૂ થયું ત્યારે પણ, તે વખતે દુનિયાનું ખ્યાન એવી રહેલા આન્તર

રાષ્ટ્રીય વિધાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર પરતેમણે જાર મૂક્યો હતો. એટલે જ્યારે ૧૯૪૬માં પંડિત જવાહરલાલજીએ મહાસભાને પ્રમુખ-પદેથી જમતની ઘટનાઓના સંબંધમાં પત્ર લખવાનું સૂચવ્યું, ત્યારે એ વાત મોલાનાને સૌથી વધારે ગમી ગઈ. એ વિષે રામપદના આપણાં એમણે કહ્યું છે:

“કદાચ મહાસભાની તવારીખમાં એના માનસિક ચિત્રનો એ એક નવો રંગ હતો. જ્યારે સન ૧૯૪૬ની સપ્તમીની બેઠકમાં પુરોપની આન્તરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ પર એક લાખો ઠરાવ મંજૂર કરીને મહાસભાએ પોતાનું દષ્ટિમિન્દુ સાફસાફ જણાવી દીધું. અને તે વખતથી આ ઠરાવ મહાસભાની વાર્ષિક બહેતોનો એક અગત્યનો ને જરૂરી ભાગ બની ગયો. માનો કે આ વિષયમાં આપણે વિચારી સમજીને કરેલો એક હેતુઓ હતો, તે આપણે દુનિયાની આમળ ધરી દીધો. આ ઠરાવો દ્વારા આપણે દુનિયાની સામે એક-સાથે એ વાત રજૂ કરી. પહેલી વાત તો એ જોને હું ભારતીય રાજનીતિનો એક નવો રમ દહુ છું. આપણે અનુભવ આપણને કહેતો હતો કે આપણે આજકાલની આપણી લાચારીની દશામાં પણ બાકીની દુનિયાની રાજકીય દાક્ષત્યથી અળગા રહી શકીએ એમ નથી. આપણે પોતાને ઘાટે ભવિષ્યનો મામલો તૈયાર કરતી વેળા પણ આપણી પોતાની આજુમાજુજ ચોમેર નજર ન નાખીએ, પણ બહારની દુનિયા તરફ પણ પૂરી નજર રાખીએ, એ જરૂરતુ છે. સમયના અગણિત પરિવર્તનોએ મુઠકો ને કોમેને એકબીજાની એટલા નજીક આણ્યા છે કે વિચારો ને ક્રિયાઓની લહેરો દુનિયાના એક ખૂણામાં પેદા થઈને બીજા ખૂણાએ પર ઝડપથી અસર પાડવા લાગે છે એટલે આજકાલની સ્થિતિમાં હિંદુસ્તાન પોતાના સવારોને પોતાની માર દીવાલોની અંદર પુરાછ રહીને વિચારી શકે ને તેનો હિંદવ આણી શકે એ અશક્ય છે બહારના જનારો આપણી દાક્ષત પર તરત અસર ન પાડે એ અર્થભવિન છે. તે જ પ્રમાણે આપણી

હાલત ને આપણા ફેંસવા દુનિયાની હાલત ને તેના ફેંસવા પર અસર ન પાડે એ પણ અર્થભવિત છે. આપણે આ વાત સમજી લીધેની તેને પરિણામેજ લખ્યોનો પેથો કરાવ થયેતો. એ કરાવ મારફતે આપણે જાહેર કર્યું કે યુરોપમાં ડેમોક્રસી યાને લોકશાસન તથા વ્યક્તિમત અને રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનો વિરુદ્ધ, દુનિયાને પાછળ ધસડનારી, શાસીઝમ અને નાઝીઝમની જે દિલ્લયાસો દહાડે દહાડે જોર પકડતી જાય છે તેને હિંદુસ્તાન પ્રગતિ ને શાન્તિને માટે એક વિશ્વવ્યાપી આપત્તિ માને છે; અને તેના દિલ અને મનજ તે પ્રજાઓની સાથે છે જે પ્રજાઓ લોકશાસન અને આઝાદીની રક્ષા માટે આ દિલયાસોનો યુગાપયો કરી રહી છે "

તેઓ ૨૫૯ ચબ્દોમાં કહે છે કે હિંદની લગાઈ બ્રિટિશ પ્રજા સામે નહીં પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામે છે, તેમજ એ નાઝી ઝમ સામે પણ છે:

"પણ આપણું મનજ શાસીઝમ ને નાઝીઝમનાં જોખમો તરફ દોરાર્થ રહ્યું હતું તે વેળાએ એ વસ્તુ અર્થભવિત હતી કે આપણે જૂનાં જોખમોને બૂધી બઈએ એ જોખમો આ નવી શક્તિઓના કરતાં દુનિયાની શાન્તિ ને આઝાદીને માટે ધણું વધારે ધાતક સાબિત થઈ ચૂક્યાં છે, અને તેમણે ખરેખરાત દુનિયાને પાછળ ધસડનારી આ દિલયાસો પેદા થવા માટે પૂરેપૂરી સામગ્રી બેગી કરી રાખી છે. હું બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની શક્તિની વાત કરું છું એને આપણે પેથી નવી પ્રગતિવિરોધી શક્તિઓની પેઠે દ્રષ્ટી નથી જોતા એ ચોતે આપણા પર કમળે જમાવીને આપણી સામે ઊભી છે. એટલા માટે આપણે સાદસાદ ચબ્દોમાં એ વાત પણ કહી દીધી છે કે યુરોપનો આ નવો મધડો જે લગાઈનું ૩૫ ધારણ કરશે તો હિંદુસ્તાન એ લગાઈમાં કશો ભાગ નહીં લે; કેમકે તેને સ્વતંત્ર્યણે નિઃશ્વ કરતાં ને પોતાની મેળે પોતાનો રસ્તો પસંદ કરતાં રાકવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાન કેવળ એ જ હાલતમાં ભાગ લઈ શકે ન્યારે તેને પોતાની

સ્વતન્ત્ર ઈચ્છા ને સ્વતન્ત્ર મતથી નિર્ણય કરવાનો અધિકાર હોય. તે નાગીજમ ને ફારીજમથી જોગર છે ખરું, પણ એથી પણ વધારે તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી જોગર છે. હિંદુસ્તાન આઝાદીના પોતાના જન્મસિદ્ધ અધિકારથી વંચિત રહે છે, તો એનો સાફસાફ અર્થ એ છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પોતાના સર્વ પરંપર ગત ગુણોની સાથે જીવતું છે, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિજયોમાં મદદ કરે એ વાતને માટે આપણે ક્યારે કોઈ પણ સ્થિતિમાં તૈયાર નથી આ જો બીજી વાત દત્તી તે આપણા ઠરાવો દ્વારા લાગણાગટ જાહેર કરવામાં આવી હતી. આ ઠરાવ લખનારની મહાસભાથી માંડીને ૧૯૩૬ના ઓગસ્ટ સુધી પસાર થતા રહેલા; અને તે 'લડાઈના ઠરાવો' એ નામે મશહૂર છે "

વળા તેઓ કહે છે: "પણ સવાલ બ્રિટિશ સરકારની ઈચ્છા- નો, તથા ઈચ્છા ઓછી વત્તી કે બહુ વત્તી હોવાનો, નથી. સાફ અને સીધો સવાલ હિંદુસ્તાનના હકનો છે હિંદુસ્તાનને પોતાના ભાગનો નિર્ણય જાતે કરવાનો હક છે કે નહીં? એ એક જ સવાલ ના જવાબ પર અત્યુરે તમામ સંવાધોના જવાબોનો આધાર છે. હિંદુસ્તાનને માટે આ સવાલ તે પાયાની અસલી ઈટ છે એ ઈટને તે કાત્રવા નહીં દે. એ ઈટ હાલી જાય તો હિંદની રાષ્ટ્ર તરીકેની હસ્તીની આખી હમારત હાલી બેઠશે.

"લડાઈના મંમન્ધમાં આપણી સ્થિતિ સાવ સ્પષ્ટ થઈ ગઇ છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનો ચહેરો જોવો સાફસાફ આપણે પાછલી લડાઈમાં જોયો હતો તેવો જ સાફ આપણે આ લડાઈમાં પણ જોઈ રહ્યા છીએ; અને એની જીતને માટે લડાઈમાં ભાગ લેવા આપણે તૈયાર નથી. આપણે કેસ સાવ સ્પષ્ટ છે. આપણે આપણી પરા- ધીનતાની જિંદગી લંબાવવા માટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને વધારે બળવાન ને વધારે વિજયી જોવા નથી માગતા. આપણે એમ કરવાનો સાર

સાફ ઈનકાર કરીએ છીએ. આપણે રસો નિશ્ચયે એથી સાવ
જલગી દિશામાં છે "

હવે તેઓ કહે છે "લગાઈ શરૂ થઈ ત્યારથી બ્રિટિશ પ્રધાન
મંડળના કેટલાયે સભ્યોએ દુનિયાને એમ મનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો
છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પાછલો યુગ સમાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે, ને
આજે બ્રિટિશ પ્રભુએ કેવળ શાન્તિ અને ન્યાયના ઉદ્દેશો પોતાની
સામે રાખ્યા છે આવી કેટલી જાહેરાતનું હિંદુ કર્તા વધારે સ્વામત
કરે એવો દેશ આજે કયો છે? પણ ખરી વાત એ છે કે આ
જાહેરાતો છતાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જેવી રીતે લગાઈ પડેલા શાન્તિ
અને ન્યાયનો માર્ગ રોકીને જિલ્લો હવે તેવી જ રીતે આજે પણ
જિભેલું છે આ રીતે દિલ્લી મામણી આ જાતના તમામ દાવાઓની
સાચી કસોટીરૂપ છે એ દાવાને આ કસોટી પર કસવામાં આવ્યા,
પણ તે છાયા છે એવો વિશ્વાસ આપણને ન આપી શકાય "

એ વ્યાખ્યાનમાં હિંદુ-મુસ્લીમ એકના અને લઘુમતીઓના
પ્રશ્નને લગતો જે બામ છે તે ઇતિહાસમાં ચિત્તસ્થાયી રહેવાનો
સંભવ છે તેમણે ૧૯૧૨માં સાપ્તાહિક 'અન દિવાલ' શરૂ કર્યું
ત્યારથી તેઓ હિંદુ મુસનમાન વચ્ચે કૂટ પડાવવાની નીતિ ને તે
ખાટોના પ્રયાસો સામે અવિરતપણે લગાઈ ચલાવતા આવ્યા છે
રામમદના ભાષણમાં તેઓ કહે છે

'આ સવાલ વિશે મારા સરદારોએ અને ઉદ્દેશીને ૧૯૧૨માં
જે વિચારો જણાવેલા તે જ વિચારો આજે પણ મારા મનમાં
ઠાવ્ય છે ત્યારપછી જે અગ્રણી બનાવો મની મયા તે બધા ઉપર
મેં સારી યોર ચિન્તન કર્યું છે એ ઘટનાઓ મારી આંખોએ નિહાળી
છે, મારા ચિત્તે એના પર મનન કર્યું છે એ બનાવો મને ઠારે
રાખીને પસાર થઈ ગયા છે એવું નથી કુ એ મનાવોની વચ્ચેવચ
હોવા મેં એમાં બામ લીધો છે, ને મેં એકેએક મંજેમને ઠાળી
પૂર્વક તપાસ્યો છે મેં જો કંઈ મારી જાને જોકે ને નિહાળ્યું છે

તેને હું ખેવડા નીવડી શકું નહીં. જે વિચારો મારા મનમાં ઠસી ગયા છે તેને હું ફેંકી દઉં શકું નહીં. મારા અંતરમાંથી જે અવાજ ઊઠેલો હોય તેને હું ગુંગળાવી શકું નહીં. આટલાં વરસથી જે વાત હું કહેતો આવ્યો છું તે આજે ફરીવાર કહું છું. હિંદના નવ કરોડ મુસલમાનોને જે રસ્તો લેવાની સલાહ મેં ૧૯૧૨માં આપેલી તેથી જુદો રસ્તો લેવો તેમને માટે ક્ષાન્નમ નથી; તેમાં તેમની શોભા નથી, ને તેમનું હિત પણ નથી."

મુસલમાનો લઘુમતીમાં છે, અને તેથી હિંદમાં લોકશાસનવાળી સંસ્થાઓ સ્થપાય તો તેમનો સ્વાર્થ અને તેમની હસ્તી બંને જોખમ-માં આવી પડે, એ વિચારને તેઓ વખોડી કાઢે છે, ને કહે છે:

"રાજકીય બાપામાં જ્યારે જ્યારે 'લઘુમતી', 'અલ્પસંખ્યાક જાતિ', 'અકસ્મિક', અથવા 'માઇનોરીટી' એ શબ્દો વપરાય છે ત્યારે એનો અર્થ એ નથી થતો કે મામૂલી મણિતના હિસાબને નિયમે માણસોની એક સંખ્યા, જે ખીજી કોઈ સંખ્યાથી નાની હોય તે ખસૂત 'લઘુમતી' બની જાય છે, ને તેને પોતાની રક્ષાને વિષે આશંકા કે ગમરાટ થવા જોઈએ. બલ્કે આ શબ્દોનો અર્થ તે એવી એક કમજોર જમાત છે જે વસ્તી અને તાકાત બંનેની દૃષ્ટિએ પોતાનું એટલું જોર નથી જોડી કે એક મોટા બજવાન સમૂદયની સાથે રહીને તે પોતાની રક્ષા માટે ખુદ પોતાની હેપર બરોસો રાખી શકે. આને માટે, કેવળ એક સમૂહ સંખ્યામાં બીજા સમૂહથી નાનો હોય એટલું બસ નથી; બલ્કે તેની પોતાની સંખ્યા ઓછી હોવી જોઈએ, ને તે એટલી ઓછી હોવી જોઈએ કે તેની પાસેથી પોતાની રક્ષા કરવાની આશા ન રાખી શકાય. આમાં સંખ્યાની સાથે એ સમૂહની પોતાની વિશેષતાનો સ્વાત્ત્વ પણ કામ કરે છે. માની લો કે એક મુલકમાં બે સમૂહ મોજૂદ છે. એકની સંખ્યા એક કરોડ છે, ને બીજાની બે કરોડ. દરે એક કરોડ તે બે કરોડનો અધી ભાગ છે, ને બે દરોડથી ઓછા છે. પણ એટલા માટે આપણે એ

સમૂહને 'લઘુમતી' માની લઈએ ને તેને નમણી કૃપી લપ્તએ એ રાજકીય દૃષ્ટિએ આવશ્યક નથી "

- વળી કહે છે " ત્યારપછી ઇતિહાસનો પૂરી ૧૨ સગીઓ વીતી ગઈ છે. હવે હિંદની જમીન પર જેટલો દાવો હિંદુ ધર્મ કરે છે તેટલો જ દાવો ઇસ્લામ પણ કરે છે હિંદુ ધર્મ જે અનેક હજાર વરસથી આ દેશના રહીશોનો ધર્મ રહ્યો છે, તે ઇસ્લામ પણ એક હજાર વરસથી તેના રહીશોનો મજબૂત રહેતો છે. જેમ આજે એક દિવસ અભિમાન સાથે કહી શકે છે કે તે હિંદુસ્તાની છે ને હિંદુ ધર્મને માનનારો છે, તે જ રીતે અમે પણ અભિમાન સાથે કહી શકીએ છીએ કે અમે હિંદુસ્તાની છીએ ને ઇસ્લામ મજબૂતને માનનારો છીએ હું આ ક્ષેત્રને જાણી પણ આપણ વધારીશ હું માનું છું કે હિંદુસ્તાની ખ્રિસ્તીને પણ એ હક છે, ને તે જાણીને કહી શકે છે કે હું હિંદુસ્તાની છું, ને હિંદુસ્તાનના રહીશોના એક ધર્મને અર્થાત્ ખ્રિસ્તી ધર્મને માનનારો છું. "

છવટે તેઓ કહે છે " આ સત્તાએ જે આપણે હિંદુસ્તાની મુસલમાન હિંદુસ્તાનના આઝાદ બાવિને આશકા ને અવિશ્વાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ કે હિંમત ને આત્મવિશ્વાસની દૃષ્ટિએ? એમાંથી પડેલી દૃષ્ટિએ જોતા હવે, તો બેશક આપણે રસ્તો સાચો જોઈએ પડી જાય છે તો પછી, અત્યારની કાંઈ પણ જાહેરાત, ભવિષ્ય માટેનો કાંઈ પણ વાયદો, કે જવાબદારી રાખેલી કાંઈ પણ સલામતી આપણી આશકા ને આપણા બચતો ખરો ઇલાજ નથી જની શકના ત્રીજી શક્તિની હાજરીને જરૂરિયાત કરી લીધા વિના આપણે છૂટકો નથી થઈએ આ ત્રીજી શક્તિ અત્યારે ત્યાં મોજૂદ છે, ને પોતાની જમા હોવાને તૈયાર નથી અને આપણે પણ એવીજ આપણ રાખવી રહી કે તે પોતાની જમા ન હોઈ શકે પણ, એથી જીલદુ, જે આપણને એમ લાગતું હોય કે આપણા બચ ને આશકા માટે કંઈ જ કારણ નથી, ને આપણે હિંમત અને આત્મવિશ્વાસની

દષ્ટિએ બવિધ્ય તરફ જોવું જોઈએ, તો પછી આપણા કર્તવ્યનો માગ સાવ સ્પષ્ટ બની જાય છે. પછી આપણે પોતાને એક સાવ જીવી જીવનિયામાં ઊભેલા જોઈએ છીએ એ જીવનિયામાં આશંકા, દુર્વિશ્વાસ, નિષ્ક્રિયતા ને ઉત્સીનતાની છાયા સરખી પડી ચકની નથી ત્યાં શ્રદ્ધા, હઠતા કર્તવ્યપાનન ને ઉત્સાહનો સૂરજ કી રૂબરૂનો નથી સમયના ઠાંધ ઝોટાળા, પરિસ્થિતિના ચડાવઠેતાર, આપણા રસ્તામાં પડેલા કટોકે, આપણાં પગનાની દિશાને મદની ચકના નથી પછી તો આપણી હજી થઈ પડે છે કે હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય ધ્યેયની નિશામાં આપણે કદમ ડેહાવીને આમળ વધીએ.

“મને આ સવાલનો જવાબ શોધી કાઢતાં જરા પણ વાર ન લાગી. મારા દિલના એકેએક તારે—એકેએક રેસાએ—પડેલી હાનનનો ઈનકાર કયો એની કલ્પના કરવી પણ મારે મારે અશક. હતી કોઈ મુસનમાને ઇસ્તમનો રૂદને—નેના આત્માને—પોતાના દિનના એકેએક ખૂણામાંથી કાઢીને ફેંકી ન દીધો હોય, તો ને પોતાને એ પડેલી હાનનમાં જોવાનું સમ્પી શકે એ હું શક્ય માનતો નથી.”

આટલું તો મુસનમાનોને વિષે કોમી સવાલનું નકતર દૂર થઈ શકે કે એળગી ચકાય એવું છે જ નહીં એમ કહેતાં અંગેજો યાકતા નથી, તેને વિષે મોલાના કહે છે.

“આ વિષયના નિરાકરણને આપણે હિંદુસ્તાનની કોમી મકસદ—તેના રાષ્ટ્રીય ધ્યેય—ની સફળતા મારેની પડેલી ચરતરપે સીકાર્યું, એના કરતા ખીચ કમ રીને આપણે એનું મદત્ત વધારે સમજી ચકતાં મદાસમાની હમેશાં આજ માન્યતા રહી છે, એ વાત હું એટલી સમ્પાઈથી રજૂ કરી રહો છું કે એની કોઈ ના ન પાડી શકે આ જાગતમાં મદાસમાએ હમેશાં પાયાના એ સિદ્ધાન્તો પોતાનો સામે રાખ્યા છે, અને ન્યારે ન્યારે કમક પમહ બન’ છે

તારે તે આ જે સિદ્ધાન્તોને સ્પષ્ટપણે ને પૂરેપૂરા સ્વીકારીને જ હાથું છે.

"(૧) પહેલો સિદ્ધાન્ત એ કે હિંદુસ્તાનનું જે કંઈ અધારણ હવે પછી બનાવવામાં આવે તેમાં લઘુમતીવાળા કોમોના હો ને હિનોની પૂરેપૂરું બહિષ્કારી અપાવી જોઈએ.

"(૨) બીજો સિદ્ધાન્ત એ કે લઘુમતીવાળા કોમોના હો ને હિનોની રક્ષા માટે કંઈ કંઈ 'સલામતીઓ'ની જરૂર છે એનો નિર્ણય લઘુમતીવાળા કોમો પોતે કરશે, બહુમતીવાળા કોમો નહીં કરે. એટલા માટે સલામતી વિષેનો નિર્ણય લઘુમતીવાળા કોમોની સંમતિથી થવો જોઈએ.

"આજે પણ કન્સ્ટીટ્યુશન્ટ એસેમ્બલી (લોકપ્રતિનિધિ સભા) ને લગતા આ સલામતી મહાસભાએ જે રીતે કામ લીધું છે તે પરથી આ જે સિદ્ધાન્તોને સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ રૂપમાં જોઈ શકાય છે 'લઘુમતી' તરીકે સ્વીકારાયેલી કોમોને એ હક છે કે તેઓ કેવળ પોતાના જ મનો વડે પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટીને મોકલે. તેમના પ્રતિનિધિના ખર્ચા પર પોતાના ફિરકાના મતો સિવાય બીજા કોઈના મતોનો બોલો નહીં રહે. લઘુમતીવાળા કોમોના હો ને હિનોની બામતમાં નિર્ણય લોકપ્રતિનિધિ સભાની બહુમતીથી નહીં થાય, પણ લઘુમતીવાળા કોમોની પોતાની સંમતિથી જ થશે કોઈ બામતમાં એકમતી નહીં થાય, તો લઘુમતીઓએ પણ કબૂલ રાખ્યું હોય એવા કોઈ નિષ્પક્ષ પંચની મારફતે ફેસલો કરાવવામાં આવશે આ છેલ્લી વાત માને નિષ્પક્ષ પંચની સૂચના કેવળ એક બીકના પ્રસંગ માટેની જોમવાઈ-રૂપ છે; અને એની જરૂર પડે એવી સંભવ બહુ જોડો છે. એની જગ્યાએ કોઈ બીજી યોગ્ય સૂચના કરવામાં આવે તો તેનો પણ સ્વીકાર કરી શકાય."

છેક છેલ્લી ઘડીએ પણ મૌલનાને થાય છે કે બિટન અને હિંદ વચ્ચે સમજૂતી અશક્ય છે-શું? તેઓ એમની લાશણિક દબે

પૂછે છે: “ દુનિયાની આ જે મોટી ઠામો, જેમને કાળચક્રે ઘાસક અને ઘાસિત તરીકે એક સૂત્રે બાંધી છે, તે વિવેક, ન્યાય અને શાન્તિના સૂત્રો દ્વારા એક નવો સંબન્ધ એકબીજાની સાથે બાંધવાને તૈયાર થઈ જાય, એ શું અસંભવિત હતું? એમ થઈ શકત તો વિશ્વયુદ્ધમાયા જન્મેલી નિરાશાઓમાંથી એક નવી આશાનો જન્મ થાત; અને વિવેક તથા ન્યાયના યુગ્મનું નવું પ્રભાત જન્મતને એક નવા સૂરજનો સદેશો આપવા લાગત. ‘અમે ઇતિહાસમાં એક નવી મિસાલ કાયમ કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે, ’ એમ જો આજે અગિય જ કોમ કહી શકત, તો એ માનવતાનો કેવો અપૂર્વ ને આપક વિજય થાત ! બેશક એ વાત અસંભવિત નથી, પણ દુનિયાની તમામ મુશ્કેલીઓ કરતાં અનેકમણી મુશ્કેલ છે ”.

રામમઢની મહાસભા અસાધારણ યુસીબતોવાળા સંજોગોમાં મળી સતત ને એકધારે વરસાદ પડવાને લીધે પહેલે દહાડે કશું કામકાજ થઈ શક્યું નહીં. પણ મીલાનાએ, પવન ને વરસાદની પરવા ન કરતાં, બહુ દૂંઠા ભાવજીથી મહાસભાની બેઠકનો આરંભ કયો; ને પછી જાહેર કંઈ કે ઠરાવો ને તેના પરના સુધારા બીજે દિવસે સવારે રજૂ કરવામાં આવશે બીજે દહાડે પણ વાદળ તો એવાં ને એવાં જ ધેરાયેલાં હતાં, છતાં મહાસભાની બેઠક મળી; અને પચાસ હજાર માણસો નિશ્ચયપૂર્વક ને હસતે મોઢે વરસાદ ને વાવાઝોડાનો સામનો કરવાની તૈયારી કરીને બેઠાં. ઠરાવો પરના કેટલાક સુધારાને વિષય-વિચારિણી સમિતિમાં જરાયે ટેકો મળ્યો ન હતો, એટલે તે ખુદ્દી બેઠકમાં રજૂ કરવાની પરવાનગી આપવા જેવી નહોતી; ને તેથી મીલાના સાહેબે તેનો છેલ્લો ઇલાવીને કામ જલદી આટોપ્યું હોત તો તે વાજબી ગણાત. પણ તેમણે તો એ તમામ સુધારા રજૂ કરનારાઓને પૂરેપૂરી તક આપી, ને ચારેક કલાકમાં સમાનું કામકાજ પૂરું કયું. આના કરતાં વધારે ઝડપથી કામ ચલાવી ન શકાત; આથી વધારે સચોટ અસર કરાની ન પડત; ને એમાં ભોડોના નિશ્ચયનું ને તેમની ધમચનું જે

પ્રદર્શન થયું તે ખીજી કોઇ રીતે ન થવા પામત. સરકાર સાથે સમાધાનના દરવાજા બંધ કરવાનો, કે સવિનય ભગની લડન તત્કાળ શરૂ કરવાનો, આગ્રહ કરનારા જે સુધારા રજૂ થવા તે ધણી જ મોળી બહુમતીથી ઊઠી ગયા, અને જે એકમાત્ર ઠરાવ પસાર થયો તે પ્રતિનિધિઓએ જોઈ વિચારીને, સમજપૂર્વક પસાર કર્યો, કેમકે તેમને ખબર હતી કે લડત શરૂ કરવા મારે માધીજીએ કેટલીક અતિથપ કડક ને અનિવાર્ય શરતો મૂકેલી હતી એ પ્રતિનિધિઓને માધીજીએ કહેયું: “ તમે મને તમારી શરતે સેનાપતિ નહીં જનાવી શકો. તેથી તમે એટલું અસૂસ જાણ્યો કે હું મારી શરતો પળાવવાનો કડક આગ્રહ રાખીશ. એ શરતો અટળ છે, અને તમે જે તેનું પાલન નહીં કરો તો હું આપોઆપ ખસી જઈશ તમને મારી શરતો કબૂલ ન હોય, તમને જેવો વિશ્વાસ મારા પર છે તેવો મારી શરતો વિશે ન હોય, તો તમારે જેલ જવાનો વિચાર કરવો પડતો નથી તમારે સમજી લેવું જોઈએ કે તમારે જમાનક માણસ જોડે કામ લેવાનું છે, ને એ માણસ કદાચ તમને અણુધારી પરિસ્થિતિમાં પણ નાખી દે. માડવાળ એ મારા હાડમાં રહેતી વસ્તુ છે અને ઠીક લાગે તો હું તો પચાસવાર વાઇસરોયની પાસે જઈ.” પણ પ્રતિનિધિઓએ ઉધાડી આંખે ને પૂરેપૂરી સમજપૂર્વક એ ઠરાવ પસાર કર્યો, ને તેની સાથે જે જયઘોષ કર્યો એના પડમાથી આસપાસના પહાડો માજી ઊઠ્યા.

ભાવિની આગાહી

“દુનિયાની આખે મોટી કોમો વિવેક, ન્યાય અને શાન્તિનાં સૂત્રો દારા એક નવો સંજન્ય એકખીજની સાથે જાધિવાને તૈયાર થઇ જાય, એ શું અસંભવિત હતું ?” એ સવાલ મોલાનાએ રામચંદના તેમના બાપણુમાં પૂછ્યો હતો. એ સવાલ ફરી પૂછવાનું આપણને મન થઈ જાય છે: “એ શું અસંભવિત છે ?”

જે મોટી ભૂયો અત્યારસુધીમાં થઈ છે તેનું નિવારણ કરવામાં આવે, તો એ અસંભવિત ન હોવું જોઈએ.

સાથી પહેલી ભૂમ તો વાઈસરોય લોર્ડ લીનલીથગોએ કરી, તેમણે તરફતરેફના વર્ગો ને સમૂહોના પ્રતિનિધિઓને બોલાવ્યા; તેમાંના કેટલાક સમૂહ તો ‘લઘુમતી’ ગણાય એવા પણ નહોતા, એ વાત તરફ તેમણે લક્ષ જ ન આપ્યું. લઘુમતીઓનો આખો સવાલ બ્રિટિશ સરકારે જ પેદા કરેલો છે, ને લગભગ ચાર દાયકા તેણે મહિમામંદિ ફૂટ પડાવવાની જે નીતિ ચલાવેલી તેનું જ એ પરિપક્વફળ છે. વાઈસરોયે મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખ સાથે કેટલીયે વાતચીતો કરી; પણ રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લીમો, જમિયત-ફિસ-ફિતેમા, અકરાર, શિયા તથા મોઝીન વગેરે મુસલમાનોના જે ખીજ સમૂહો છે તેના પ્રતિનિધિઓ સાથે વાતચીત કરવાનું તેમને કદી ઉચિત લાગ્યું નથી.

વાઈસરોયની એ ભૂવનું પુનરાવર્તન ખીજ અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓએ પણ કર્યું છે, તેમાં લોર્ડ એટલેડ પણ સામેલ છે. તેમણે એક બાપણુ કર્યું તેનો દિખાડવાનો ઉદ્દેશ તો સામા પક્ષને રીઝવાનો, અને પાટાપાઠના દરવાજા હજી ખુલ્લા છે એમ દુનિયા આગળ જાહેર કરવાનો હતો. પણ એ બાપણુમાં તો તેમણે બિલકુલ

બળતામાં થી હોમ્સ તેમણે ચોક્કસ કોમી સમૂહો, ઉદારભાવે સમાધાન થવામાં વિધન નાખે એવા, નવા ઉમેરો.

પણ તમામ કોમોની વસ્તીના પ્રમાણમાં તેમના પ્રતિનિધિઓ ચૂટાપ, ને તેમની બનેલી લોકપ્રતિનિધિ સભા દેશનું રાજ્યનું ધારણ કરવા માટે બોલાવવામાં આવે, એવી સૂચના કરીને મહાસભાએ સાચી કે કાલ્પનિક મુશ્કેલીઓમાંથી રસ્તો કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે આ રીતે તેણે લઘુમતીઓના સવાલરૂપી મઠ ઉપર સીધો કાપ મૂકી દીધો. કેમકે કન્સ્ટીટ્યુશન્ટ એસેમ્બલી અર્થાત્ લોકપ્રતિનિધિ સભામાં એકથી મહાસભાના માનસનું નહીં એકથી મુસ્લીમ લીમના માનસનું નહીં, પણ—બીજા બધા ચૂટાઈને એમાં આવવાની કાળજી રાખે તો—રામઓના માનસનું, ને મહાસભા મહારના બીજા લોકોના માનસનું પણ, પ્રતિબિંબ પડે એવી યોજના કલ્પેલી છે મહાસભા બને એ તે કહે—મહાસભાથી તો પોતાનો વાવટો નમાવી શકાય જ નહીં, ને પોતાની માગણીમાં ધટાડો કરી શકાય જ નહીં,—પણ મહાસભા મહારના લોકોના પ્રતિનિધિઓને જો પૂર્ણ ગ્વરાજ કરતાં ઝોલા કશાથી સતોષ થતો હોય, તો એ મતલબની મામણી કરવાનું કામ તેમનું છે.

બીજા એક વૉત માફ રાખવાની છે લોકપ્રતિનિધિ સભા માટેની મામણી આજે એકાએક આબમાંથી પડતી નથી તેમજ બ્રિટિશ સરકારે પ્રાન્તોની સરકારોને પૂઠયા વિના જ હિંદને લઝાઈ મા સામેન થયેલું જાહેર ક્યું તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કટોકટીના મામલાને લીધે પણ એ મામણી જન્મેલી નથી લોકપ્રતિનિધિ સભા વિષેની સૂચના તો પહેલવહેલી હો. અનસારીએ ૧૯૩૪ના મેમાં મહાસભાની વતી, તે વેળાએ ‘કોમી ચુકાદા’ (અથવા ખરો શબ્દ વાપરીએ તો ‘કોમી નિર્ણય’) ને અંગે ચાલી રહેલા વાદ-વિવાદ દરમ્યાન, વાપરેલો તે વેળા તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નિવેદનમાં રહેલું

“ નેહરુ સમિતિની બહામણે ૨૬ જાન્યુઆરી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ કોમી સલાહ પ્રત્યેનું પોતાનું નવલ્લુ વખતોવખત પોતાના હાથોમાં રચ્યું છે. મહાસભા બહુ જ દિલ્હીમાં ને રાજીની મોટી સંખ્યાએ કોમી નિર્ણયની સામે સખત વાંધો લઠાવ્યો છે; પણ સાથેસાથે મુસલમાનો, હરિજનો ને ખ્રિસ્તીઓના ઠીકઠીક મોટા ભાગે, તેની અવેજમાં મૂજી સહાય એવી સર્વસંમત યોજના ન મળે ત્યાં સુધીને માટે, તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. મહાસભા હંમેશાં આ સલાહનું રાષ્ટ્રીય ધારણે નિરાકરણ લાવવા પ્રયાસ કરશે; પણ મારો મત એવો છે કે રાષ્ટ્રીય જંધારણ ધડવાને બાહ્ય-વાયેથી લોકપ્રતિનિધિ સભા સિવાય બીજી રીતે એવું નિરાકરણ થવું શક્ય ન નથી. અને એમ થાય ત્યાં સુધી કોમી નિર્ણયમાં આપેલી પ્રતિનિધિ-ત્વની દબ કે તેના પ્રમાણનો સ્વીકાર થા અસ્વીકાર કરવાનો સલાહ ન બિશે થતો નથી. જે સલાહ ધરતી અંદરનો છે તેનો નિર્ણય આપવા માટે કોઈ બહારના માણસને બાલાવવામાં કોઈ પણ સ્વમાનવાળી પ્રભુનું બોરવ રહેલું નથી.”

એ કોમી ‘ચુકાદા’ કે નિર્ણયને વિષે મહાસભાની કાયવાહક સમિતિએ ૧૯૩૪ના જૂનમાં પસાર કરેલા હાથમાં પણ લોકપ્રતિનિધિ સભાની જરૂર પર ભાર મૂક્યો છે:

“ આ શ્વેતપત્ર (બહાર પેપર) ની અવેજમાં મૂજી સહાય એવી સન્તોષકારક વસ્તુ એક જ છે; ને તે લોકપ્રતિનિધિ સભાએ ધડેલું જંધારણ. એ સભા પુખ્ત વયના, અથવા અને તેટલે અંશે તેના સુધી પહોંચે એવા, મતાધિકારથી ચૂંટાયેલી હોય; અને, જરૂર પડે તો, મહત્ત્વની લઘુમતી-એને એવી સલાહ હોય કે તેઓ પોતાના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કેવળ પોતપોતાની કોમના જ મતદારો મારફતે કરાવે.”

આ પછી, આજથી પાંચેક વરસ પર (એટલે કે ૧૯૩૫માં) પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ અને દિલ્હી તથા મુસ્લીમ કોમીવાદીઓ વચ્ચે મોટો વાદવિવાદ ચાલ્યો. તે વેળા સર મહમદ ઈકબાલને જવાબ આપતાં જવાહરલાલજીએ કહેલું કે રાજકીય ને કોમી જંને સલાહનો નિર્ણય લાવવા માટે લોકપ્રતિનિધિ સભા એ જ એકમાત્ર યોગ્ય સંસ્થા છે.

એક વાત એ નોંધવા જેવી છે કે ઉપર આરેલા કાર્યવાહક સમિતિના ઠરાવ સામે, કે સન્તોષકારક બંધારણ ઘડનારી એકમાત્ર અધિકારી સંસ્થા તરીકે લોકપ્રતિનિધિ સભાની જે સૂચના કરવામાં આવેલી તેની સામે, મુસ્લીમ લીગે કે ખીજ કોઈ પણ લઘુમતીએ એ વેળા કશો વાંધો ઉઠાવ્યો નહોતો. આમ મહાસભાની મામણી નવી નથી, તેમ દુનિયામાં લડાઈનું જે સંકટ આવી પડ્યું છે તેનો ગેર-લાભ ઉઠાવવાના ઈરાદાથી તે રજૂ કરવામાં આવી છે એવું પણ નથી. ક્ષિત્તનને માટે માનભયો રસનો એક જ છે કે તેણે ખસી જવું, અને દિંદને પોતાનું બંધારણ ઘડવા માટે સાવ છટું મૂકી દેવું. કોમી મતદારમંડળો દાખલ કરીને કોમી કલદનું ખીજ વાવવામાં આવેલું. આ જે રિપરફેક્ષ તેમણે પોને વાખ્યું ને ઉઠેલું છે તેને દિલ્લિસ્તાન ઉખાડી નાખે તે પછી જ તેનો કારભાર તેના પોતાના હાથમાં સોંપવા જેટલો વિશ્વાસ તેના પર મૂકી શકાય. એ વચન અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓના મોંમાં શોભતું નથી. આ વિષે મિ. લાયોનલ કટીંગે જે ઝાટકણી ઠાઠી છે એના કરનાં આકરાં વચન જડવાં મુશ્કેલ છે. એમના એ શબ્દો જ અહીં ઉનારું છું:

“ થોડાંક વરસ પર ચૂંટણીના ધોરણવાળી સંસ્થાએ દાખલ કરવામાં આવી ત્યારે [તેમાં કોમી મતદારમંડળોનો] આ સિદ્ધાન્ત કણુલ રાખવામાં આવ્યો. એ દિંદમાંની બ્રિટિશ સરકારે ઠાઈ પણ કાળે કરેલી મોટામાં મોટી ભૂલ છે. હું માનું છું કે જો આ સિદ્ધાન્તને દંભેસને માટે હાયમ કરવામાં આવશે, તો દિંદને માથે આપણે એક નવો નતિસેદ લાદીશું; અને એ ભેદ તેના છવનને દોરી ખાતો દર વરસે વધારે ને વધારે દિંદો જીતરતો જશે. એ ભેદ હાયમ રહેશે ત્યાં સુધી દિંદ કદી રાષ્ટ્રત્વની એલા પ્રાપ્ત કરી નહીં શકે. એ જેમ વધારે લાંબો વખત ચાલશે તેમ એને ઉખાડવાનું વધારે મુશ્કેલ બનતું જશે; અને છેવટે તે ઉખાડવાને બદલાવળી જ કરવી પડશે. દિંદ રાષ્ટ્રત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે એવી શક્તિ તેનામાં પેશ કરવી એ આપણને ઈશ્વર તરફથી સોંપાયેલું કામ છે; અને કોમી પ્રતિનિધિત્વ દાખલ કરવામાં સંમતિ આપીને આપણે એ કામને બિલકી બીવડાયા હીએ, એમ મારે કહેવું એઈએ.”

પણ આની સામે એમ કહેવામાં આવે છે કે મુસ્લીમ લીગનો આ માગણી સામે વિરોધ છે, ને તેણે તો હવે હિંદના ભાગલા માગ્યા છે. મહાસભા તો એટલું જ માને છે કે આ માગણી પણ લોકપ્રતિનિધિ સભામાં ચોગ્ય રીતે ચૂંટાઈને આવેલા, મુસલમાનોના પ્રતિનિધિઓએ કરેલી જોઈએ. મીઠાનાએ મુસ્લીમ લીગની આ માગણીને એક સંભાષણમાં સાવ બેહુકી કહેલી. તેમણે કહેલું:

“જેઓ દેશની રચનામાં ફેરફાર કરવાની વાત કરે છે તેઓ પ્રતિ-
હાસ, નૃષંશારાસ, અને વર્તમાન યુગનો પ્રવાહ એ સર્વની અવગણના
કરે છે. તેઓ જ્યારે કહે છે કે આપણે બે જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો છીએ, ત્યારે
તેઓ જે વસ્તુ પુરવાર કરવાની છે તે પુરવાર થયેલી માનીને ચાલે છે.
આપણા ધર્માપરાધના પૂર્વજે એક હતો. અને બિમાથી એક પ્રજા બની ને
બીજી નીચી છે, અથવા તો આપણે જુદા જુદા ઘોઘીવાળી પ્રજાઓ છીએ,
એ સિદ્ધાન્ત હું પોતે માનતો નથી. આખી માનવજાતિ એક કુટુંબ છે;
ને આપણે એકબીજાની સાથે હજીમળીને રહેવું ધટે છે. વિધાતાએ આપણને
એકા ક્યાં તેને હંતર ઉપરાલ વરસ થઈ ગયાં. આપણે લડવા છીએ; પણ
એમ તો સગા ભાઈ પણ લડે છે એ પ્રમાણે અંગેએ પણ મહોમાહે—
જેમર ‘ગુલાબની લડાઈ’ ને નામે ઓળખાતા વિગ્રહમાં—લડેલા. પણ
તેમણે જુદાં જુદાં રાષ્ટ્ર બનીને રહેવાની જીદ પકડી નહોતી. આ હંતર
વરસ ફરમાન આપણે એકબીજા પર અસર પાડી છે; ને તેથી આપણને
બંનેને આધ્યાત્મિક, સાંસારિક, નૈતિક, ને આર્થિક લાભ થયો છે. એ
લોકો તો પરિવારના કાઠ ફેરવીને સોંટો વરસ ખાણ લઈ જવા માગે
છે. ના, આપણી વચ્ચેના વફાવતો પર ભાર મૂકવામાં કરો સાર નથી.
એમ જોઈએ તો કોઈ પણ બે માણસ એકસરખાં નથી હોતાં. દરેક શાન્તિ-
પ્રિય માણસે સામ્યના અંગે પર જ ભાર દેવો જોઈએ. માણસ માણસ
વચ્ચે ને લોક છે તે તો તેમની મુલગત એકતા પર ચડાવેલા નતનતના
રંગ છે એટલે રાષ્ટ્રીય પ્રમતો કામી દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે એ વસ્તુ
પ્રત્યે મને ભારે અણગમો છે દુનિયામાં ક્યાંયે રાષ્ટ્રીય પ્રમતો વિચાર
કામી દૃષ્ટિ કરવામાં નથી આવ્યો. હિંદી પ્રતિનિધિઓએ ધડેલા ભાષિ
રાજ્યજંધારણમાં હિંદુ અથવા મુસલમાનને પોતાની સ્થિતિ ને પોતાનાં
દિલનો વિચાર હિંદુ થા મુસલમાન તરીકે નહીં, પણ એકલ થા જમીન.

દાર તરીકે, મન્દૂર યા મૂઝીદાર તરીકે, કરવો પડશે. સ્વતંત્રતા કોઈ પણ જાંધારણમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતા એ મૂલભૂત હક હશે. પણ જો જાંધારણ મને તેણું હશે તો પણ, એમાં જો સર્વ પ્રજાજનોને માટે આત્મવિકાસની સરખી વક્ર કે આર્થિક સ્વતંત્રતા નહીં હોય, તો એ જાંધારણ નહાનું નોવડશે. પણ મારે આ દલીલ સા સાચ કરવી જોઈએ? જનાબ ઝીણા કહે મુસલમાનો તરફથી ચૂંટાઈને લોકપ્રતિનિધિ સભામાં આવે, ને હિંદી મુસ્લીમ કોમની તરફથી પોતાની મામણીઓ રન્દ કરે.”

પણ મુસ્લીમ લોકો સાહેબરમાં હિંદના બામલા વિષેનો ઠરાવ ક્યો ત્યારપછી તો બનાવો ઘણી ઝડપથી બની ગયા છે. એ ઠરાવથી મુસ્લીમ કોમના મોટા ભાગને એવો આધાત થયો કે લીમ બદારના મુસલમાનોએ ૧૯૪૦ના એપ્રિલમાં, રાષ્ટ્રવિરોધી ને મુસ્લીમોના હિતની વિધાતક એવી એ દરખાસ્ત સામેનો પોતાનો વિરોધ જાહેર કરવા સારું, હિસ્તીમા પરિષદ બરવાનો વિચાર ક્યો એ પરિષદમાં સા. મુસ્લીમ સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ ઉપરાંત દેશના તમામ બામભાંથી આવેલા હજારો મુસ્લીમોએ હાજરો આપી હતી.

મરહૂમ જનાબ અબુલખલ્સ એ પરિષદના પ્રમુખ હતા તેમણે ‘એ હિંદ’ને લખતી મુસ્લીમ લીમની યોજનાને વીરતવાર બધી બાબતોથી તપાસી; તે નુકસાનકારક ને રાષ્ટ્રીયતાની વિધાતક છે તે સચોટ રીતે બતાવી આપ્યું; અને “હિંદના મુસલમાનો સમમ હિંદની પ્રગતિના માર્ગમાં મુખ્ય વિદ્વંસ હોય એમ દેખાય.” એ આરોપનો તાબડોગ ને સત્તાવાર રીતે ધનિકાર કરવાને મુસલમાનોને વિનંતી કરી. પરિષદે જે ઠરાવો પસાર કર્યો તેમાં પાકિસ્તાનની યોજના પ્રત્યે નાપસંદગી દર્શાવી; લોકપ્રતિનિધિ સભાની મામણીને ટેકા આપ્યો; અને મુસલમાનો હિંદની આઝાદીના વિરોધી છે એ આરોપનો ધનિકાર કર્યો.

બ્રિટિશ સરકાર કહે છે કે કોમી સલાહનો હોલ પહેલાં આવે તે પછી જ તે પોતે સત્તા છોડશે. પણ તેણે સમજવું રહ્યું છે કે તે

પોતે સત્તા છોડશે તે પછી જ એ સવાલનો જવાબ આવવાનો છે. વિધાયતના ‘ડેલી મેલ’ પત્રના ખબરપત્રીને ઝીણા સાહેબે કહ્યું છે: “તર્કશુદ્ધ રીતે જોતાં તો મિ. ગાંધીએ ‘અપમાનજનક બ્રિટિશ સંગીન’ તત્કાળ ખેંચી લેવાની મામણી કરવી જોઈએ, જેથી હિંદના લોકો પૂરેપૂરી છૂટથી આત્મનિર્ણયની પોતાની ઢબ વિષે નિશ્ચય પર આવી શકે.” ઝીણા સાહેબ કાં તો જાણતા નથી, અથવા તેમણે જાણવાની પરવા કરી નથી, કે ગાંધીજીએ આ વાત અગણિત વેળા કહી છે, એટલું જ નહીં પણ તેમણે એથી આગળ વધીને એમ પણ કહ્યું છે કે “હું ગમે ત્યારે બ્રિટિશ અમલ કરતાં મુસ્લીમ અમલને વધારે પસંદ કરું;” અને દેશમાં જાહેરાતચળા ધાપ તોપણ “તે થોડાક દિવસ કે થોડાં મહિના ચાલે, ને આપણે ઠંડા પડીને કામકાજ કરવા મંડી જઈએ;” અને “બ્રિટિશ અમલનો ખરેખરો અન્ત આવે કે તરત જ, ગમે તેટલી ઊંચડી આગાહી થઈ હોય તોપણ, આગાહી કદી નથી થયો તેટલો આપણો વિકાસ થવા પામે.”

રાજાઓનો સવાલ તો જરાયે વિધનકર્તા નીવડે એવું નથી. ‘પૂણી સ્વરાજ’ અથવા ‘આત્મનિર્ણય’ શબ્દથી તેઓ બડકતા હોય, તો તેઓ ભક્તે બ્રિટિશ હિંદથી અળગા રહે. આપણેડાનું અસ્તર અને મુસ્લીમ હિંદ જેની વચ્ચે કંઈ સરખામણી નથી, કેમકે મુસ્લીમ હિંદ જેવો કોઈ જુદો પ્રદેશ છે જ નહીં. પણ અસ્તર અને રાજાઓનું હિંદ એ જેની વચ્ચે કંઈક સરખામણી સંભવે છે ખરી; અને એવી સરખામણી હોય, તો હિંદી અસ્તર ભક્તે જુદું પડે અને બ્રિટિશ હિંદને આત્મનિર્ણયનો અધિકાર મળે.

છે, કેમકે અહીં તો ત્રાજવામાં તેનો તોલ થઈ રહ્યો છે, ને તે અધૂરું માલુમ પડ્યું છે, તે ૧૯૦૭થી વચનો આપતું આવ્યું છે, પણ તે પાળવાનું ટાળવા માટે જે વિધોની વાત રજૂ કરવામાં આવે છે તે વિધો કાંઈપણ છે એમ મેં ખતાવી આવ્યું છે

આ બાબતો વિષે મારે કબજામાં મૌલાના સાથે વાત થઈ હતી તે વેળા એમના મનમાં કુ ખ બરેલું હતું કે આવી અણીની ધડીએ પણ જિંદગી પોતાનો એજતાનો ને મુરખીવટનો ભાવ હોડ્યો નથી તે વેળાએ અધીજ વાઈસરોયને બે કે ત્રણ વાર મળી ચૂક્યા હતા હેઠ્ઠી મુલાકાત વખતે તો તેમણે એવી તીવ્ર ઈર્ષ્યા પણ દર્શાવી હતી કે સમાધાન થાય ત્યાં સુધી વાઈસરોયે ને તેમણે પોતે છૂટા જ ન પડવું પણ બન્યું શું? અધીજ વાઈસરોય સાથે એક જ વાર વાત કર્યા પછી લગભગ તરત જ દિલ્લીથી ચાલી નીકળ્યા આથી બિલકુલ જૂલકાળમાં શું બનેલું? ૧૯૨૧માં જ્યારે અધીજ લોર્ડ રીડિંગને મળેલા ત્યારે—તે વેળા અસહકારની લડત ચાલતી હતી હતા—તેમની વચ્ચે છ લાગી મુલાકાતો થયેલી ૧૯૩૧માં જ્યારે લોર્ડ અરવીન અને અધીજ મળ્યા ત્યારે એથીયે વધુ મુલાકાતો થયેલી, ને એમની વાતોનો કદી પાર જ આવવાનો નથી એમ લાગેલું તેઓ દફાડે મળતા, રાત્રે મળતા, ને છેક પરાડ સુધી બેસતા, ને છેવટે તેમણે બે સળંગ વચ્ચે થાય એવો કરાર બંધી કાઢ્યો. એનું કારણ એ હતું કે સમાધાન કરવું જ એવી લોર્ડ અરવીનને વિધાયનથી સૂચના મળેલી હતી લોર્ડ લીનટ્રીથમે પાસે એવી સત્તા નહોતી એમ દેખાય છે આવલેડના દાખલામાં શું બનેલું? અતિસમ દિસાધી બરેલા કામે થયેલા સામસામી ખુનામરડી ક્યારે અટકશે એની કાઈને ખબર નહોતી એવી વેળાએ ઈંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાન મિ. લોમ્ડ જ્યોન્સે પેલા હિંસક બળવાળોને વાટાઘાટ માટે બોલાવ્યા, પોને પોતાના સાથીઓ સહિત એ લોકો જોડે દફાડાના દફાડા સુધી બેઠા, ને માનભર્યું સમાધાન બંધી કાઢ્યું ઇન્જિનમાં શું બનેલું?

વાટાઘાટો અનેકવાર પડી બગિલી; તે પછી અતિથય હિંસક દેખાવો થયેલા; તે છતાં બ્રિટિશ સરકારે કંઈલૂચ પાસાને ઠેટલી બંધી વાર લાંડન બોલાવેલા? ત્યારે હિંદમાં મુશ્કેલી શી આવે છે? બ્રિટનને વિષે એમ ન કહેવાયો કે તે પશુગળ સિવાય બીજા કોઈ બળને ઓળખતું નથી.

મહાસભા અને માંધીજી તરફથી લડતને કડકપણે અહિંસાની મર્યાદામાં રાખવાનો એક પ્રયત્ન કરવાનો બાકી રહેતો નથી. માંધીજી, સત્યામહ સેનાના રચનાનિર્મિત સેનાપતિ તરીકે, બનતા સુધી સવિનય ભંગ પણ ટાળવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે; અને સવિનય ભંગ ક્યાં વિના છૂટકો ન રહે ત્યારે પણ, તે બ્રિટિશ સરકારને મૂંઝવણ ન નિપજાવે એટલા માટે તેને કડક નિયમમાં રાખવાના છે. પણ મંભવ છે કે મામતો એમના હાથમાં ન રહે, ને તેઓ અડતા જીવાળને રોકી ન શકે. ત્યારે, એમણે કહ્યું છે તેમ, હિંદ અને બ્રિટનનો બેલી બમવાન સિવાય કોઈ વવાનો નથી.

તાનકલમ

પાછલાં પ્રકરણો અર્ધ ૧૮મી મેએ તૈયાર થયાં હતાં, અને ૨૦મીએ હવાઈ ટપાલથી લંડનની પ્રકાશક કંપની જ્યોર્જ એલન અને અનવીનને મોકલેલાં. બે મહિના લગી મે એમની પાસેથી પડોચ મળવાની રાહ જોઈ, ને પછી તાર કરીને પૂછ્યું કે લખાણ એમને મળ્યું છે કે નહીં? તેમણે જવાબમાં તાર મોકલ્યો. “૨૦મી મેની હવાઈ ટપાલ ગૂમ થઈ લાગે છે.” એટલે હવે, પ્રકાશકો આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવા હજી પણ તૈયાર હોય તો, લખાણની ખીજ નક્ક હરિયારસે મોકલવા સિવાય ખીજે રસ્તો નહોતો. પ્રકાશકોએ પુસ્તક પ્રમટ કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી, એટલે હું હરિયારસે આ લખાણ મોકલું છું, જોકે હું જાણું છું કે આ દિવસોમાં એ રસ્તે પણ જોખમ જરાયે ઓછું નથી. પડેની નક્ક મોકલ્યા પછી ત્રણ મહિને આ ખીજ નક્ક મોકલું છું; એટલે વચગાળાના મનાવે એ દ્વંદ્વી ‘તાનકલમ’માં વર્ણવું એ સારું છે.

મહાસભા આ બધા વખત ધીરજથી રાહ જોતી બેઠી છે. સરકાર જ્યારે જીવનમરણનો સંભામ જોતી રહી છે એવે વખતે તેને મૂંઝવણમાં નાં નાખવાની પોતાની આતુરતા તેનાઓએ મતાવી આપી છે. પણ એ આતુરતાનો અવળો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે, એટલું જ નહીં પણ તેનો ચેરલાખ ઉઘાવવામાં આવ્યો છે. મહાસભા મયા જૂનમાં એક કોટાકીના પ્રસંગમાંથી પસાર થઈ. દેશનો અદર તોડાનો થાય ત્યારે તેમજ દેશ પર બહારથી અગ્રહ આવે ત્યારે અહિંસાને વળગી રહેવું કે દિસાનો આગ્રહ તેવો એ કાયદો અધીજ એ કાયદો વાદક સમિતિ આગળ રજૂ કર્યો અધીજ એ તેમને કહ્યું: “એક કાળ એવો આવે જ્યારે મહાસભાને દેશનો વહીવટ હાથમાં લેવાનું

કહેવાય. આપણે અત્યારે જ આપણી નીતિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કરવી જોઈએ, કેમકે અત્યારે દેશની અંદર તોફાનો ને અંધાધૂંધીનું જોખમ પૂરેપૂરું છે, ને જહારની ચકાઈનું જોખમ આવી પડવાનો સંભવ રહે છે. પૂણી સ્વરાજ મેળવવા માટે અહિંસાને એકમાત્ર સાધન તરીકે આપણે સ્વીકારી છે. એમથી ફલિત થશે સિદ્ધાન્ત એ છે કે આપણે પૂણી સ્વરાજને ટકાવી પણ એ જ સાધન વડે 'રાખીશું.' કાર્યવાહક સમિતિ સામે ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. આ સિદ્ધાન્ત કળૂક રાખવાથી બંધિયમાં અનેક પ્રસંગે મુશ્કેલી જાળી થાય એમ એમને લાગ્યું; ને તેમણે માંધીજીના કહેવા પ્રમાણે જાહેરાત કરવાની પોતાની તૈયારી નથી એમ કહી દીધું. એમાં કાર્યવાહક સમિતિના ખીજ સભ્યોની સાથે મૌલાના પણ સામેલ હતા. માંધીજીને એમના નિર્ણયથી આશ્ચર્ય અને દુઃખ જાને થયા, કેમકે તેઓ તો અહિંસાના મર્મમાં રહેલી આ વાત દીવા જેવી જોતા હતા. પણ તેમણે સમિતિના સભ્યોને તેમની સમ્યાઈને માટે અભિનંદન આપ્યા; અને રાખીજીને તો ઉત્તેજન પણ આપ્યું કે તેઓ તેમની આ નવી વાતને આગળ વધારે. અને જો પૂણી સ્વરાજ જાહેર થાય ને હિંદના મધ્યવર્તી તંત્રમાં જવામદાર રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપવાની તૈયારી ખતાવવામાં આવે, તો સમિતિએ સરકારને સક્રિય સહકાર—કેવળ નૈતિક નહીં પણ હિંસક સહકાર—આપવો જોઈએ, એમ તેમને સમજાવ્યું. માંધીજીએ સમિતિને આ સલાહ આપી ને સમિતિને એ ઠરાવ પસાર કરવામાં ઉત્તેજન પણ આપ્યું છતાં તેમના હૃદયને બારે દર્દ યતું હતું; ને તેમના મનમાં લગભગ એવી ઇચ્છા હતી કે સરકાર આ મદદનો અસ્વીકાર કરે તો સારું. કેમકે હિંદ જો લડાઈમાં હિંસક સહકાર આપે, તો જમતમાં રાજકીય ને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં સદાને માટે અહિંસાનો તો કાકરો જ નીકળી જવાનો, એવી એમને પૂરી ખાતરી હતી.

તે પછી ૮મી ઓગસ્ટે વાઈસરોયે એક જાહેરાત કરી. તેમાં

તૈયારી જતાવી છે; અને જે વેર્યમિન્સ્ટરના હાથમાંથી ઢિંદના હાથમાં જવાજદારી સોંપવામાં આવે, તો રક્ષાના જંધારજૂમાં યોજેલી વડી ધારાસભામાંથી અમલદારી લેવ જાદ કરીને એ ધારાસભાને સ્વીકાર કરવા પણ તૈયારી જતાવી છે; અને કહ્યું છે કે સરકાર ભલે હાથદાથી નહીં પણ હકીકતમાં એ ધારાસભાને જવાબદાર રહેવી જોઈએ. ભારતમંત્રી આ વાત સમજ્યા છે કે કેમ એ વિષે અમને શંકા છે. મહાસભાએ તો આ દરખાસ્ત કરવામાં ખરેખર નમણુ આપ્યું છે. મહાસભાની દરખાસ્ત જો અમે જરાખર સમજ્યા હઈએ, તો એનો અર્થ એ છે કે વડી ધારાસભા માટે દેશભરમાં ચૂંટણી કર્યા વિના અત્યારની ધારાસભાને જ ઉપયોગ કરવો. આમ કરવાથી મહાસભાને ભવિષ્યને માટે કંઈલામ મળી જાય છે, અથવા તો ભવિષ્યમાં ધારાસભાની અથવા આખા જંધારણના ચોક્કાની રચના કેવી હોય એ વિષે આજે એકમતી થાય તો જ આ યોજના અમલમાં આવી શકે, એમ કહેવું જરાખર નથી યુદ્ધકાળમાં આવું પત્રવું જરવામાં અમને કર્યું સાદસ કે જોખમ દેખાણુ નથી. પણ એવી ભલદ, આવા કોલને તરછાડવામાં ખીકણ ને આકૃત વહોરી લેનારી મુત્સદ્દીગીરીની વધ આજરો; ને એ કંઈ આજના સમયને અનુકૂળ નથી.

અત્યારની ધારાસભાને આશ્રયે ચાલતી સંયુક્ત પક્ષોવાળી સરકાર એ ઢિંદને કહી પણ જોવા મળી શકે એવી વાજગી દરખાસ્ત છે. છબ્બીસેક અમલદારી સ્થળોનો જે સમૂહ વડી ધારાસભામાં છે તે અઢોપ ઘટ જાય, તો અત્યારે સરકારે નિયુક્ત કરેલા જે ચોટેક બિનસરકારી સ્થળો છે તેમને નિવૃત્ત થવાનું કહી શકાય, ને તેમની જગા દેશી રાજ્યોમાંથી આવેલા પ્રતિનિધિઓને આપી શકાય. સરકારનિયુક્ત સભાસભોને હંમેશા પેતાની ગરજ મુજબ મત આપવાની છૂટ રહેલી છે, ને તેમજે ઘણીવાર અત્યારની નોકરશાહીવાળી સરકાર સામે મત આપ્યા પણ છે. આ રીતે યુદ્ધકાળમાં સમૂહવંત્રની એક નાનકડી આશુતિ મળી શકે. જે સમાધાન પર આવવાની ઈચ્છા મોન્દફ હોય, તો જંધારણને અંગે તો એવી કાંઈ મુસીબતો એવી નથી જેને દૂર ન કરી શકાય. અમે આશા રાખીએ છીએ કે બ્રિટિશ સરકાર આ દરખાસ્ત પર વધારે ત્રંજીરખાણું વિચાર કરી જશે. એ પ્રગતિનો વહેવાર ને તાત્કાલિક રસ્તો છે, એમ અમને તો હંમેશાં લાગ્યું છે.”

પણ સરકારે “આપત વહોરી લેનારી મુત્સદ્દીગીરી”ને રસ્તે માલવાનો નિશ્ચય ક્યો છે એમ રાહ દેખાય છે. શોકપ્રતિનિધિ

સમાજે ધડેલું બંધારણ સ્વીકારવાની જે તત્પરતા મદાસભાએ બતાવી તેને સરકારે તરફોડી નાખી છે. મદાસભાની જે છેલ્લી દરખાસ્ત સ્વીકારવામાં બંધારણને અંગે કશી જ મુશ્કેલી નહોતી તેને પણ સરકારે ઠોકરે લેવાની છે. આમ કરવામાં સરકારે આદત વહેરી લીધી છે, એટલું જ નહીં પણ મિ લાયોનસ કન્ટિસની ભાષા વાપરીને કહીએ તો “તેને ઈશ્વર તરફથી સોંપાયેલા કામને તે એવક નીવડી છે.” સરકારનો પડકાર ઝીલી લોધા વિના મદાસભાને તો ખીજે રરનો જ નહોતો. યમબમ વરસ સુધી મદાસભા વાટ જોતી બેસી રહી તે દરમ્યાન કશા જ વિવેકવિચાર વિના મદાસભાગાદીઓની ધર-પકડો આવી રહી હતી; ‘યોર યોન’ અને ‘યોર ફંડ’ માટે પૈસા પડાવવા સારુ જોરજુલમના ઇલાજો વપરાતા હતા; અને બ્રિટિશ સરકારની સાથે હિંદ પણ યુદ્ધમાં પૂરો ભાગ લઈ રહ્યું છે એમ જમતને છેતરપિંડીથી મનાવવાના પ્રયાસો ચાલો રહ્યા હતા. ૧૯૪૦ ના ઓગસ્ટની ૧૮મીએ વર્ધામાં મળેલી બેઠકમાં કાયવાદક સમિતિએ નિધન કયો કે સરકારને ન મૂંઝવવાની તેની આતુરતાનો અસભ્ય હદ સુધી ગેરલાભ લેવામાં આવે એ તો ન જ સાંખી શકાય; એટલે તેણે છેવટનો રરનો નક્કી કરવા સારુ ૧૫મી સપ્ટેમ્બરે મુંબઈમાં મદાસમિતિની બેઠક; જોડાવવાનો ઠરાવ કયો. દરમ્યાન, જેમને આંધીજ સાથે અર્કિસાના અર્થો ને તેની મર્યાદા વિષે મતભેદ હતો તેઓ વર્ધાની બેઠક પછી તેમની જોડે ચર્ચા કરવા કેટલાક દિવસ સુધી બેઠા; ને તેમની સાથે સમાધાન પર આવ્યા તેને પરિણામે ગાંધીજી ફરી મદાસભાનું નેતૃત્વ લઈ શક્યા છે તાત્કાલિક અવિન્ય તો અધારુધાર દેખાય છે. પણ જે માણસ પોતાની ફરજ બજાવે છે તે એને માટે આપવાની કિંમતનો વિચાર કરતો નથી. તે માને છે કે આપણું કામ તો કર્તવ્ય કરી છૂટવાનું છે; તેનું ફળ આપવાનું બમવાનના હાથમાં છે.

આપણે બાણીએ છીએ કે એ રરને જોખમ ધણું ભારે છે.

મદાસખાની મામણીને—અથવા કહો કે ‘ઓફર’ને—‘સ્ટેડસમેન’ પત્રે વાળ્યો કહી, ને એ દરખાસ્ત કરવામાં મદાસખાએ નમતુ આપ્યું છે એમ પણ કહ્યું પણ બીજી તરફ આસામના મવનરે થોડા દિવસ પર આપેના એક બાપણમાં કહ્યું કે “જેમ મુમોલીનીએ ૧૯૨૮માં બધા ઈટાલિયનો પગ અથવા હિટ્લરને ૧૯૩૩માં બધા જર્મનો પગ આધિપત્ય મેળવ્યું તેવું જ પાકુ આધિપત્ય મધા હિટ્લરે પર મેળવવાનો આ એક પ્રયત્ન છે” એ ગતાવે છે કે સામા રક્ષની વાન અવગા રૂપમાં રજૂ કરવામાં માણુમો કેટલી દ સુધી જઈ શકે છે, ને એ એમ પણ ગતાવે છે કે દમનનીનિ કેટલી હદ સુધી જવાની છે પણ અમે તેવડા મોગ જોખમોથી અગ્રધા વિના મદાસખાએ પોતાના ધરના મુકામ તરફ કૂચ કરવી રહી છે કેમકે એને ઈશ્વરે જે કામ સોંપેલું છે તેની સિદ્ધિ માટે તેણે એકનિષ્ઠાથી પ્રયત્ન કરવો રહ્યો છે એ કામ એ છે કે અહિંસા દ્વારા પૂર્ણ સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવું, આ એ રીતે જન્મતને નિરંતર ફેનાયે જતા દાવાનજમ થી મચાવી તેવું. હવેની લડત કદાચ આકરી બીપણ ને તાંબી નીવડે, અને તેમાં હિંદને અગાહિ કદી આપવા પડેલાં તેના કરતા વધારે મતિદાન આપવા પડે છતાં, એકાદોવેકિયાના પ્રથમ પ્રમુખ મેસેરીકે કહેલું નેમ, “ઈશ્વરી શક્તિ આપણા પર ને જન્મત પગ ચોક્કસ કરે છે એવી આગ્રહ આપણને હોત એવા માટે આપણે દૈવ પર આમાગ ગળી નિષ્ક્રિય બેઠી ન રહેવું જોઈએ પણ જીનગ આસાવાદી બની એકામપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અડગ નિશ્ચયપૂર્વક કામ કરવું જોઈએ ને કોઈ કલ્પનાની સિદ્ધિ માટે પુરુષાર્થ કરવામાં અડચણ રહેવું જોઈએ” હિંસાને માનનારા એને ઈશ્વરે સોંપેના કામ વિશે બેપરવા જનતુ પોસાત અહિંસાના હિપાસકને ન પોસાય